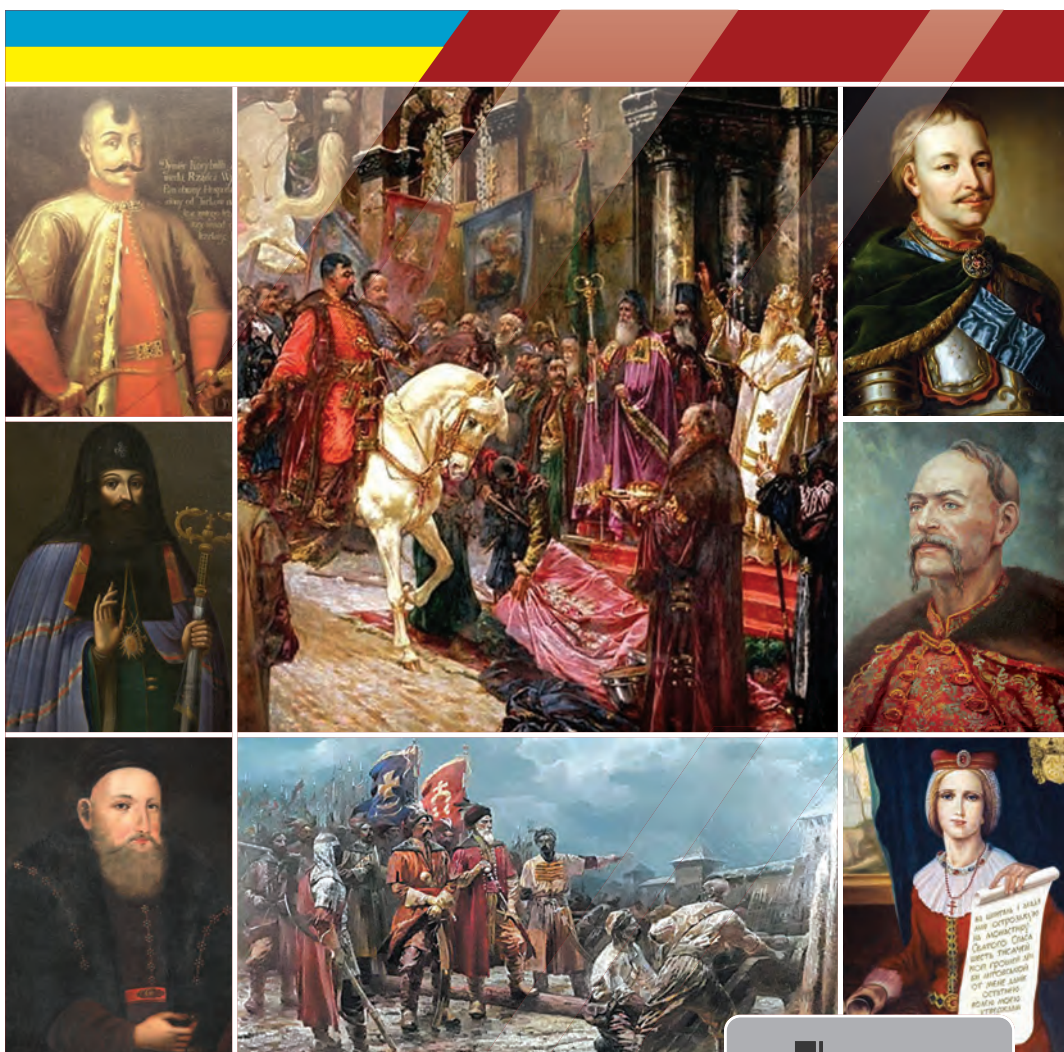

Віталій Власов, Олександр Панарін, Юлія Топольницька

Історія України

8

КЛАС

УДК [94(477)“18”]:37.016](075.3)

В 58

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 22.02.2021 № 243)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Власов В. С.

В 58 Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, О. Є. Панарін, Ю. А. Топольницька. – Київ : Літера ЛТД, 2021. – 256 с.
ISBN 978-966-945-271-9

УДК [94(477)“18”]:37.016](075.3)

Навчальне видання

ВЛАСОВ Віталій Сергійович, ПАНАРІН Олександр Євгенійович, ТОПОЛЬНИЦЬКА Юлія Андріївна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Відповідальна за видання О. А. Радзивілл

У підручнику використано ілюстративний матеріал з Української Вікіпедії
(https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Вікіпедія)

Усі матеріали в підручнику використано з навчальною метою.

В оформленні обкладинки використано картини: Невідомий художник. Дмитро Вишневецький; Невідомий художник. Петро Могила; Невідомий художник. Князь В.-К. Острозький; В. Івасюк. В'їзд Богдана Хмельницького до Києва у січні 1649 р.; А. Серебряков. Гетьман Петро Сагайдачний та Михайло Дорошенко перед Арбатськими воротами Москви. Жовтень 1618 року; Невідомий художник. Іван Мазепа; А. Єгорова. Іван Сірко; Невідомий художник. Галшка Острозька; карта України з «Генерального опису України» Й. Янсоніуса (1649).

В оформленні форзаців використано роботи Наталі Павлусенко з проєкту «Герої козацької України»: «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний», «Гетьман Богдан Хмельницький», «Кошовий отаман Іван Сірко», «Гетьман Іван Мазепа». 2015–2020 рр.

Підп. до друку 14.05.2021. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 20,8. Обл.-вид. арк. 20,2. Наклад 112 075 пр. Зам.

Видавництво «Літера ЛТД». Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.

Тел. для довідок: (044) 456-40-21.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6901 від 10.09.2019 р.

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРИНТ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12, тел. +38 044 332-84-73.

Електронний додаток:
<http://istukr8.e-litera.com.ua>

ISBN 978-966-945-271-9

© Власов В. С., Панарін О. Є., Топольницька Ю. А., 2021
© «Літера ЛТД», 2021

Зміст

Як працювати з підручником..... 5

Розділ 1. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)

§ 1. Українські землі у складі Польщі, Литви та інших держав на початку XVI ст.	7
§ 2. Люблінська унія та її вплив на українське суспільство	14
§ 3. Соціальна структура суспільства в Україні XVI ст. Литовські статuti ..	22
§ 4. Економічне життя українського села і міста в другій половині XVI ст. ..	30
§ 5. Православна церква в XVI ст. Реформація та контрреформація	38
§ 6. Берестейська церковна унія	44
§ 7. Православна церква в першій половині XVII ст.	51
§ 8. Культурно-освітнє життя на українських землях у другій половині XVI – на початку XVII ст.	57
§ 9. Містобудування, архітектура, образотворче мистецтво та драматургія XVI – першої половини XVII ст.	64
§ 10. Повсякденне життя представників основних верств українського суспільства XVI – першої половини XVII ст. Практичне заняття	73
Перевірте, чого навчилися з теми	76

Розділ 2. Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)

§ 11. Походження українського козацтва. Запорозька Січ	78
§ 12. Становлення козацького стану. Козацькі повстання кінця XVI ст.	85
§ 13. Походи козаків першої чверті XVII ст. Діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного	92
§ 14. Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII ст.	99
§ 15. Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва. Практичне заняття	106
Перевірте, чого навчилися з теми	109

Розділ 3. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§ 16. Передумови та причини Національно-визвольної війни. Воєнні події 1648–1649 рр.	111
§ 17. Воєнно-політичні події Національно-визвольної війни 1650–1653 рр.	118
§ 18. Утворення Української козацької держави – Війська Запорозького ...	125
§ 19. Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.	132

§ 20. Історичні джерела про Богдана Хмельницького як політика й людину. Практичне заняття	140
Перевірте, чого навчилися з теми	144

Розділ 4. Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.

§ 21. Гетьманщина в роки правління Івана Виговського та Юрія Хмельницького	146
§ 22. Правління Павла Тетері та Івана Брюховецького. Андрусівське перемир'я	156
§ 23. Лівобережна та Правобережна Гетьманщини у другій половині 60-х – 70-х роках XVII ст.	163
§ 24. Правобережна Україна у другій половині 70-х – 90-х роках XVII ст. ...	171
§ 25. Заселення і розвиток Слобідської України. Запорозьке козацтво. Іван Сірко	178
§ 26. Гетьманщина за доби Івана Мазепи	184
§ 27. Військово-політичний виступ Івана Мазепи. Гетьманування Пилипа Орлика	191
§ 28. Конституція Пилипа Орлика. Практичне заняття	198
§ 29. Релігійно-культурне життя на українських землях у другій половині XVII – на початку XVIII ст.	201
Перевірте, чого навчилися з теми	209

Розділ 5. Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.

§ 30. Гетьманщина в 20–40-х роках XVIII ст.	211
§ 31. Гетьманщина та Слобідська Україна в другій половині XVIII ст.	220
§ 32. Ліквідація козацького устрою в Україні. Підкорення Кримського ханства. Колонізація Півдня України	228
§ 33. Правобережна Україна та західноукраїнські землі у другій половині XVIII ст.	235
§ 34. Розвиток культури на українських землях у XVIII ст.	243
§ 35. Уявна мандрівка до історико-культурних пам'яток України. Практичне заняття	253
Перевірте, чого навчилися з теми	253

Узагальнення до курсу

Історія України в контексті епохи раннього нового часу	255

Як працювати з підручником

Цього року ви докладно вивчатимете ранньомодерну історію України – від кінця XV ст. до кінця XVIII ст. Подорожуючи минулим, довідаєтесь, як складалася доля українського народу, за яких умов сформувалося українське козацтво та як йому вдалося створити українську національну державу. Дізнаєтесь, як події української історії відображають загальноєвропейські процеси того періоду та яким чином вони впливають на наше сьогодення. Помічником для вас буде цей підручник. Кожен параграф відповідає одному або двом урокам. Матеріал кожного уроку поділено на пункти з назвами та на пізнавальні рубрики.

Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів. Зрозуміти, як саме переживали події, про які довідуєтесь на уроці, тогочасні люди, що жили в Україні, вам допоможе робота з джерелами, що збереглися від згаданої доби (уривки з літописів, подорожні нотатки, листи). Крім цього, ви познайомитеся з оцінками вчених, які досліджували ті події. Ви вже знаєте, що робота з історичним джерелом потребує спеціальних умінь і навичок, які ви вдосконалюватимете й цього разу. Цьому сприятимуть запитання та завдання до документів, а також схема роботи з історичними джерелами, яку ми для вас підготували.

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

1. Визначте, ким був автор документа;
  - зрозумійте, про що йдеться в запропонованому уривку;
  - установіть, коли відбулися описані події.
2. З'ясуйте, як автор розповіді ставиться до подій або історичних діячів, що їх описано;
  - поміркуйте, навіщо він свідчить про події;
  - окресліть значення подій та явищ, про які йдеться у джерелі.
3. Поясніть, у чому полягає цінність джерела особисто для вас;
  - стисло висловіть власне ставлення до описаних подій і діячів.

У підручнику є завдання, які потребують уміння складати портрет історичної особи. Є й такі, за якими слід підготувати повідомлення про певну історичну подію.

Щоб ви краще впоралися з такими завданнями, ми підготували схеми їх виконання.

ЯК СКЛАСТИ ПОВІДОМЛЕННЯ

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого складаєте повідомлення.
2. Знайдіть літературу / інформацію в інтернеті, що допоможе вам його підготувати.
3. Складіть план розповіді.
4. За планом напишіть зміст повідомлення.
5. Доберіть ілюстрації, які доцільно використати в повідомленні.

ЯК СКЛАСТИ ПОРТРЕТ ІСТОРИЧНОЇ ОСОБИ

1. Як відбувалося становлення особистості історичної особи.
Назвіть ім'я та прізвище. Де і коли ця людина народилася? Де і в яких умовах жила, зростала, виховувалася? Як формувалися її погляди?
2. Персональні якості й риси характеру.
Як персональні якості історичної особи впливали на її діяльність? Які з персональних якостей вам подобаються, а які – ні?

3. Життєвий шлях історичної особи.

Схарактеризуйте основні справи життя цієї людини. Які успіхи й невдачі траплялися у справах? Які верстви населення підтримували діяльність історичної особи, а які – ні? Чому? Хто був друзями, а хто – противниками (суперниками)? Чому? Якими були наслідки діяльності? Завдяки чому людство пам'ятає цю людину?

4. Ваше ставлення до історичної особи.

Як ви сприймаєте історичну особу? Які почуття викликає у вас її діяльність? Як ви ставитеся до засобів і методів діяльності історичної особи? Обґрунтуйте свою позицію.

Краще зрозуміти суть історичних подій, виявити зв'язок між подіями та їхній перебіг допоможе робота з історичною картою. Виконуючи запропоновані завдання, ви вдосконалюватимете вміння співвідносити події в просторі та часі.

Підручник вам також підкаже, які саме завдання виконувати і як.

До пунктів параграфа, уривків із джерел та ілюстрацій ми пропонуємо завдання, працювати над якими можна самостійно або в парах чи групах. На це вказують

малюнки-символи: – працюйте самостійно; – працюйте в парах; – працюйте в групах.

Завдання, виконувати які радимо в парах, спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, аналізувати, робити висновки. У тих завданнях, які запропоновано виконувати в групах, подекуди передбачено пошук відповіді на дискусійні запитання. Обговорення цих питань привчатиме вас дослухатися до думки інших, поважати її, бути стриманими й толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів.

Звертаємо увагу, що не обов'язково виконувати всі запропоновані в матеріалах уроку завдання. Що саме опрацьовувати, обирайте, порадившись із учителькою / учителем.

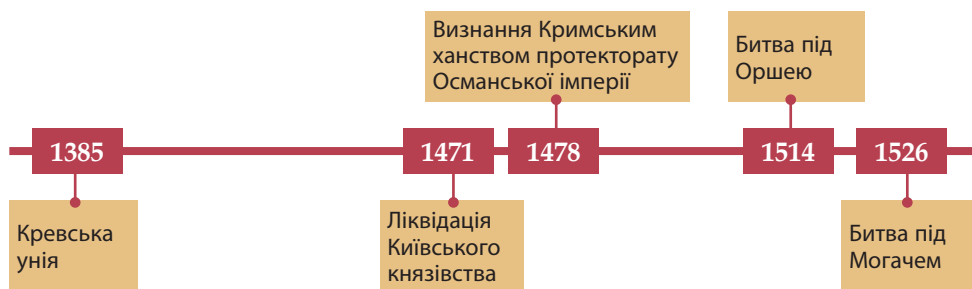
Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, поданих у рубриці «Словник». Ці слова вам необхідно вміти пояснювати та вживати під час відповіді. Рубрика підручника «Історична постать» надасть вам візуальну та стислу довідкову інформацію про важливих політичних діячів та діячок або духовних сподвижників доби. У підручнику є рубрика «Завважте», яка містить історичні цікавинки для найдопитливіших учнів / учениць. Наприкінці кожного параграфа ви знайдете стислі узагальнення викладеного в параграфі матеріалу, щодо яких запропоновано висловити власну думку. Перевірити, чи добре засвоїли матеріал, вам допоможуть запитання рубрики «Перевірте себе». Кожен розділ завершують завдання – рубрика «Перевірте, чого навчилися». Їх виконання сприятиме систематизації знань з вивченого у розділі матеріалу.

Є в підручнику і практичні заняття, під час яких ви не просто опановуватимете новий матеріал, а навчатиметеся самостійно «видобувати» історичні факти із запропонованих джерел.

Цікавого вам навчання й високих результатів!

Електронний додаток:

<http://istukr8.e-litera.com.ua>

§ 1 Українські землі у складі Польщі, Литви та інших держав на початку XVI ст.

1. Галичина, Західне Поділля та Белзька земля у складі Королівства Польського

Як ви пам'ятаєте з курсу історії України 7 класу, 1349 р. за землі Галичини розгорілася справжня війна. Польський король Казимир III за підтримки племінника, угорського короля Людовика, захопив Галичину й частину Волині та приєднав їх до Польської держави. Казимир III не мав спадкоємця, тому після його смерті польську корону, а разом із нею і українські землі отримав угорський король Людовик. У 1387 р. польський король Ягайло, зять Людовика Угорського, вигнав угорців з Галичини і приєднав ці землі до Польщі.

У першій половині XV ст. унаслідок міжкнязівських війн за українські землі Ягайлові вдалося приєднати до Корони Польської Західне Поділля та Західну Волинь (Белзька земля).

У Королівстві Польському найбільшими адміністративно-територіальними одиницями були *воєводства*. Приєднавши Галичину, Західне Поділля й частину Волині до Польщі, король Ягайло у 1434 р. перетворив Галицьке князівство на *Руське воєводство* з центром у Львові. На Західному Поділлі постало *Подільське воєводство* з центром у Кам'янці, а згодом – *Белзьке* з центром у Белзі. Заміна традиційного адміністративно-територіального поділу польським сприяла поширенню польського й німецького права на українські терени.

Прочитайте текст історичного джерела й дайте відповіді на запитання.

1. Як гадаєте, що мала на меті польська влада, сприяючи шлюбом між представниками української та польської шляхти? 2. Які наслідки це мало для українських земель?

«Як траплялося, що була панна-одиначка з маєтністю, або багата вдова, то королі посилали на Русь [тобто українські землі у складі Польщі] своїх поляків-шляхтичів, допомагали їм своїми впливами, тож отак, часто женячись, наповнили вони Русь і запровадили правовірну католицьку римську віру...»

Львівський архієпископ Я. Порохницький

2. Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Першою під владою литовської династії опинилася Волинь, яка після смерті Юрія II Болеслава увійшла до володінь Любарта Гедиміновича. Більшість українських земель було приєднано до Великого князівства Литовського за Ольгерда Гедиміновича. Унаслідок перемоги литовсько-українського війська над ординцями у битві на Синіх Водах (нині річка Синюха, ліва притока Південного Бугу) у 1362 р. Київщина з Переяславщиною, Чернігово-Сіверщина й Східне Поділля увійшли до складу Литви.

У тогочасних джерелах політика литовської влади щодо українських земель характеризувалася фразою: «Старого не порушуємо, а нового не впроваджуємо». Пригадайте з матеріалу 7-го класу, що означав цей принцип.

Зміни в становищі українських земель у складі Великого князівства Литовського почалися з приходом до влади Ягайла Ольгердовича.

Щоб забезпечити себе від загрози загарбання Тевтонським орденом, Литва і Польща в **1385 р.** в м. Крево (нині територія Білорусі) уклали державно-політичний союз. Ця угода відома в історії під назвою **Кревської унії**.

Втілити до кінця Кревську унію, аби «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської», Ягайло не зміг. Йому на заваді став двоюрідний брат Вітовт Кейстутович. За Острівською угодою 1392 р. Ягайло визнав Вітовта пожиттєвим правителем Великого князівства Литовського. Натомість Вітовт визнав себе васалом польського короля. За правління Вітовта чимало литовських князів, які мали уділи в Русі-Україні, втратили володіння, а найбільші українські удільні князівства було ліквідовано. Авторитет Вітовта помітно зріс після Грюнвальдської битви 1410 р., у якій польсько-литовсько-руське військо завдало нищівної поразки лицарям Тевтонського ордену.

СЛОВНИК

Уніфікація – зведення чогось до єдиної форми, системи, єдиних нормативів.

1413 р. на спільному польсько-литовському сеймі Ягайло та Вітовт уклали чергову унію – **Городельську**. Вітовта було визнано довічним володарем Литви під зверхністю польського короля. Унія також передбачала **уніфікацію** адміністративно-територіального устрою Великого князівства Литовського на взірць Королівства Польського. Спеціальні статті унії передбачали призначення на найвищі посади в Литві тільки литовців-католиків.

↑ Одруження Ядвіги та Ягайла. Художник Я. Матейко. 1888 р.

← Свидригайло Ольгердович. Гравюра з книги О. Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії». 1578 р.

Після смерті Вітовта (1430) великим князем литовським проголосили князя Свидригайла Ольгердовича. Його політика була спрямована на розрив унії з Польщею і здобуття Великим князівством Литовським незалежності. Це викликало невдоволення литовців, і за підтримки Польщі великим князем литовським 1432 р. було проголошено брата Вітовта – Сигізмунда.

Свидригайлові не вдалося повернути великокнязівський стіл, проте литовські можновладці ненадовго відновили удільні Київське й Волинське князівства.

Ліквідація Київського удільного князівства викликала акцію протесту. Йдеться про так звану змову руських князів 1481 р., очолювану Михайлом Омельковичем та Федором Бельським. Змовники нібито виношували задум запросити на весілля Бельського великого князя Казимира, вбити його й посадити на престол Михайла. Проте замах не вдався, змовників було страчено.

Використавши додаткові ресурси, знайдіть і порівняйте умови Кревської та Городельської уній. Який із документів, на вашу думку, був вигідніший для: а) поляків; б) литовців; в) українців? Результати роботи обговоріть у парі.

3. Претензії Московії на українські землі. Повстання Михайла Глинського

Війни між Московією та Великим князівством Литовським розпочалися у 80-х роках XV ст. Московське князівство під приводом збирання «руської спадщини» почало претендувати на українські й білоруські землі.

На початку XVI ст. кілька удільних князів Чернігово-Сіверщини добровільно перейшли під владу Московії. Під час кампанії 1514 р. московське військо захопило Смоленськ і рушило під Оршу – важливий стратегічний пункт на перетині торговельних шляхів між Києвом, Мінськом, Вільно і Москвою. Українсько-білорусько-литовським військом командував князь Костянтин Острозький. Йому вдалося розгромити 80-тисячне московське військо і здобути блискучу перемогу. Проте до 1537 р. Велике князівство Литовське поступово втратило майже третину території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленськ.

На тлі московсько-литовського протистояння розгорнулося повстання Михайла Глинського, який перебував при дворі великого князя Олександра Казимировича та отримав значні маєтності на українських теренах. Наступник Олександра – Сигізмунд I позбавив його посад і земель. Упродовж кількох місяців 1508 р. Глинський за допомогою московських військ спробував збройно

зайняти Слущк, Оршу, Житомир, Овруч, однак його дії не підтримали місцеві українські князі, незважаючи на гасло заколоту «за захист руської віри». Князь К. Острозький придушив залишки повстання. М. Глинський емігрував до Московії разом із групою князів та бояр.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Михайло і Олена Глинські у в'язниці. Польська літографія 1901 р.

Михайло Глинський (1467–1534) – литовсько-руський князь. Походив із татарського роду Мамайовичів – нащадків великого темника, а згодом хана Золотої Орди. За службу у Вітовта його предки отримали землі у Литві й осіли там, іменуючи себе князями Глинськими. У 1508 р. за підтримки Московії підняв повстання в українських землях Великого князівства Литовського з метою закріпити українські землі за своїм родом. Був дядьком Олени Глинської – дружини московського князя Василя III, матері Івана IV Грозного.

4. Українські землі у складі Кримського ханства

До середини XV ст. зі складу Золотої Орди вийшов кримський улус на чолі з Хаджі Гіреєм, який став засновником Кримського ханства. У Кримському ханстві сформувався державний апарат на чолі з ханом, при якому діяв дорадчий орган – *диван*. Столицею Кримського ханства стало спочатку м. Солхат, а згодом – м. Бахчисарай.

Виникнення Кримського ханства не завадило існуванню генуезьких (італійських) торговельних колоній на півдні півострова. Торговельну конкуренцію генуезцям складали мешканці князівства Феодоро, що існувало у південно-західній частині гірського Криму.

Після завоювання турками Константинополя (1453) і постання на колишніх землях Візантії Османської імперії турки заявили про прагнення підкорити усю Європу. Війська османів у 1475 р. напали на Кримський півострів, захопили генуезькі колонії і ліквідували державу Феодоро. Крім їхньої важливості як торговельних осередків, захоплені міста цікавили турецький уряд як цінні військові об'єкти, адже кожне місто було потужною фортецею. Зваживши на військову міць турецького султана, кримський хан Менглі Гірей 1478 р. визнав за краще бути його васалом. Залежність виявлялася в тому, що хан мусив брати участь у військових кампаніях султана, а останній мав право усувати й призначати ханів за власним бажанням.

Васальна залежність від османів не гарантувала безпеку Криму від Великої Орди. У пошуках союзників у цій боротьбі хан Менглі Гірей зблизився з Москвою. В обмін на підтримку Іван III поставив ханові вимогу здійснити

похід на польсько-литовські володіння. Перший великий похід в Україну Менглі Гірей здійснив 1482 р. Тоді було спалено Київ, а його церкви пограбовано. У полон потрапило безліч люду, не зміг урятуватися й сам київський воєвода з родиною. До середини 30-х років XVI ст. татарські походи відбувалися майже щороку. Орди кримського хана спустошували Поділля, Київщину, Волинь, Холмщину й Галичину.

Прочитайте текст джерела, роздивіться малюнок і дайте відповіді на запитання.

1. Порівняйте зміст народної пісні з малюнком із тогочасної хроніки. Яким реаліям життя українців кінця XV ст. присвячено обидва твори? Які почуття вони у вас викликають? **2.** Які слова іншомовного походження, що стосуються цих подій та явищ, знаєте? **3.** Якими рядками з народної пісні можна прокоментувати малюнок «Ординці ведуть полонених»?

↑ Малюнок з угорської хроніки XV ст. з умовною назвою «Ординці ведуть полонених»

*«За річкою вогні горять.
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,*

*Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється
І на ногах ланцюг б'ється,
А я, бідний, з діточками
Піду лісом стежечками, –
Нехай йому із водою...
Ось-ось чайка надо мною».*

5. Становище Закарпаття, Північної Буковини та Південної Бессарабії у XIV – першій половині XVII ст.

Прикордонне розташування Закарпаття вплинуло на його долю: воно в різний час побувало в складі кількох країн. Наприкінці XIV ст. до закарпатських земель виявляли інтерес литовські князі, однак верховна влада над ними належала угорському королю. Один із онуків Гедиміна Федір Коріатович, який володарював на Поділлі, під тиском Віговта передав свої права угорському королеві, за що отримав землі в

↑ Замок Паланок у Мукачеві. Сучасне фото

↑ Хотинська фортеця. Сучасне фото

ням у 1359 р. князівства Молдова Буковина й Бессарабія потрапили під владу молдовських господарів. Наприкінці XIV – в першій половині XV ст. територію Північної Буковини (тоді її називали Шипинською землею) було поділено на кілька волостей (повітів). Волості очолювали старости, які спочатку належали до українського, певно, місцевого боярства. Центром однієї з волостей князівства Молдова був Хотин (у Північній Бессарабії), який став важливим торговельним пунктом на кордоні Молдови. Саме там, на правому березі Дністра, розбудували замок-фортецю, що за господаря Штефана III Великого (1457–1504) набула грандіозного вигляду.

У 1538 р. князівство Молдова, а разом із ним і українські землі, потрапило у васальну залежність від Османської імперії.

Роздивіться сучасні фото Мукачівського замку, замку Паланок та Хотинської фортеці, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Виділіть спільні і відмінні риси зовнішнього вигляду цих твердинь. **2.** Обговоріть у групі, чим була зумовлена поява архітектурних споруд такого типу. Які функції вони виконували? **3.** Чи впливав ландшафт краю на місце спорудження замків / фортець? Відповідь обґрунтуйте. **4.** Знайдіть в інтернеті інформацію про один із замків / фортець цієї доби, розташованих на території України та Європи. Підготуйте стислу довідку про історію їх спорудження.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Унаслідок розпаду Галицько-Волинської держави, а також боротьби литовських князів проти Золотої Орди в середині XIV ст. українські землі було включено до складу Велико-го князівства Литовського, Польського та Угорського королівств і князівства Молдова.
- На українських теренах, що увійшли до складу Польщі, було впроваджено польський адміністративно-територіальний устрій, тимчасом як на українських землях Литви деякий час існували удільні князівства, діяло руське законодавство, а людиність сповідувала православ'я.

- У середині XV ст. у південноукраїнських степах та у Криму виникла держава – Кримське ханство, яке з 1478 р. стало васалом Османської імперії. З кінця XV ст. розпочалися активні грабіжницькі набіги кримських татар і турків на українські землі.
- У другій половині XV ст. претензії на українські землі висловило Московське князівство. Унаслідок воєнних дій та частих внутрішніх міжусобиць у Великому князівстві Литовському Московії вдалося загарбати землі Чернігово-Сіверщини.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Частина сучасних українських дослідників, поділяючи думку істориків М. Грушевського та І. Крип'якевича, вважають, що *«політика Литви щодо України була загарбницькою, у результаті якої остання втратила свою незалежність і перетворилась на литовську провінцію. Державна влада в литовсько-руській державі сконцентрувалась у великого князя литовського і була необмеженою. Починаючи з Ольгерда відбувалося усунення удільних князів і їхня заміна родичами великого князя чи намісниками»*. Визначте, чи має слушність думка дослідників.
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - ▶ *Остаточна ліквідація Київського удільного князівства* ▶ *повстання М. Глинського*
  - ▶ *битва під Могачем* ▶ *битва під Оршею*.
3. Установіть відповідність між назвами українських земель та держав, у складі яких вони перебували у першій половині XVI ст.

• Галичина • Західна Волинь (Белзька земля) • Київщина • Західне Поділля • Східна Волинь • Східне Поділля (Брацлавщина) • Чернігово-Сіверщина • Північна Буковина • Західне Закарпаття • Східне Закарпаття • Південна Бессарабія • Кримський півострів	• Велике князівство Литовське • Королівство Польське • князівство Трансильванія • Священна Римська імперія • князівство Молдова • Московське князівство
4. Дайте визначення поняттям.
Уніфікація; диван.
5. Дайте відповіді на запитання.
  - ▶ *У чому полягали особливості перебування руських земель у складі Великого князівства Литовського?* ▶ *Які події спричинили Кревську унію? Що вона передбачала?* ▶ *Чим спричинений виступ М. Глинського? Що мала на меті Московія, підтримуючи заколотника?*
  - ▶ *За яких обставин відбулося підкорення Османською імперією Кримського ханства?*
  - ▶ *Якою була історична доля Буковини та Закарпаття?*
6. Порівняйте розвиток українських земель у складі Королівства Польського та Великого князівства Литовського у XVI–XVII ст. Визначте спільні та відмінні риси.

Люблінська унія.
Утворення Речі Посполитої

1558

1569

1583

Лівонська війна

§ 2 Люблінська унія та її вплив на українське суспільство

Роздивіться ілюстрацію й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які особливості відносин Литви й Польщі на початку XVI ст. свідчить ілюстрація? Яка подія визначила такі відносини? **2.** Де зображено короля? Хто перебуває навколо нього? **3.** Про що свідчать зображення гербів?

→ Король польський і великий князь литовський Олександр Казимирович на засіданні сейму. 1506 р.

1. Передумови Люблінської унії

Шлях до об'єднання Великого князівства Литовського (ВКЛ) з Королівством Польським був доволі тривалим. Започаткувала його Кревська унія 1385 р.

У другій половині XV ст. почав набирати сил новий суперник Литви – Московське князівство. На початку XVI ст. Велике князівство Литовське у війнах з Московією втратило майже третину своєї території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленщину. Ситуація загострилася в середині XVI ст., коли московський цар Іван IV Грозний, маючи намір здобути вихід до Балтійського моря, розпочав війну проти Лівонського ордену. Литва, що підтримувала лівонців, згодом опинилася на межі катастрофи. Адже московський цар, дізнавшись про литовсько-лівонський союз, висунув нові територіальні претензії – на Київ,

Волинь і Поділля, які він назвав «*отчиною його предка, Святого Володимира*». Щоб уникнути цілковитого завоювання Москвою, князівству Литовському було необхідно знайти надійного союзника. Єдиним реальним кандидатом на таку роль було Королівство Польське, з яким Велике князівство Литовське вже вісім разів обговорювало й уклало різноманітні угоди-унії та з яким було пов'язане особою спільного монарха.

В обговоренні ідеї унії брали участь литовські, польські та українські можновладці. Середня і дрібна литовська шляхта, з одного боку, відчуваючи тиск Москви, намагалася поєднатись із польською, аби не стати жертвою Івана Грозного, чутки про тиранію якого ширилися усією Європою. З другого боку, дрібна литовська знать, невдоволена пануванням магнатів, сподівалася, що внаслідок об'єднання здобуде такі самі привілеї, якими користувалася у своїй державі польська шляхта. Литовські магнати, що мали панівне становище в державі, побоюючись втратити свій статус, принципово виступали за незалежність Литви і погоджувалися на об'єднання «двох рівних держав» за умови збереження окремого литовського сейму (парламенту).

Польські **магнати** і шляхта загалом підтримували ідею об'єднання обох держав. Вони вбачали в цьому можливість отримати нові землі й залежних селян. Завдяки укладанню шлюбів, успадкуванню маєтків і наділів поляки обіймали дедалі більше посад на Волині, Поділлі й Підляшші.

Князі й магнати, усвідомлюючи зовнішньополітичну слабкість Литви, схвально ставилися до об'єднання з Польщею. Вони розраховували, що литовсько-польський союз посилить обороноздатність країни, допоможе захистити південні кордони від турецько-татарських набігів і припинить напади польської шляхти у польсько-українському порубіжжі. Крім того, українських князів на той час пов'язували з польською шляхтою непоодинокі родинні зв'язки. Дрібна українська шляхта підтримала ідею унії, гадаючи, що внаслідок об'єднання Литви й Польщі здобуде такі самі права, привілеї та посади, якими користувалися магнати.

СЛОВНИК

Магнати (від *magnatus* – багата, знатна людина) – аристократи, родовиті великі землевласники (князі, бояри, шляхтичі, пани, старшини та ін.).

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Чому український князь виступав на сеймі з промовою «спільним станам Польської Корони зі станами Великого князівства Литовського»? **2.** Що мав на увазі князь, коли казав, що належить до народу, який «кожному народові рівний шляхетністю»? **3.** Чим відрізнялися віросповідання поляків та українців, про яких ідеться в джерелі? **4.** Чому, на вашу думку, князь обстоював право на свободу віросповідання та збереження місцевих звичаїв? Уявіть себе учасником Люблінського сейму, що представляє інтереси українців. На яких умовах унійної угоди ви наполягали б?

«Під час сейму в Любліні 1569 р., на якому вкотре обговорювали питання об'єднання (унії) Великого князівства Литовського та Королівства Польського, український князь Костянтин Вишневецький звернувся до присутніх з такими словами: "І на цьому перед Вашою Королівською Милістю наголошуємо, що погоджуємося на

(приєднання) як люди вільні, свободні, щоб це не принизило нашої шляхетної гідності. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові і на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю... Також просимо, оскільки ми (з поляками) різної віри, а власне ми – греки, то щоб нас і в цьому не було понижено і щоб нікого не примушували до іншої віри”».

2. Люблінський унійний сейм 1569 р.

Спільний литовсько-польський сейм розпочався 10 січня 1569 р. у місті Любліні. Пів року польські та литовські послани не могли дійти згоди. Представники Польщі пропонували унію, за якою Велике князівство Литовське зливалося з Королівством Польським у єдину державу; окремими в Литовському князівстві мали лишатися тільки адміністрація та судочинство. Литовські послани чинили опір: вони прагнули зберегти якомога повнішу державну окремішність князівства. Проте серед литовських представників не було єдності. Князі й магнати та середня й дрібна шляхта обстоювали передусім власні станові інтереси. Не дійшовши згоди з поляками, литовські та частина руських князів і магнатів у ніч на 1 березня покинули люблінський сейм і роз’їхалися по маєтках готуватися до воєнних дій проти Польщі.

Розбрат у таборі литовських представників вдало використали поляки. Король Сигізмунд II Август, спираючись на підтримку дрібної та середньої шляхти, у березні та травні 1569 р. видав універсали про приєднання Підляшшя й Волині до Королівства Польського. Першим універсалом місцеву дрібну шляхту було зрівняно в правах із польською. Наступний королівський універсал проголосив приєднання до Польщі Київщини й Брацлавщини. «*Надзвичайно важливо для Речі Посполитої, щоб Київ перебував під владою Польської держави, оскільки Київ – це ворота усіх тих володінь, до яких належать Волинь і Поділля*».

Інкорпорацію українських земель до Польщі тлумачили як повернення власних володінь. Поляки стверджували, що Русь здавна належала Короні. Очевидно, що ця теорія була запропонована на протипагу московським зазіханням на руську спадщину.

СЛОВНИК

Інкорпорація – включення, приєднання до свого складу чого-небудь.

→ Акт Люблінської унії з підписами всіх учасників

Рішучі заходи Польщі змусили литовських і українських магнатів повернутися за стіл переговорів. Уболівуючи за цілісність своїх маєтків, литовські князі погодилися на унію й не виступали проти того, що українські землі було передано Польській Короні. Українські князі також звели свої вимоги до мінімуму – свободи віросповідання, непорушності місцевих звичаїв та вільного користування рідною мовою.

3. Державний устрій Речі Посполитої

1 липня 1569 р. сейм виніс ухвалу про унію Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Нову державу – Річ Посполиту мав очолювати єдиний король, спільно обраний і коронований як польський король і як великий князь литовський. Найвищим органом влади був спільний сейм, який складався з двох палат: сенату і посольської ізби. Сейм скликали один раз на два роки, усі рішення сейму приймали за принципом **ліберум вето (liberum veto)**. У період між сеймами державою керував король, владу якого обмежували постійні представники

↑ Засідання сейму Речі Посполитої.
Художник К. Войняковський

СЛОВНИК

Ліберум вето (liberum veto) – право депутата сейму зупинити обговорення сеймом певного питання, а то й роботу сейму взагалі.

із середовища шляхти. Угоди з іншими державами слід було укладати від імені Речі Посполитої. Литовська, українська, білоруська й польська шляхта зрівнювалися у правах та отримували право на землеволодіння по всій території Речі Посполитої. Було ліквідовано митні кордони. Литва зберігала певну самостійність: право й суд, адміністрацію, військо, скарб. Було гарантовано збереження «руської мови» в публічній та діловій сферах.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, чи дотримувалася королівська канцелярія акту унії, надсилаючи листи до української шляхти польською мовою? **2.** Чому українська знать наполягала на зверненні у листуванні до неї українською (руською) мовою? **3.** Висловіть припущення, чи відреагував король на звернення українців.

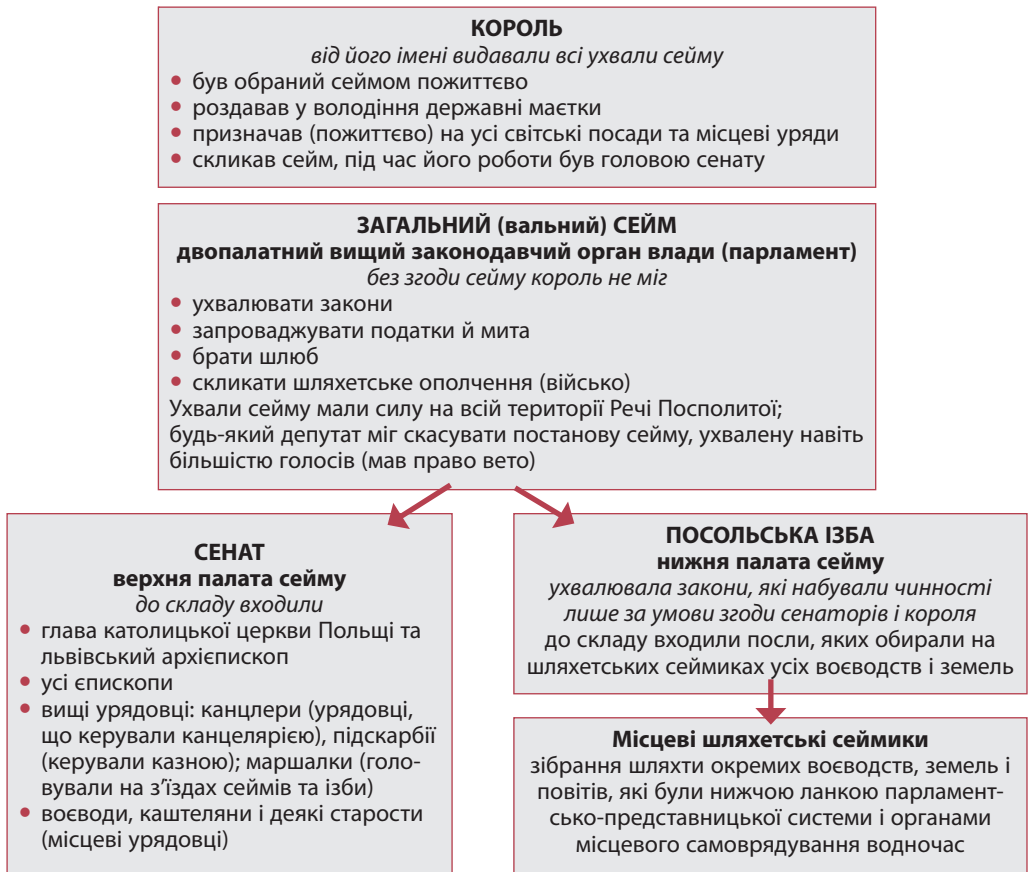
«Видані листи вашої королівської милості братії нашій і найменшим слугам і підданам вашої королівської милості, письмом польським писані, що викликають нас перед маєстат вашої королівської милості, нашого милостивого пана. Хоч, найясніший милостивий королю, за ухвалою унії листи з канцелярії вашої королівської милості не іншим, а тільки руським письмом мають бути видані... Тож нашими просьбами просимо, щоб ваша королівська милість при привілею і свободах наших нас залишити і до нас листи з канцелярії вашої королівської милості руським письмом видавати наказати благоволив. [...] Писаний у Брацлаві, місяця липня 7 дня».

Лист брацлавської шляхти королю Стефану Баторію

4. Структура державної влади у Речі Посполитій

Проаналізуйте схему, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Поміркуйте, чи всі верстви суспільства брали участь в управлінні державою. **2.** Аргументуйте чи спростуйте твердження, що Річ Посполита була шляхетською республікою. **3.** Обґрунтуйте твердження, що влада короля була

обмеженою, проте не була слабкою. 4. Уявіть себе представником влади Речі Посполитої. Який орган влади ви воліли би представляти? До якої верстви суспільства належали б? Чії інтереси обстоювали б? Поясніть свою позицію.

5. Наслідки Люблінської унії для українських земель

Унаслідок Люблінського унійного сейму більшість українських земель було об'єднано в складі Польщі. Українські землі поділялися на *воєводства*: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське та Підляське. Їх очолювали призначені урядом *воєводи*. Вони керували шляхетським ополченням, головували на місцевих сеймах і наглядали за діяльністю шляхетських земських судів.

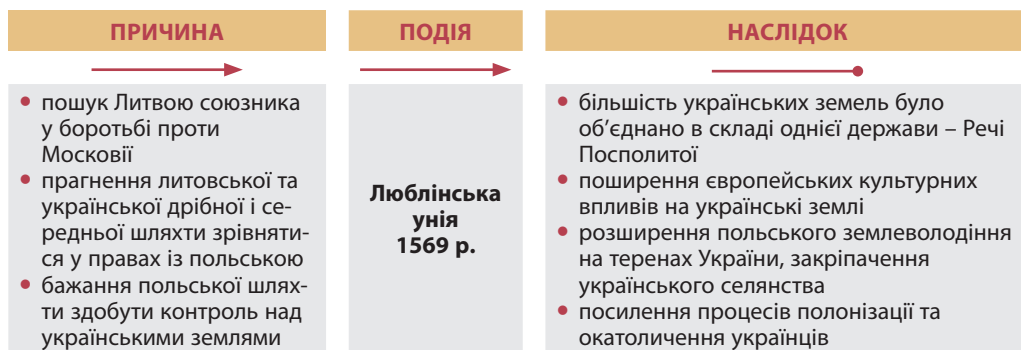
Воєводства поділялися на *повіти*. Винятком було Руське воєводство, яке поділялося на землі, а ті, у свою чергу, – на повіти.

Роздивіться карту на с. 20 і дайте відповіді на запитання. 1. Які українські землі перебували у складі Польщі до Люблінської унії 1569 р.? 2. Які українські землі увійшли до складу Королівства Польського за Люблінською унією? 3. У складі яких держав перебувала решта українських земель? 4. З якими державами сусідила Річ Посполита на сході та півдні? 5. Які з держав перебували в залежності від Османської імперії наприкінці XVI ст.?

Скасування міждержавного кордону сприяло активному переселенському рухові. На Волинь і Київщину рушила галицька шляхта, яку вабила служба при княжих дворах. Простолюд переселявся на незаселені терени Брацлавщини та Київщини, що сприяло господарському освоєнню цих земель. Невпинно зростала кількість міст, завдяки чому поживалися ремесло й торгівля. У нових містах на південно-східному прикордонні будували оборонні замки, які відігравали важливу роль у захисті від нападів із Криму.

Через Польщу в Україну проникали ідеї Відродження, реформації та контрреформації. Поширювалася західноєвропейська система освіти. Не маючи власної вищої школи, українці навчалися в європейських університетах, долучаючись до наукових і мистецьких досягнень.

ЗАУВАЖТЕ

1635 р. у складі Польщі було створено ще одне українське воєводство – Чернігівське.

СЛОВНИК

Полонізація – суспільно-політичне та культурне явище; проникнення польської культури на терени України, що супроводжувалося втратою національної ідентичності українською елітою.

Водночас Люблінська унія сприяла розширенню польського землеволодіння, прискоренню закріпачення селян. Ускладнювалися соціальні стосунки, загострювалася релігійна ситуація через поширення католицизму. Одним із найістотніших негативних наслідків унії стала **полонізація** українського населення.

↑ Українські землі в XVI – першій третині XVII ст.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- У середині XVI ст. на Люблінському сеймі відбулося об'єднання Великого князівства Литовського і Королівства Польського в єдину державу Річ Посполиту. Цій події сприяла низка внутрішніх і зовнішніх чинників.
- Ставлення до процесу об'єднання двох держав, а також бачення майбутнього державного устрою Речі Посполитої у представників української, литовської та польської шляхти було різним.
- Унаслідок Люблінської унії постала федеративна держава – Річ Посполита, влада в якій належала виборному королеві та спільному двопалатному литовсько-польському сеймові.
- Більшість українських земель унаслідок унії опинилася під контролем Королівства Польського, що спричинило адміністративно-територіальні та соціально-економічні зміни.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. З якого документа наведено уривок? Про які зміни в управлінні державою йдеться?
«Польське королівство і Велике князівство Литовське становлять неподільне тіло, одно зібрання, один народ... Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен він бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того чи того народу».
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Люблінська унія ▶ об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту ▶ початок Лівонської війни ▶ Кревська унія ▶ утворення Руського воєводства.
3. Аналізуючи події Люблінського сейму, відомий український історик М. Грушевський писав: *«Прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, в дійсності цей сейм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресом державної власті й тяжких політичних обставин».* Натомість сучасний український історик В. Горобець оцінює унію так: *«Загалом же, унійний акт 1569 року став компромісним варіантом примирення двох протилежних таборів (польських магнатів і великокнязівської еліти)».*
Думку якого з істориків ви вважаєте слушною? Відповідь обґрунтуйте. Знайдіть у тексті параграфа підтвердження чи спростування слів М. Грушевського та В. Горобця. Поміркуйте, чому висловлені думки так різняться між собою.
4. Дайте відповіді на запитання.
▶ Що змушувало схилитися до унії з Польщею Велике князівство Литовське? ▶ Як ставилися до унії українські князі й магнати? ▶ Що спонукало українську знать переходити до табору прихильників об'єднання Великого князівства Литовського й Королівства Польського?

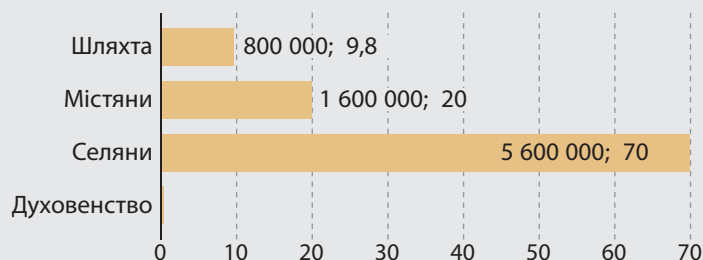
§ 3 Соціальна структура суспільства в Україні XVI ст. Литовські статуту

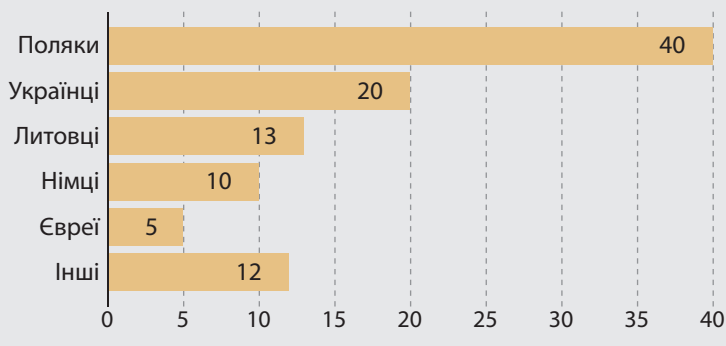
Розгляньте гістограми, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Якими були соціальна структура населення Речі Посполитої та його етнічний склад? **2.** Скориставшись знаннями, здобутими у 7-му класі, а також використавши додаткові джерела, визначте релігійну (конфесійну) належність населення Речі Посполитої.

Соціальна структура населення Речі Посполитої після Люблінської унії (осіб; %)

Етнічний склад населення Речі Посполитої після Люблінської унії (%)

1. Становий поділ українського суспільства на початку XVI ст.

Структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. За обсягом прав стани поділялися на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані. Окремий міжстановий прошарок українського суспільства становило козацтво, про яке йтиметься в наступному розділі підручника.

Роздивіться піраміду верств українського суспільства на початку XVI ст., дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Пригадайте поділ на суспільні верстви часів Русі-України. Що спільного та відмінного у суспільних станах ви можете виділити? **2.** Використовуючи матеріал попереднього параграфа, визначте, у чому полягав особливий привілейований статус шляхти.

2. Становище шляхти. Роль князів і магнатів у тогочасному суспільстві

↑ Іван Вишневецький

Наприкінці XVI ст. завершилось оформлення особливого становища шляхти у Речі Посполитій. Шляхтич користувався правом суду, тоді як його самого не можна було ув'язнити без суду і слідства, а судити його мали лише визначені станові суди. Маєтки шляхти були звільнені від поборів, окрім грошового податку на підданих. Шляхта отримала досить широкі політичні права, обіймаючи державні посади різних рівнів.

Особливістю суспільного устрою Речі Посполитої було те, що, на відміну від більшості європейських держав, тут збереглися княжі титули. Тож верхівку суспільної піраміди на українських

землях у складі Великого князівства Литовського посідали князі, які належали до двох династій – Рюриковичів і Гедиміновичів. Упродовж другої половини XV – 60-х років XVI ст. відбувалося поступове зближення князівської верстви з представниками інших привілейованих прошарків і, як наслідок, утворення єдиного привілейованого стану – шляхти. При цьому особливе ставлення в суспільстві до князів зберігалось: навіть збіднілий князь мав більше шансів отримати високу урядову посаду порівняно з менш родовитим, хай навіть і заможнішим, шляхтичем. Загарбуючи чи купуючи великі земельні наділи (латифундії), з часом деякі князі перетворилися на магнатів. Княжі роди Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Чорторийських, Збараських та інші входили до складу керівництва урядом у Великому князівстві Литовському, засідали в раді великого князя, а у воєнні походи йшли під власними прапорами.

↑ Лавінія Радзивілл з княжого роду Корецьких

Величезні магнатські володіння лише номінально підлягали державному контролю. На їхніх теренах діяло княже право з власними податками й судом, було власне військо. Тож на місцевому рівні, здавалося, усе лишалося таким, як і за княжої доби. Власне тому представники княжих сімей пов'язували свої родоводи з князями Русі-України.

У житті тогочасної України особливе місце посідав рід Острозьких.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Князь Василь-Костянтин Острозький. Копія XIX ст. з портрета початку XVII ст.

Василь-Костянтин Острозький (1526–1608) – одна з найвпливовіших політичних постатей того часу. Від 1559 р. В.-К. Острозький був київським воєводою та володарем українського прикордоння. Наприкінці XVI ст. – найбільший після короля землевласник Речі Посполитої. Річні прибутки князя оцінюють у 10 млн злотих. В.-К. Острозький мав можливість у найстиліший термін виставити 15–20 тис. війська. Промовистим є і той факт, що при княжому дворі постійно перебувало близько 2 тис. шляхетних юнаків-слуг, які відбували тут лицарський вишкіл. Після смерті польського короля Стефана Баторія (1586) його вважали одним із можливих претендентів на престол.

3. Становище середньої та дрібної шляхти

До вищих верств тогочасного суспільства, крім князів, належали **пани**. Слово «пан» у XVI ст. було титулом. На Київщині та Брацлавщині у першій половині XVI ст. із 450 шляхетських родів панськими називалися близько

Чинш – орендна плата за земельний наділ. Чинш можна було виплатити як грошима, так і оброком: виконувати якісь завдання або перебувати на службі у поміщика, у якого чиншова шляхта орендувала землю.

Литовські статuti – правовий кодекс Великого князівства Литовського, який увібрав у себе основні положення державного, цивільного, кримінального й процесуального права. Протягом XVI ст. здійснено три видання цих кодексів (1529, 1566, 1588).

сплачуючи **чинш**.

Існував і такий різновид шляхти, як **голота**. Представники голоти не мали ні землі, ні підданих. Вони відбували військову повинність чи працювали у магнатському / княжому дворі, маючи надію здобути право на отримання або принаймні користування чужою землею. Найнижчу сходинку шляхетського стану займали **панцирні бояри** – військові слуги, які перебували на службі короля чи князя. Вони були позбавлені права політичного голосу, а звільняючись із військової служби, втрачали привілеї та земельні наділи, що їх видавав господар за службу.

Зміни в становищі шляхти відобразилися в тогочасному законодавчому кодексі – **Статуті Великого князівства Литовського** в редакції 1529 р. – Першому (або Старому) литовському статуті. Шляхті було гарантовано, що її не можна карати без суду. Закон також забезпечував шляхті володіння землею, яку не можна було відібрати «без вини».

У редакції 1566 р. (Другий литовський статут) закріплювалася норма про зрівняння в правах нижчої ланки боярства-шляхти з князівсько-магнатською аристократичною верхівкою. Зокрема, було запроваджено виборні суди (до цього вища аристократія підлягала тільки безпосередньому судові великого князя) та систему повітових сеймиків із регуляр-

сотні. Основною ознакою пана було те, що він володів подекуди невеликою, але власною вотчинною землею, на якій працювали піддані. Така шляхта була економічно незалежною та мала широкі політичні права.

Левову частку шляхетського стану становила дрібна шляхта, яка поділялася на кілька категорій. Найчисленнішим прошарком були **зем'яни** (від XV ст. це слово вживалося як синонім до поняття «бояри»). Частина зем'ян мала право розпоряджатися власними маєтками, які були їхньою приватною власністю. Часто зем'яни не мали коштів на утримання підданих, тож були змушені обробляти земельні угіддя власними силами. **Чиншовою** називали безземельну шляхту, яка втратила свої маєтки або їх ніколи не мала й була змушена орендувати землю у магнатів,

↑ Український шляхтич (пан).

↗ Українська панна.

З альбому Ю. Глоговського

ними загальними (вальними) сеймами, на які вся шляхта мала право «з'їжджати, радитися та обмишляти», тобто керувати державою. Однак проголошеній статутом рівності ще було далеко до реальної. Отже, наприкінці XVI ст. українська шляхта домоглася законодавчого закріплення прав, що їх упродовж століть виборювала собі мечем, виконуючи нелегкі військові обов'язки.

Прочитайте тексти джерел і дайте відповіді на запитання. **1.** Як джерела характеризують становище жінки в Речі Посполитій? **2.** Поміркуйте, чи можемо ми говорити, що жінка у Речі Посполитій мала такі самі права, як і чоловік. Відповідь аргументуйте. **3.** Пригадайте права жінок у Русі-Україні. Який документ регламентував становище руських жінок?

«Теж обіцяємо і наказуємо княгинь, пань, вдів, княжних, панянок, дівок-шляхтянок і жінок будь-якого іншого стану походження земського, як людей вільних, під вільним пануванням нашим господарським, зберігати їх при вольностях їх і силою ні за кого їх видавати заміж не маємо без волі їх, за кого захочуть, за того вільно піти...»

...Кожний мешканець цього панства будь-якого стану, видаючи дочку свою заміж і даючи за нею придане, перш ніж дівку видати, має від зятя взяти запис під печаткою його і під печаткою людей добрих, яким він третю частину майна свого передає як віно (подарунок нареченого при укладанні шлюбу, плата за наречену), а становити воно має у два рази більше, ніж придане нареченої, а потім цей запис в книги земські записати має, такий порядок має бути в кожному разі дотриманий. А якби батько, видаючи дівку заміж, перед виданням її, віна від зятя свого не одержав, така дівка після смерті мужа свого внесення втрачає, хоча б і велику суму за собою внесла. ...Після смерті мужа вдова отримує третю частину майна і своє придане, будучи вільна розпоряджатися власністю своєю. По смерті батька кожна дочка має отримати четверту частину маєтку».

Другий (1566) і Третій (1588) литовські статuti

4. Становище духовенства

Як і раніше, особливе місце в українському суспільстві належало *духовенству*. Окремішність цієї верстви виявлялася в тому, що вона не підлягала світському суду. Духовенство за тих часів було досить численним – священники з їхніми сім'ями, ченці, люди, які обслуговували церкву. Вище духовенство (митрополит, єпископи, настоятелі монастирів) поповнювалося вихідцями з аристократичних родів і обіймало посади лише з волі литовських та польських володарів. Становище нижчого духовенства залежало від землевласників, на землях яких розташовувалася церковна **парафія**.

СЛОВНИК

Парафія – нижча церковна адміністративна одиниця, фактично, територія, на якій живуть члени громади, віряни одного храму.

Згідно з пунктами Литовського статуту 1588 р. духовенство, як католицьке, так і православне, що мало маєтки, обов'язково мусило виставляти від свого володіння на військову службу слуг та шляхтича, який би відбував військову службу замість них. Звільнялися від військової повинності тільки маєтки Віленського духовного колегіуму.

5. Міське населення

Міське населення складалося з: 1) міської верхівки – патриціату (багаті представники знатних родів); 2) поспільства / бюргерів – середній, найчисленніший прошарок містян, які мали міські права (ремесники, крамарі) та 3) міської бідноти / плебсу.

Щоб вважатися повноправним громадянином, тобто перебувати під захистом міського самоврядування, користуватися привілеями, які надавалися городянам, зокрема правом займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, потрібно було володіти нерухомим майном, щонайменше – власним будинком. У містах, особливо в Галичині, мешкали представники різних народів. На Волині та на землях Центральної України переважали українці.

Артикули Литовського статуту 1588 р. свідчать, що зародження і розвиток буржуазних відносин, особливо у містах, привели до того, що частина шляхти продавала свої маєтки, оселялася в містах і займалася лихварством. Проте у шляхетському середовищі вважалося, що шляхтич, який селився в місті і починав займатися там торгівлею, шинкарством чи ремеслом, тим самим ганьбив шляхетський стан.

↑ Українська містянка. ↑ Львівський дроворуб.
З альбому Ю. Глоговського

6. Селяни

У соціальній піраміді тодішнього суспільства найнижче місце посідали селяни, які були найчисленнішою верствою – близько 80 % населення. Як і інші суспільні верстви, селянство не було однорідним. Селяни поділялися на *похожих* (особисто вільних) і *непохожих* (прикріплених до свого наділу). Залежно від форм феодальної експлуатації та повинностей селянства вирізняли кілька груп: *данники* – особисто вільні

селяни, які працювали на власній землі, сплачуючи грошовий чи натуральний податок державі; *тяглові* селяни, які працювали із власним тяглом (худобою) і вели господарство на земельних ділянках, що належали феодалам. Основними

↑ Селянин продає у Львові пісок.
↗ Селянка з околиць Львова несе на базар сіно.
З альбому Ю. Глоговського

СЛОВНИК

Панщина – примусове й безплатне виконання підданими певного обсягу робіт у господарстві власника.

Кріпацтво – система правових норм, яка встановлювала залежність селянина від землевласника. Останній мав адміністративну та судову владу над такими селянами.

ЗАУВАЖТЕ

За Третім литовським статутом 1588 р. селяни Брацлавщини, Київщини та Волині, які прожили на землі феодала понад 10 років, ставали кріпаками. Землевласники одержали право пошуку й повернення селян-утікачів протягом 10 років.

формами експлуатації цієї категорії селян були **панщина** та повинності на користь держави. Окрему категорію становили *службові* селяни – ремісники, рибалки, конюхи, які обслуговували двір феодала й звільнялися від інших повинностей.

Зростання на ринках Центральної й Західної Європи попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію сприяло стрімкому розвитку фільварків. Зацікавлені у зростанні прибутків, землевласники розширювали площі фільваркових земель, захоплюючи наділи, що належали громадам, і примушуючи селян працювати на себе з власним реманентом, тобто впроваджували панщину. У середині XVI ст. повсюдною стала дводенна, а подекуди й триденна панщина. Поступово феодальна залежність селянства перетворювалася на **кріпацтво**, а кількість непохожих селян з року в рік зростала.

Збільшення панщини не було однаковим у різних регіонах. Так само закріпачення відбувалося поетапно, залежно від місцевих умов. Наприклад, на Волині воно просувалося не так швидко, як на Галичині, де вільних земель уже в XV ст. бракувало. На Брацлавщині та в степовій і лівобережній частинах Київщини, де землі було багато, навпаки, відчувався брак робочих рук, тож землевласники надавали селянам більше пільг.

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Про що ви довідалися з джерела? Як у документі відображено зміну становища селян? **2.** Які права шляхти закріплює цей документ? Що в тексті документа підтверджує найвищий статус шляхти в Речі Посполитій?

«Постановляємо, яка б слуга чи челядь власна або полонена втекла від княжат, панів [господарів], або від якого шляхтича і прийшла до столичного нашого міста Віленського, або до інших міст наших привілейованих чи непривілейованих, також до міст князівських, панських, духовних, то тих людей і слуг мають вийти і бурмістри з міст наших, вислухавши попередньо докази панів [господарів] їхніх, або за їхнім власним зізнанням, видати панам [господарям]. А тих слуг і шляхетських людей, які, прийшовши до міст наших, осілість (тобто житло) мають і проживуть 10 років, міські урядники видавати не повинні».

Третій литовський статут. 1588 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Населення українських земель поділялося на стани, правовий і соціальний статус яких регулювало польсько-литовське законодавство.
- У першій половині XVI ст. завершилось оформлення привілейованого статусу шляхти, яка отримала найбільші політичні та земельні права в Речі Посполитій.
- Міське населення було досить строкатим, мало власне самоврядування, судочинство, сплачувало податки на користь міста.
- Селянство було найчисленнішим та найбільш безправним прошарком українського суспільства.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Про які права шляхти йдеться в документі?
«Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі й бояри і вся шляхта, які маєтки свої батьківські куплені і яким-небудь звичаєм нажиті за працьовитих наших славної пам'яті їх милостей королів і великих князів литовських, а також і за нашого щасливого (володіння) держали і володіли, щоб їм такі маєтки вічно від нинішнього часу і в прийдешні часи держати й володіти, їм самим, і потомкам, тобто їх родові; хоч би і грамот і кріпосних документів ніяких не було...»
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
► Другий литовський статут ► Кревська унія ► Люблінська унія ► Третій литовський статут.
3. Дайте визначення поняттям.
Шляхта; магнати; кріпацтво; панщина; данники.
4. Установіть подібність та відмінність у групах понять.
Князі; пани; зем'яни-шляхта.
5. Заповніть таблицю «Права та обов'язки різних верств суспільства в Речі Посполитій».

Суспільна верства	Права	Обов'язки
Шляхта		
Духовенство		
Містяни		
Селяни		

6. Дайте відповіді на запитання.
► Яку роль у тогочасному суспільно-політичному житті відіграла українська шляхта? ► Які зміни в житті українських селян відбувалися протягом XVI ст.? ► Чим вирізнялося життя українських містян? ► Якими були причини закріпачення українського селянства?

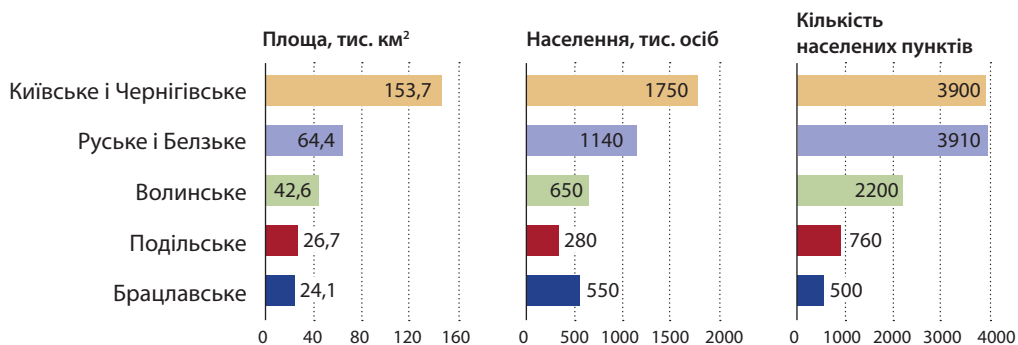

§ 4 Економічне життя українського села і міста в другій половині XVI ст.

Роздивіться діаграми та виконайте завдання. **1.** Які з воєводств мали найбільшу кількість населення? **2.** Визначте найбільше та найменше заселені українські воєводства (це можна зробити за формулою: $\Gamma = \text{H}/\text{П}$, де Γ – густина населення, H – кількість населення, П – площа території). **3.** Як гадаєте, з чим була пов'язана нерівномірність заселення українських воєводств? Які з воєводств мали найбільше і найменше населених пунктів? **4.** Що могло вплинути на появу нових міст, містечок, сіл в українських воєводствах?

Адміністративно-територіальний поділ та населення українських земель

1. Розвиток міст у XVI-XVII ст.

Залежно від підпорядкування міста на українських землях Речі Посполитої поділялися на: 1) королівські (Польща) або великокнязівські (Литва) – до цієї групи належали здебільшого найдавніші міста; 2) приватновласницькі (найчисленніша група міст); 3) церковні.

XVI – перша половина XVII ст. – час появи та бурхливого розвитку міст. На території Руського й Белзького воєводств до кінця XVI ст. існувало понад

200 міст і містечок. Окрім українців, значну частину мешканців Руського, Белзького та Подільського воєводств, що перебували в підпорядкуванні Королівства Польського, становили німецькі, вірменські та єврейські громади, які виборювали в короля право на самоврядування, перетворюючи міста на міжнародні й міжконфесійні центри торгівлі.

Міста на українських теренах Великого князівства Литовського не зазнали таких активних іноземних впливів, як на Галичині чи Поділлі. Поява нових міст була зумовлена утвердженням великої земельної власності князів-магнатів. Князь отримував привілеї на спорудження замку та осадження міста з дозволом на торгівлю в ньому в певні дні. Новостворені міста й містечка, на відміну від галицьких, тривалий час зберігали напіваграрний характер, а їхні мешканці були тісно пов'язані з сільською округою та сільськогосподарськими заняттями. Позаяк заняття ремеслами часто не задовольняло матеріальних потреб містян, ремісники мусили обробляти ще й орні землі.

Після постанови сейму 1590 р., що передбачала роздавання нібито «пустель, що лежать за Білою Церквою», завдяки активній будівничій діяльності магнатів і шляхти на середину XVII ст. у Київському воєводстві з'явилося близько 200 міст та містечок, у Брацлавському – близько 100. Ця розбудовча діяльність має економічне пояснення: містечко приносило власникам у 5–10 разів більший прибуток, ніж село, з якого воно виникало. Містечка були переважно невеликими за кількістю населення (половина з таких поселень на Київщині налічувала до 100 дворів).

Оскільки Київщина та Брацлавщина жили під постійною загрозою татарських набігів, місто зобов'язане було мати укріплення, куди стікалися мешканці довколишніх сіл у разі наближення татарських загонів. Оборонні потреби накладали відбиток на спосіб життя містян. Тож, окрім занять ремеслом і торгівлею, мешканці таких міст мусили відбувати військову службу.

Роздивіться зображення українських міст, дайте відповіді на запитання і обговоріть їх у групах. **1.** Як гадаєте, яке з міст у XVII ст. було королівським, а яке перебувало у власності магната / шляхтича? **2.** Скориставшись додатковими джерелами, з'ясуйте, за яких обставин, ким і коли ці міста засновані.

3. Чи відрізнялися побут і спосіб життя мешканців цих міст?

↑ Кам'янець-Подільська фортеця. Поштівка XIX ст.

↑ Вид Почаєва. Художник З. Фогель. 1791 р.

2. Особливості розвитку торгівлі

↑ Львів. Площа Ринок. Гравюра І. Качора. 2004 р.

У містах і містечках, окрім щоденної торгівлі, кілька разів на тиждень відбувалися торги, на яких продавали сільсько-господарську продукцію й ремісничі вироби. У великих містах по кілька разів на рік проходили ярмарки. На них приїздили купці з різних міст і країн. Деякі ярмарки спеціалізувалися на реалізації певних товарів – зерна, худоби, шкіри тощо. Особливе значення мали ярмарки у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Києві.

Найважливішим торговим центром тих часів був Львів. Це було найбільше

на українських землях місто за чисельністю населення.

Львів мав право складу: всі товари, привезені з інших країн, слід було продавати спочатку у Львові, а вже те, що залишалося, розвозили по інших містах. Це приносило неабиякі прибутки місцевому купецтву. Зі східних українських районів до Львова приганяли великі гурти волів, привозили шкури, хутро, віск, мед, рибу, різні промислові вироби. Зі Сходу привозили прянощі, прикраси, шовк тощо. Із Криму, Балкан та Угорщини постачали вина, із Західної та Центральної Європи – сукно, металеві вироби, одяг. У торгівлі східними товарами основну роль відігравали вірменські та грецькі купці.

Складське право діяло і в Києві, котрий стояв на шляху, що поєднував Крим і Північне Причорномор'я з Московією, обслуговуючи так звану московсько-ординську торгівлю. Купецькі каравани йшли суходолом чи Дніпром до Києва; тут відкривалися річковий та сухопутний шляхи на Чернігів і далі до Москви. Цим торговельним шляхом через Подніпров'я курсували різноманітні східні товари: тканини, одяг, килими, шовк-сирець, прянощі, фарби, коштовності, ладан, мило, зброя. Щоправда, московсько-литовські та Лівонська війни негативно позначилися на торговельних відносинах між Московією та Литвою, тож із середини XVI ст. більшість торговельних шляхів зі Сходу пролягали через Поділля та Галичину на Західну Європу.

Прочитайте текст джерела, дайте відповіді на запитання й обговоріть їх у парах. **1.** Що вражало чужинців у повсякденному житті Києва? **2.** Які товари продавали на базарах? **3.** Як, на вашу думку, розвиток торгівлі позначався на добробуті мешканців міст? **4.** Які фактори впливали на особливий розвиток Києва?

↑ Вид Подолу та старого Київського замку. Художник А. ван Вестерфельд. 1651 р.

«Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого й надійнішого шляху, ніж стародавня й загальновідома в усіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи, через Таврійські ворота (Перекоп) до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Швецію й Данію коштовне каміння, шовк і золоте тканина, ладан, фіміам, шафран, перець та інші пахощі. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки до тисячі душ, звані караванами, із багатьма навантаженими візками й нав'юченими верблюдами. Від проходу каравану значні прибутки отримують київські жителі: воєводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники й шинкарі... У непоказних київських хатах трапляється не лише достаток, але навіть ряснота плодів, овочів, меду, м'яса, риби; окрім того, вони до такої міри переповнені дорогим шовковим одягом, коштовностями, соболями та іншим хутром і прянощами, що мені самому випадало бачити шовк, який обходився дешевше, ніж у Вільні льон, і перець, дешевший від солі...»

М. Литвин. «Про звичаї татар, литовців і москвитян». Середина XVI ст.

3. Роль магдебурзького права в розвитку міст

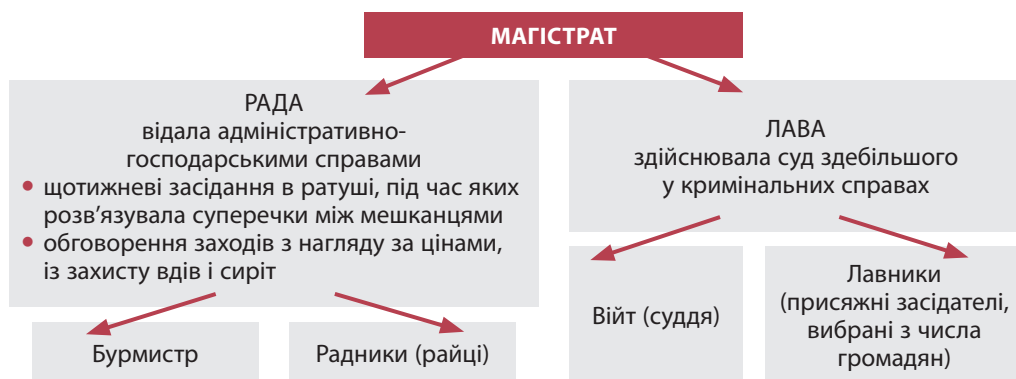

Ви пам'ятаєте, що надання містам королем або великим князем литовським (згодом і власниками-магнатами) привілею на магдебурзьке право сприяло помітному поживавленню міського господарства й активному формуванню містян як стану.

Міське самоврядування здійснював виборний магістрат, який складався з ради (райці на чолі з бурмистром) і лави, або лавничого суду. Райці відали адміністративно-господарськими справами.

Лаву, яка чинила суд, очолював вїйт. У ролі присяжних виступали виборні містяни – лавники. Саме на підставі рішень лавників вїйт ухвалював вирок.

Попри отримання українськими містами права на самоврядування, українців, а також вірмен і євреїв часто не допускали до міських урядових посад.

4. Поширення цехової системи в українських містах

Уважно роздивіться ремісничі цехові знаки Львівщини, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Як гадаєте, цехам яких спеціальностей вони могли належати? Відповідь обґрунтуйте. **2.** Уявіть, що ви живете в середньовічному місті й вирішили організувати власний цех. Яку спеціальність для свого цеху ви оберете? Розподіліть обов'язки всередині цеху. Створіть цеховий статут і цеховий герб. Представте свій проєкт класу.

З магдебурзьким правом міста переймали й цеховий устрій ремесла. Ви пам'ятаєте, що ремісничі об'єднання – **цехи** – виникли на західноукраїнських землях наприкінці XIV ст. У Львові у 1425 р. цехів було близько десяти, у 1579 р. – 20, у першій половині XVII ст. – понад 30.

↑ Ремісничі цехові герби з Яворова (нині Львівська обл.)

↑ Мініатюра із зображенням пекарів

СЛОВНИК

Цех – самоврядна громада вільних ремісників одного чи кількох фахів, сформована на основі взаємної допомоги та опіки для підтримки їхніх професійних інтересів.

Діяльність цехів була спрямована насамперед на усунення конкуренції в ремісничому виробництві. Кожен цех мав письмовий статут, що його затверджував король чи власник міста, який визначав як особливості виробництва, так і спосіб життя ремісників. Цехові статuti передбачали суворе покарання за розголошення того, що діялося всередині цеху. Члени цеху були зобов'язані здійснювати спільні обряди, зокрема брати участь у похоронних процесіях, зібраннях у шинку, у церковних святах та церемонії піднесення підмайстра до рангу майстра.

Закритість цехової системи ставала джерелом міжетнічних зіткнень на українських землях Галичини і Поділля. Оскільки цехова система на українські терени була занесена з Німеччини та Польщі, членами цехів могли ставати лише католики.

Протягом XVI ст. цехи активно розвивалися в українських містах Київщини, Східної Волині та Брацлавщини, досягнувши найвищого рівня розвитку тоді, коли цехова організація західноєвропейських міст уже занепадала. В українських містах налічувалося понад 100 основних і допоміжних ремісничих спеціальностей, представлених переважно професіями ковалів, слюсарів, кравців, кушнірів, гончарів, котлярів, пекарів. Характерною рисою тутешнього цехового життя був його зв'язок з оборонними функціями міст, у яких вони виникали. Тому частина міських цехів підпорядковувалася безпосередньо урядникам замку.

5. Сільське самоврядування

Як і раніше, селяни жили громадами. Члени сільської громади спільно користувалися пасовиськами, лісами, озерами, річками. Орні землі розподіляли між частинами громади – *дворищами*, які об'єднували по кілька дворів – *димів*, тобто господарств окремих сімей. Різноманітні податки й повинності на користь держави та землевласника сільська громада також розподіляла поміж дворищами. Сільську громаду очолював обраний на сільському сході представниками дворищ *отаман*.

Сільська громада обирала також власний суд. Його називали *копним* (від «копа» – зібрання громади), і складався він із «суддів копних» – «мужів». Копний суд скликали просто неба на задалегідь призначеному місці. Суд розглядав цивільні й кримінальні справи, зокрема й суперечки за землю та вбивства. Поступово, із переходом землі громад у власність землевласників, копний суд було замінено на суд *вотчинний*.

СЛОВНИК

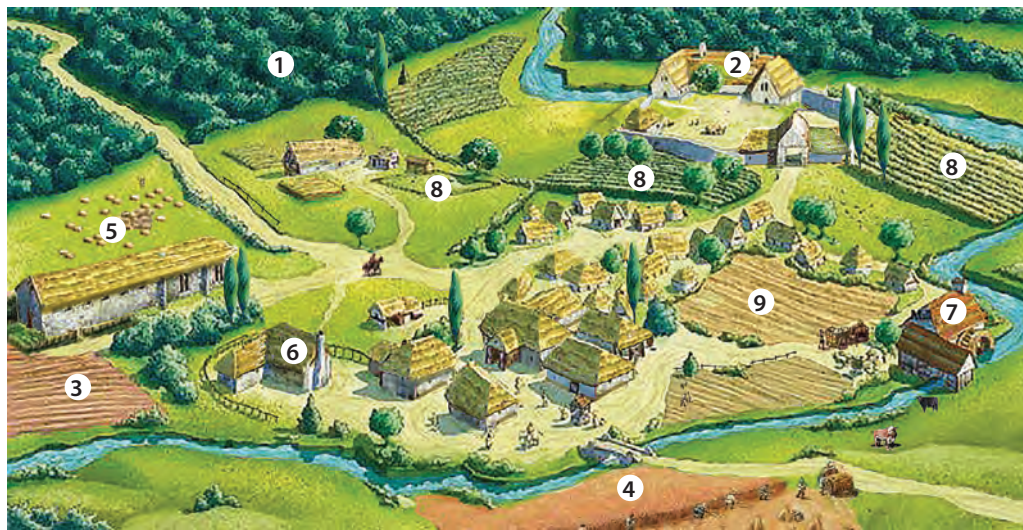
Фільварок – велике багатогалузеве господарство, у якому сировину не тільки виробляли, а й перероблювали, зокрема на **винокурнях**, у **чинбарнях** і млинах. Вироблена продукція призначалася переважно для продажу.

Винокурня (гуральня) – господарство, де виготовляли горілчані вироби.

Чинбарня – господарство, де вичиняли, обробляли шкіру.

6. Господарство селян, розвиток фільварків

Вирішальну роль у поширенні **фільваркових** господарств на землях Речі Посполитої відіграла економічна ситуація, за якої у Європі упродовж XV ст. стрімко зростали ціни на сільськогосподарську продукцію.

↑ Фільварок. Малюнок-реконструкція.

1 – панський ліс; 2 – панський будинок; 3 – перше поле; 4 – друге поле; 5 – пасовисько; 6 – панська піч; 7 – панський млин; 8 – сади й городи; 9 – третє поле

У країнах Західної Європи внаслідок активної торгівлі невпинно зростала кількість міського населення і водночас зменшувалася кількість сільськогосподарських виробників. Усе це спонукало шляхту Речі Посполитої до активнішого розвитку власного фільваркового господарства. У фільварках вирощували здебільшого пшеницю, жито та ячмінь. Використовували трипільну систему обробітку землі, проте збільшення прибутковості господарства досягалося не шляхом удосконалення виробництва і знарядь праці, а переважно завдяки посиленню соціального тиску на селян, які працювали у фільварку. Тож зацікавлені в зростанні прибутків землевласники розширювали площі фільваркових земель, захоплюючи наділи сільських громад, примушуючи селян працювати на себе з власним реманентом, тобто впроваджували панщину.

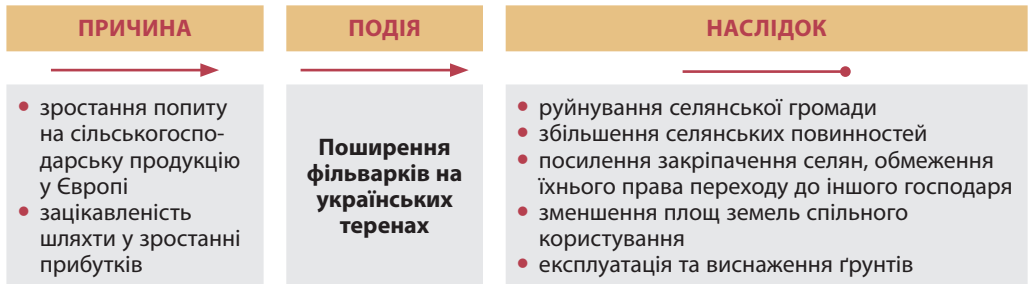
Швидкому зростанню кількості фільварків на українських теренах у середині XVI ст. сприяла поява закону, затвердженого Сигізмундом II Августом у 1557 р. Документ, який дістав назву «**Устава на волоки**», передбачав поділ

СЛОВНИК

Оренда – наймання, тимчасове користування будівлями, земельною ділянкою, обладнанням, виробничими площами, машинами тощо на договірних засадах.

Земельна рента – дохід від власності, який сплачують орендарі власникам землі за право її використання протягом певного періоду.

усіх земельних володінь короля на рівні ділянки – *волоки*, які можна було купувати. Найродючіші чорноземи відводили під князівські чи шляхетські фільварки, менш родючі землі розподіляли між селянами. Усі дорослі селяни з категорії тяглових за користування волокою мусили відпрацювати два дні панщини на тиждень у фільварку. Деякі селяни **орендували** землю в сусідніх селах, бідніші родини брали волоку на 2 або 3 дворища, щоб спільними зусиллями сплачувати **ренту**.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Взаємини яких верств суспільства описані у джерелі? **2.** Як змінився статус селян? Яку роботу вони мали виконувати у фільварку? **3.** Поміркуйте, чи могли селяни відмовитися від роботи на власника фільварку. Відповідь аргументуйте.

«Робота підданим через вїтта має бути замовлена на тиждень, з чим і на який день люди до роботи прийти мають; а вїтт того ж дня людям визначить роботу, і якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить гріш, а за другий день – барана, а якщо і третій раз прогуляє або через п'янство не вийде, то бичем на лавці скарати, а дні пропущені відробити; однак, якби з якої причини підданий не міг вийти на роботу, він має через сусіда або через лавника

оповістити про те уряд, а уряд, визнавши причину за слушну, не має його ніяк за те карати, але іншого дня заставити відробити повинність, яку він пропустив, але не відкуплюватися від роботи нікому. А до роботи приступати підданам, як сонце сходить, а зійти з роботи, як заходить сонце, а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом – година, в полудень – година, надвечір – година; а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має».

«Устава на волоки». 1557 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- У XIV – на початку XVI ст. активно розвивалися українські міста. Вони перетворювалися на центри внутрішньої і зовнішньої торгівлі Литви й Польщі.
- У містах із магдебурзьким правом поширилася цехова система, що сприяло збільшенню ремісничого виробництва й удосконаленню товарів.
- Найменш захищеною і найчисленнішою верствою українського суспільства XIV–XVI ст. були селяни, які жили громадами й спільно користувалися землею.
- У XVI ст. на українських землях у складі Польщі почали виникати фільварки, власники яких (шляхтичі-магнати) орієнтувалися на продаж вироблених товарів. Тому селяни, які жили у фільварках, мусили виконувати на користь пана повинності – панщину. Згодом це призвело до обмеження свободи й закріпачення українських селян.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Прочитайте уривок із праці історика М. Довнар-Запольського та дайте відповіді на запитання. Чи погоджуєтеся ви з твердженням автора? Поясніть чому.
«...У міщанах південних міст було б помилково вбачати міський клас у власному розумінні цього поняття. Він був міським тільки в сенсі осілості в місті, виконання міських повинностей та користування старовинними міськими вольностями. За своїми ж заняттями південне міщанство було нижчим військово-службовим класом...»
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
► *Постанова Сейму про заселення земель Південної Київщини* ► *ухвалення «Устави на волоки»* ► *ухвалення Третього литовського статуту* ► *надання магдебурзького права Львову.*
3. Дайте визначення поняттям.
Фільварки; дворища; дими; оренда; рента; рада і лава; цехи.
4. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються міського життя за литовсько-польської доби. Свій вибір поясніть.
Війт та бурмистр; цехи і цехмістри; смерди та холопи; рада і лава; фільварки; дворища та дими; магдебурзьке право; ярмарки і торги.
5. Дайте відповіді на запитання.
► *Якою була кількість українських міст у різних українських воєводствах?* ► *Яких змін зазнавали міста зі здобуттям магдебурзького права?* ► *Якими були повноваження рад та бурмистра, а які – віта і лава?* ► *Що визначало розвиток міст у XVI ст.? Як це позначалося на становищі міщан?* ► *Що таке дворища і дими?* ► *Які зміни в житті українських селян відбувалися в XVI ст.? Як це позначилося на становищі селян?*
6. Доведіть або спростуйте тезу про те, що історичний розвиток українських міст зумовлений загальноєвропейськими процесами.

Створення Пересопницького Євангелія

1556

1561

1586

Заснування у Львові Успенського братства та братської школи

§ 5 Православна церква в XVI ст. Реформація та контрреформація

1. Становище православної церкви в XVI ст.

Ви пам'ятаєте, що на XVI ст. українські землі, позбавлені власної державності, перебували у складі кількох країн. Тож православна церква в Україні не могла розраховувати на державну підтримку. Хоча умови Люблінської унії проголошували рівність православ'я та католицизму, проте релігійну ситуацію ускладнювало становище всередині самої православної церкви. Вища ієрархія Київської митрополії приділяла мало уваги підготовці духовенства та священнослужителів, освіти молоді в цілому – ні достатньої кількості книжок, ні відповідних навчальних закладів для вищого духовенства не було. Серед священнослужителів виявилось мало осіб освічених, тямущих та відданих справі служіння Богу і церковній громаді. Натомість католицька церква, яку підтримував польський уряд, через розгалужену мережу колегій і друкарень невпинно поширювала вплив на нові східні землі. Українська православна церква мусила виробити власну систему освіти.

Несприятливими для православної церкви були й зовнішні обставини. Захоплений турками 1453 р. Константинополь утратив можливість істотного впливу на православну церкву в Україні. Київські ієрархи з підозрою дивилися на Патріарха Константинопольського, який перебував у залежності від султана. Проте вони не хотіли коритися й проголошеному в 1589 р. «Патріарху Московському та всієї Русі», який не приховував намірів підкорити собі православну церкву Литви й України та перебрати славу згаслого Константинополя.

Загострення церковного протистояння в Україні відбулося внаслідок календарної реформи, проведеної з ініціативи Папи Григорія XIII. 21 лютого 1582 р. він оголосив про впровадження *григоріанського* календаря, або календаря нового стилю, на відміну від старого, *юліанського*. Реформа мала на меті подолати відставання календарного часу від астрономічного, яке в XVI ст. становило 10 днів (у XIX ст. – 12, а у XXI ст. – 13). Однак новий календар не сприйняли у східному християнському світі, наводячи насамперед богословські

аргументи. Патріарх Константинопольський закликав церкви східного обряду дотримуватися старого (юліанського) календаря.

Формально польська влада гарантувала православним однакові права з католиками. Проте православні єпископи не отримали посад у сенаті, а духовенство, на відміну від католицького, сплачувало податки. Розуміючи всю складність ситуації, частина представників вищого православного духовенства і шляхти дедалі більше схилилися до ідеї об'єднання з римо-католицькою церквою.

Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про що свідчить необхідність видання такого документа? **2.** Чи дотримувались у Речі Посполитій рівності католицької та православної церков? Доведіть свою думку.

«Ми, [...] маючи на увазі гідний похвали акт унії Польського Королівства з Великим князівством Литовським, зрівняли всіх достойників, сенаторів та урядовців, духовних та світських Великого князівства Литовського та Волині і Підляшшя земель також грецького обряду та руської віри з достойниками Польського Королівства.

Найперше хочемо та постановляємо, щоб українці нарівні з іншими міщанами та передміщанами поляками римської віри вживали всіх прав, привілеїв, вільностей, прерогатив та імунітетів, наданих місту Львову з різних нагод і різними способами ... щоб і вони [українці] тішилися ними так само, як тішаться польські міщани римської віри. Священники їх церкви грецького обряду, які тепер живуть і будуть у майбутньому, повинні бути вільними та звільнені від будь-яких податків, якої б назви вони не були, – як від грошових, так і від будь-яких інших... Ці ж священники грецького обряду не будуть зобов'язані підлягати та підкорятися іншій юрисдикції та зверхності, тільки львівському владиці».

З привілею Сигізмунда II Августа українській громаді Львова. 1572 р.

2. Реформаційний рух в Україні

Як невід'ємна частина загальноєвропейських ідей та рухів суспільне життя на українських землях зазнавало впливу **реформації**.

Реформаційний рух поклав початок новому напрямку християнського вчення – **протестантизму**. Протестантська церква закликала до оновлення релігійного життя шляхом спрощення обрядовості й піднесення особистої віри, проголошувала свою незалежність від влади Папи Римського. Кількість прихильників нового віровчення збільшувалася й у Речі Посполитій, де в середині XVI ст. було сформовано церковну організацію кальвіністів.

Що ж до українських земель, то тут осередки протестантизму почали з'являтися у 30–40-х роках XVI ст. Нове віровчення привертало увагу

СЛОВНИК

Реформація – суспільно-політичний та ідеологічний рух XVI–XVII ст., спрямований на реформування (оновлення) католицької церкви.

Протестантизм – один із трьох основних напрямів християнства (поряд із православ'ям та католицизмом), що сформувався у XVI ст. Висуває три основних принципи: спасіння через особисту віру, загальне священство (усі віряни мають проповідувати Біблію), абсолютний авторитет Біблії.

передусім шляхти й магнатів. Гасла послаблення влади вищих церковних ієрархів, ліквідації церковного землеволодіння, контролю мирян над духовенством, віротерпимість і обмеження королівського всевладдя знайшли відгук у цих верствах. Першими прийняли кальвінізм представники польських і литовських знатних родів – Потоцькі та Радзивілли. Натомість українська шляхта, прагнучи розширення своєї влади, здебільшого обирала католицизм.

Не знайшла особливої підтримки протестантська церква й у середовищі містян. Проте в окремих містах, здебільшого магнатських, осередки протестантизму таки з'являлися. Їхня поява була переважно пов'язана з прихильністю або ж співчуттям протестантам власників міст. У таких містах функціонували громади й навіть працювали протестантські школи. Що ж до селян, то для них протестантизм був чужим і незрозумілим. У кращому разі українські селяни ставилися до нього як до «панської церкви», зберігаючи вірність батьківській, православній.

Протестантизм на українських землях не знайшов широкої підтримки ані в середовищі можновладців, ані серед простого народу. Вплив реформації проявився в застосуванні її ідей для оновлення православної церкви. Супутницею протестантизму була ідея перекладу Святого Письма національними мовами та використання живої мови у богослужінні. Справжнім інтелектуальним зрушенням стала поява у XVI ст. перекладів Святого Письма староукраїнською мовою. Найвідомішим із них є Пересопницьке Євангеліє (1556–1561).

↑ Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561 рр.

3. Вплив контрреформації на українських землях

Не оминула українські землі й хвиля **контрреформації**. Ідеї реформування церкви були різними. Одні передбачали здійснення реформи католицької церкви через її наближення до реформаційних церков. Інші ґрунтувалися на цілковитому запереченні віровчень, народжених реформацією, аж до оголошення їм війни та фізичного винищення їхніх прихильників. Перемогла друга позиція. Щоправда, методи її втілення багато в чому були реформаційними: запровадження власного шкільництва, розвиток книговидання, надання особливого значення проповіді тощо.

Справі реформування католицької церкви слугував орден **єзуїтів** (дослівно – «товариство Ісуса»), заснований 1534 р. й

СЛОВНИК

Контрреформація – рух за оновлення та реформування католицької церкви, очолюваний Папою Римським. Виник як реакція на реформацію.

Єзуїти – члени католицького чернечого ордену, що проводили місіонерську діяльність, створили розгалужену мережу навчальних закладів. Для єзуїтів характерні суворі централізація, дисципліна, беззастережне підкорення Папі Римському.

офіційно затверджений Папою Римським 1540 р. Єзуїти згуртували навколо ідеї оновлення католицької церкви великі інтелектуальні сили. Головними засобами досягнення мети були педагогічна діяльність та дипломатія. Засновані єзуїтами школи давали якісну освіту й не поступалися протестантським.

Із 60-х років XVI ст. єзуїти з'явилися в Польщі, а в середині XVII ст. у Речі Посполитій діяло 32 єзуїтські колегії, з них 13 – на українських землях. У 1575 р. було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі (нині – Польща), а незабаром колегії з'явилися у Львові, Перемишлі, Кам'янці, Луцьку, Острозі. Перші три з часом перетворилися на заклади вищого типу. У 80-х роках XVI ст. у Львові вже функціонував невеличкий дерев'яний єзуїтський костел. У 1610–1630 рр. з огляду на потреби єзуїти збудували у Львові великий кам'яний костел – храм святих апостолів Петра і Павла у стилі раннього бароко.

Утілюючи в життя потужну освітню програму, єзуїти прагнули збільшити кількість прихильників католицизму. Високий рівень викладання у єзуїтських навчальних закладах сприяв поширенню освіти: багато українців отримали змогу, закінчивши їх, навчатися в західно-європейських університетах. Проте платою за освіченість часто ставало зречення православної віри.

↑ Храм святих апостолів Петра й Павла у Львові. 1610–1639 рр. Сучасне фото

Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Якою діяльністю протестантів та єзуїтів захоплюється В.-К. Острозький? Чому вона викликає таку повагу у князя? **2.** Яку інформацію з параграфу можна підтвердити за допомогою наведеного джерела?

«Залишаючись у вірі своїх батьків, Острозький, однак, схилився до єзуїтів, пустив їх у свої володіння... В подальшому помітно, що Острозький піддався впливові й протестантства. Острозький з повагою вказував на те, що у них були школи й друкарні, що їхні пастори відзначалися благочестям, і протиставляв їм упадок церковного благочиння в руській церкві, невігластво священників, матеріальну сваволю архієпископів, байдужість мирян до справ віри. «Правила і статуту нашої церкви, – казав він, – у зневазі серед іноземців; наші єдиновірці не тільки не можуть постояти за Божу церкву, але навіть сміються над нею; нема вчителів, нема проповідників Божого слова, повсюдно голод на слухання слова Божого, частішає відступництво; доводиться сказати з пророком: хто дасть воду голові моїй і джерело сліз очам моїм!»»

Український історик М. Костомаров

4. Православні братства

Одним із проявів реформаційних ідей в українському суспільстві стала діяльність православних **братств**.

Перші православні братства на українських теренах виникли у середині XV ст. у Львові. Найавторитетнішим було Львівське Успенське братство, яке

почало формуватися на початку 80-х років XVI ст. У 1586 р. Патріарх Антіохійський Йоаким затвердив статут Львівського братства. Статут надав йому права зверхності над іншими братствами та контролю за духовенством, зокрема єпископами. Львівське братство також отримало від нього *ставропігію* – право підпорядковуватися не місцевим єпископам, а безпосередньо патріархові. Відтоді братство стало називатися *ставропігійним*.

↑ Привілей Львівському братству Патріарха Антіохійського Йоакима

Церковні братства – національно-релігійні громадські організації українських і білоруських православних міщан, що їх створювали навколо парафіяльних церков, використовуючи цехову організаційну структуру.

Братства займалися доброчинною діяльністю – допомагали братчикам, які опинилися у скруті, дбали про забезпечення храмів книжками, іконами, свічками, влаштовували храмові свята тощо. За сприяння Львівського Успенського братства у Львові постав ансамбль Успенської церкви, що належить до найкращих в Україні пам'яток ренесансної архітектури. Витрати братств покривалися за рахунок внесків його членів, прибутків від нерухомого майна, відсотків від позик.

Поступово братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність. З їхньої ініціативи створювали бібліотеки, відкривали друкарні та школи. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. в Україні діяло

близько 30 братських шкіл, у яких діти православних здобували середню освіту. Діячі братського руху прагнули поліпшення становища церкви. Вони виступали проти зловживань вищого духовенства та збагачення церкви, стежили за ретельним виконанням священниками їхніх обов'язків тощо.

Активна діяльність православних братств була дуже своєчасною, адже їм доводилося протидіяти численним католицьким братствам, які зазвичай створювали чернечі ордени бернардинів, домініканців, кармелітів та – особливо – єзуїтів.

Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які можливості для навчання мали українці у XV – першій половині XVI ст.? **2.** Навіщо братчикам була потрібна власна друкарня? **3.** Чому діяльність братства була набагато ширшою за вирішення церковних питань?

«Хочуть... панове міщани львівські школу заснувати для навчання дітям християнським усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького й слов'янського, щоб не був їхній християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купити друкарню, потрібну для тієї школи».

З грамоти Патріарха Антіохійського Йоакима від 15 січня 1585 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

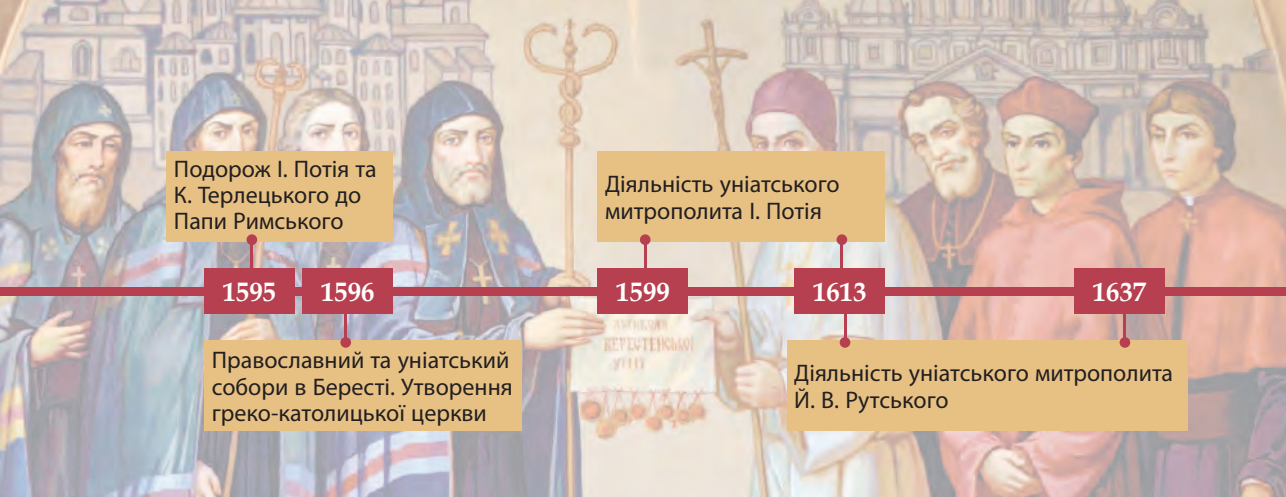
ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Становище православної церкви на українських теренах у XVI ст. визначалось як внутрішніми проблемами (відсутність належної системи духовної освіти, занепад священства), так і зовнішніми факторами (посилення впливу католицизму, зменшення впливу східної церкви та зростання впливу реформаційних ідей).
- Протестантська церква не набула значного поширення в Україні, а вплив реформації на українських землях проявився в застосуванні реформаційних ідей для оновлення православної церкви.
- Контрреформація на теренах України відзначалася розгортанням активної просвітницької діяльності ордену єзуїтів.
- Діяльність православних братств сприяла поліпшенню становища православної церкви та заклала підґрунтя культурно-освітнього відродження.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Заснування у Львові братської школи ▶ об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту ▶ створення Пересопницького Євангелія.
2. Дайте визначення поняттям.
Церковні братства; реформація; протестантизм; контрреформація; єзуїти.
3. Які фактори сприяли поширенню протестантизму на теренах України? Знайдіть у додаткових джерелах інформацію про поширеність протестантизму в сучасній Україні.
4. Дайте відповіді на запитання.
▶ *Що спричинило прихильне ставлення до ідеї об'єднання православної церкви з католицькою в колах можновладців та найвищого духовенства? ▶ Чому реформаційний рух не набув помітного поширення на українських землях? Які він мав особливості? ▶ Що таке братства? Які напрями їхньої діяльності ґрунтувалися на ідеях реформації?*
5. Яку роль у тогочасному національно-культурному житті на українських землях відіграла діяльність ордену єзуїтів? Висловіть ставлення до цієї діяльності.
6. Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповідь на запитання. Про що свідчить станова належність осіб, які співчували протестантизму?
«Протестантські віровчення не обминули й України-Русі. В Галичині кальвінських пасторів і прокальвіністськи настроєну шляхту вже в середині XVI ст. взяли під свою опіку магнати Мацей і Миколай Стадницькі, перемиський каштелянт Станіслав Дроговський (народжений у православній родині), руський воєвода Миколай Сенявський, подільський воєвода Миколай Сенявський...»

Н. Яковенко. «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України»

Подорож І. Потія та К. Терлецького до Папи Римського

1595

1596

Православний та уніатський собори в Бересті. Утворення греко-католицької церкви

Діяльність уніатського митрополита І. Потія

1599

1613

Діяльність уніатського митрополита Й. В. Рутського

1637

§ 6 Берестейська церковна унія

1. На шляху до унії православної та католицької церков

↑ Кирило Терлецький.
Копія з портрета. 1607 р.

Ідея об'єднання православної та католицької церков у Речі Посполитій виникла задовго до 1596 р. Її витоки пов'язані з реформаційними та контрреформаційними рухами, прагненням оновити як католицьку, так і православну церкви. В умовах кризи православної церкви дедалі більше її діячів виступало на користь унії. Цьому передували тривалі таємні переговори між православними священниками, Ватиканом, українськими можновладцями, представниками польської католицької церкви, королівським двором. Аби пришвидшити втілення ідеї унії в життя, двоє православних єпископів – найбільші її поборники Іпатій Потій та Кирило Терлецький – вирушили в подорож до Риму. Наприкінці 1595 р. відбулася їхня зустріч із Папою Римським Климентом VIII та офіційна церемонія з'єднання єпископів із католицькою церквою. Проте згідно з демократичними традиціями православної церкви остаточне рішення щодо унії мав винести церковний собор.

Кожна сторона покладала на унію власні надії. Православні українці через унію з римо-католицькою церквою сподівалися досягти єдності свого народу. Тільки справжня рівність у правах (саме її домагався, наприклад, український князь В.-К. Острозький) обох церков у католицькій Польщі могла б покласти край утискам православних. Потрібно було зберегти традиційний грецький обряд і мову богослужінь. Крім того, унія здатна була, як здавалося її прихильникам, розв'язати проблему підпорядкування Української православної церкви: після її переходу під зверхність Папи Римського відпадала потреба боротьби із зазіханнями Московського патріархату.

Вищих православних ієрархів вельми непокоїла втрата власного авторитету в церковному житті. Першість у справі оновлення української церкви фактично перейшла до братств. Їхній вплив із року в рік зростав. Унія мала утримати у лоні церкви вірян, адже випадки переходу у протестантизм та католицизм частішали. Окрім того, ієрархи вбачали в унії посилення політичного впливу, адже розраховували отримати обіцяні місця в сенаті Речі Посполитої нарівні з католиками.

Серед самих католиків щодо унії церков однастайності не було. Одні взагалі виступали проти будь-якого об'єднання, інші ж не заперечували можливості унії. Серед останніх був і король. Він убачав в унії засіб об'єднання усіх прошарків суспільства та духовенства, зміцнення держави й королівської влади. Проте польським можновладцям не потрібна була авторитетна українська церква, рівна у правах із польською. Тому унію церков вони розглядали як поступове встановлення контролю над українськими землями і тлумачили як навернення до католицизму.

Таке тлумачення унії католиками викликало у православних обурення. Згодом прихильників об'єднання поменшало, його почали заперечувати навіть колишні ініціатори, зокрема князь В.-К. Острозький.

Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповіді на запитання. 1. Які вимоги до Папи Римського висували православні ієрархи? 2. Якими побоюваннями були спричинені такі вимоги?

«20. У державних трибуналах поруч з духовними Римської Церкви, щоб ми могли мати дві духовні особи нашого обряду, які відстоюватимуть права і вольності наших церков.

25. Монастирі та храми наші руські хай не переміняють на костели. А якщо хтось з католиків знищив би їх на своїй території, буде зобов'язаний їх відновити чи наново збудувати, а старі – направити [...].

29. Собори та інші парафіяльні церкви, по більших містах і всюди в державі Королівської милости [...], нехай підлягають владі й управі своїх Єпископів, а світські люди хай під жодним приводом не встрявають у їхню управу [...].»

Головні Артикули Берестейської унії.
До Папи Римського і до короля. 1595 р.

2. Два собори в Бересті

Юридичне оформлення унії мало відбутися на соборі в Бересті (нині м. Брест у Білорусі), скликаному Сигізмундом III у жовтні 1596 р. До собору готувалися не лише прихильники унії, а і її противники, яких із кожним днем більшало. Заперечували унію братства та монастирі. Чужою вона була також для більшості шляхти й містян. Не підтримувало її й селянство. Антиунійну боротьбу очолював князь В.-К. Острозький. Численні протести православних свідчили, що про добровільне з'єднання церков годі й думати.

↑ Іпатій Потій. Портрет XVII ст.

Фактично в Бересті відбулися два собори. Перший – прихильників унії на чолі з королем, митрополитом Київським і Галицьким М. Рагозою та православними єпископами. Другий – противників унії на чолі з В.-К. Острозьким, архімандритом Києво-Печерського монастиря, представником Патріарха Константинопольського, який, згідно з рішенням собору східних патріархів, мав першість над митрополитами та православним духовенством. Для участі в Берестейському соборі прибув також представник Патріарха Александрійського. Тож, не дійшовши згоди навіть щодо спільного засідання, обидві сторони 8 жовтня розпочали власні окремі собори.

↑ Михайло Рагоза.
Невідомий художник.
XIX ст.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Михайло Рагоза (близько 1540–1599) – церковний діяч, православний (1589–1596), згодом – уніатський (1596–1599) митрополит Київський. Відновив традицію регулярного проведення церковних соборів. Ухвали собору мали сприяти зміцненню дисципліни в церкві, підвищенню освітнього рівня духовенства та розвитку освіти. Підтримав започатковану братствами програму внутрішніх реформ православ'я.

Православні зібралися в палаці, де зупинився В.-К. Острозький. Прихильники унії проводили собор у міській церкві Св. Миколая. Саме в ній було затверджено попереднє рішення про об'єднання церков.

У таких умовах було утворено **греко-католицьку (унійну, уніатську) церкву**.

За результатами соборів обидві сторони відлучили одна одну від церкви та звернулися до польського короля по підтримку.

Король Сигізмунд III підтримав унію і визнав чинними ухвали собору, що відбувся в церкві Св. Миколая. Греко-католицьке духовенство, як і католицьке, було звільнене від сплати податків та виконання повинностей, уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Крім того, греко-католицьким єпископам було обіцяно місце в сенаті, але цю домовленість так і не було втілено в життя. Що ж до православної церкви, то вона, попри велику кількість прихильників, була позбавлена проводу. Розпочалася тривала боротьба між уніатською та православною церквами. Важливу роль у цьому протистоянні відіграло козацтво, яке долучилося до боротьби за відновлення вищої православної ієрархії.

Ознайомтеся з текстом джерела на с. 47 і дайте відповіді на запитання. **1.** На якому з двох соборів, що відбувалися в Бересті, було ухвалено грамоту, уривок із якої наведено? **2.** Використовуючи текст параграфа, назвіть згаданих у джерелі «єпископів та архієреїв». **3.** Поміркуйте, як ставляться автори грамоти до згаданих подій. Свою думку обґрунтуйте.

СЛОВНИК

Унійна (греко-католицька) церква – церква, утворена внаслідок об'єднання Київської митрополії з католицькою церквою на соборі в Бересті 1596 р. Підпорядковується Папі Римському, визнає всі догмати католицизму та зберігає православну обрядовість.

«Оскільки до інших виступів той віровідступник, митрополит київський, галицький і всієї Русі, на ім'я Михайл, з єпископами своїми, які його злomu умислу допомагали... зрештою і того не хотіли зробити, щоб до вимог наших, відповідних правилам і законам церковним, дослухатися, поперед нас на синод зібралися і так про себе заявили тими безбожними вчинками своїми, на яких насмілилися затятися... як явні віровідступники і зарозумільці легковажні... А оскільки... явно учинили, і з тим відступництвом уже не ховаються, і як наодинці [між собою], так і прилюдно зійшовшися говорять... змушені були до цього жалісного і сумного декрету, і погордувана ними свята Божа Східна церква дозволяє нам те, і нам обов'язково велить на нинішньому соборі, щоб вищезгаданий митрополит Михайл був скинений, а також згадані єпископи, і вже... з усього покрову архієрейства були звільнені і усунені від будь-якого здійснення обов'язків і розпорядків...»

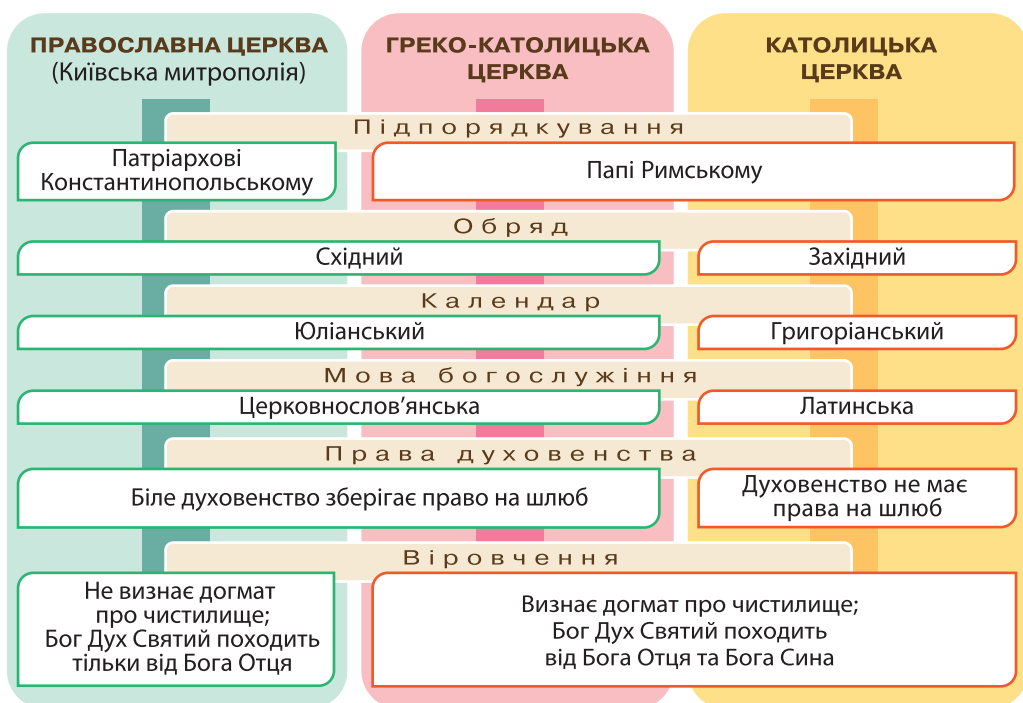
↑ Грамота Берестейської унії з підписами та печатками учасників собору. 8 жовтня 1596 р.

Соборна грамота 1596 р.

3. Становище греко-католицької церкви

Від самого початку існування греко-католицька церква перебувала в непростому становищі. З одного боку, уніатські єпископи всупереч запевненням польської влади не отримали тих самих прав, що й католицьке духовенство. Тож досягти рівності церков, як сподівалися прихильники унії, вони не змогли. З другого боку, більшість українського населення не розуміла уніатської церкви й ставилася до неї як до чужої, утвореної через зраду батьківської віри. До того ж влада Речі Посполитої підтримувала уніатів у боротьбі проти православної церкви. Ситуація загострювалася й майновими суперечками: як уніати, так і православні всі церкви й монастирі грецького обряду вважали своїми.

↑ Йосиф Велямин Рутський. Гравюра XIX ст.

бувати у Вільно. До Києва його не пустили козаки.

Багато зусиль для розбудови уніатської церкви доклав і митрополит Й. В. Рутський. На відміну від попередника, він наполегливо шукав способів порозумітися з православними, вбачаючи у злагоді головну умову піднесення обох церков. Водночас митрополит розгорнув діяльність, спрямовану на впорядкування та оновлення церковного життя. Зокрема, він здійснив реформу уніатського

Ієрархи греко-католицької церкви вдавалися до енергійних заходів, аби поліпшити становище своєї церкви. З-поміж них найактивнішим був єпископ І. Потій, який став митрополитом по смерті М. Рагози. І. Потія навіть називали «батьком унії». Він був талановитим проповідником, письменником-полемістом, однак в боротьбі за унію діяв здебільшого силою, закликаючи відбирати православні храми й монастирі. Митрополит намагався довести, що українська церква завжди була католицькою, тому прагнув передати уніатам давні православні святині. Це спричинило гостру реакцію православних. Власне, цим пояснюється той факт, що І. Потій, маючи титул митрополита Київського, змушений був пере-

СЛОВНИК

Василіани – члени ордену святого Василя Великого, провідного чернечого ордену Української греко-католицької церкви. На початку XVI ст. василіанські монастирі були об'єднані в єдину організацію.

чернецтва, яке було об'єднане в один орден – **василіанський**. Подібно до єзуїтів, василіани займалися просвітницькою та місіонерською діяльністю.

4. Полемічна література

У другій половині XVI ст. відбулися культурні зрушення, що охопили насамперед українську літературу. Вона увібрала в себе найкращі традиції літератури Русі-України та ідеї Відродження й реформації. Найяскравішою сторінкою тогочасного літературного життя стала **полемічна література**.

До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури представників різних таборів – православних, католиків, уніатів. Найбільша полеміка розгорнулася навколо ідеї об'єднання церков – між прибічниками та противниками унії. Один із найвидатніших православних письменників-полемістів, праці якого були опубліковані за життя, – *Герасим Смотрицький*. Його перу належать кілька блискучих полемічних трактатів, зокрема твір «Ключ царства небесного...», надрукований 1587 р. в Острозі. Автор висміює Папу Римського та єзуїтів, обстоює право українського народу на православну віру. У свою чергу, пристрасний полеміст єзуїт Петро Скарга у книзі «На захист Берестейської унії» (1597) захищав об'єднання католицької й православної церков, доводив благодетельність цього історичного акту для православних.

Видатною пам'яткою полемічної літератури є «Тренос» («Плач»). Його 1610 р. створив *Мелетій Смотрицький*. Цей мистецьки довершений та оригінальний твір, написаний польською мовою, розкривав становище православних українців та білорусів, які потерпали від національно-релігійних утисків. На відміну від інших полемічних трактатів, він не був спрямований проти якогось конкретного твору чи події. «Тренос» скомпоновано як плач Церкви-України, покинутої та зневаженої власними дітьми.

Винятковою самобутністю відзначалися твори українського полеміста православного табору *Івана Вишенського*. Надрукованим за життя письменника був лише один твір – «Послання до єпископів», у якому з надзвичайною завзятістю та безкомпромісністю висловлено погляди щодо унії, яких, на думку письменника, мав би дотримуватися простолюд. Автор критикує суспільний лад Речі Посполитої, виступає проти покатоличення й ополячення українського народу.

СЛОВНИК

Полемічна література – писемні пам'ятки, що відображають політичну боротьбу між православ'ям, з одного боку, та іншими релігійними напрямками й течіями, з другого.

↑ Мелетій Смотрицький. Невідомий художник. Перша половина XVIII ст.

Прочитайте текст джерела на с. 50 і дайте відповіді на запитання. 1. Які, на вашу думку, соціально важливі ідеї обстоює автор? Чому

вони не втрачають значення й сьогодні? 2. Яким чином висловлені ідеї пов'язуються з реформаційними рухами у Європі?

«...Так, що чините себе ліпшими за інших, плоттю та кров'ю родовитою хвалитесь, а не Вишнім Богом. Як же ви духовними, та не тільки духовними, але й вірними зватися можете, коли брата свого, з єдиної купелі хрещення – вірою і від однієї матері, – який народився з тієї ж таки, що й ви, благодаті, робите гіршим за себе, принижуєте і ставите його за ніщо, хлопом на огуду прозиваючи, кожум'якою, сідельником, шевцем? ...Згадайте, що він брат ваш, рівний із вами в усьому. Чи, може, ти кістяний, отак без тіла народився – дай мені знати про те! Отож питаю тебе і не залишу, питаючи, чим ти ліпший від хлопа... А коли показати не можеш, що ти кам'яний, кістяний чи навіть і золотий, а таке саме тіло і кров, як і будь-яка людина, то чим ліпшим викажеш себе від хлопа?»

I. Вишенський. «Послання до єпископів»

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Берестейська унія стала вимушеним кроком верхівки православ'я в умовах його кризи, політики польської влади та наступу католицизму на українські землі.
- Унія не забезпечила об'єднання двох церков на рівних умовах, як того прагнули її основоположники. Вона розглядалася як «навернення духовенства та вірних у лоно Римської католицької церкви».
- Укладання унії не врятувало українські землі від наступу католицизму, а уніати не були визнані рівними у правах із католиками. Не дійшли згоди між собою і греко-католики й православні.
- Протистояння між представниками різних церков розгорнулося на сторінках полемічних творів, що вирізнялися високим рівнем літературного стилю та змістового наповнення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Запровадження в Речі Посполитій нового, григоріанського календаря ▶ діяльність греко-католицького митрополита Й. В. Рутського ▶ православний та уніатський собори в Бересті ▶ Люблінська унія ▶ утворення Речі Посполитої.
2. Дайте визначення поняттям.
Полемічна література; греко-католицька церква; василіани.
3. Дайте відповіді на запитання.
▶ Що спричинило прихильне ставлення до ідеї об'єднання православної церкви з католицькою в колах можновладців та вищого духовенства? ▶ Чому ідея унії не здобула широкої підтримки серед більшості населення, а згодом навіть втратила чимало з колишніх прихильників? ▶ Як полемічна література свідчить про культурний та суспільний розвиток тогочасної України? ▶ До яких заходів вдавалися вищі ієрархи греко-католицької церкви, щоб поліпшити становище своєї церкви?
4. До табору прихильників чи противників унії належали названі нижче історичні діячі, тогочасні громадські та релігійні об'єднання? Свій вибір обґрунтуйте.
Король Сигізмунд III; князь В.-К. Острозький; митрополит М. Рагоза; єпископи І. Потій, К. Терлецький; братства; Папа Римський.
5. За допомогою додаткової літератури та інтернет-ресурсів підготуйте повідомлення про становище греко-католицької церкви в сучасній Україні.

Відновлення вищої православної ієрархії. Обрання православним митрополитом Й. Борецького

1615

1620

Заснування Київського братства та школи при ньому. Початок діяльності друкарні Києво-Печерського монастиря

Затвердження «Пунктів для заспокоєння руського народу». Визнання законності існування в Речі Посполитій православної церкви

1632

1647

Діяльність П. Могили

§ 7 Православна церква в першій половині XVII ст.

1. Становище православної церкви після церковних соборів у Бересті

Берестейська унія фактично розділила Київську митрополію і призвела до утворення двох церков – греко-католицької та православної. Остання була напівлегальною, її не визнавали ані уряд, ані католицька церква. Проте вірною їй залишалася більшість українського населення. Розгорнулася боротьба за відновлення прав утискуваної церкви, до якої долучилися представники всіх верств українського суспільства. Очолили боротьбу братства за широкої підтримки українського козацтва. Значні повноваження мали Львівське Успенське, Луцьке Хрестовоздвиженське та Київське Богоявленське братства, наділені правом ставропігії, що мало надзвичайне значення для збереження православної церкви. Після Берестейської унії більшість єпископів стали уніатами, вірність православ'ю зберегли тільки два: львівський – Гедеон Балабан та перемишльський – Михайло Копистенський. Після їхньої смерті єдиним православним єпископом залишався Єремія Тисаровський, який спромігся обійняти Львівську кафедру, запевнивши короля, що він – уніат. Зі смертю Єремії польський уряд міг оголосити православну церкву неіснуючою, скориставшись відсутністю єпископів.

Перетворення братств на потужну силу, здатну боротися за православну віру, відбувалося поступово. На початку XVII ст. братства були впливовими організаціями, які мали право пильнувати за дотриманням священниками церковних приписів, вказувати священнослужителям, кого з парафіян відлучати від церкви тощо. Їхньою діяльністю опікувалися запорожці, яких було чимало

↑ Єпископ Гедеон Балабан. Гравюра XVI–XVII ст.

↑ Галшка Гулевичівна. Художник В. Кравченко. 1997 р.

та опіку. Саме за ініціативи братства та сприяння козацтва у 1620 р. було поновлено вищу православну церковну ієрархію.

Роздивіться портрет Єлизавети (Галшки) Гулевичівни й дайте відповіді на запитання. **1.** Які зображення становлять тло, що на ньому намальовано постать меценатки? Чому? **2.** Які алегоричні образи використано в картині?

2. Відновлення вищої православної ієрархії

Загрозливе становище православної церкви спонукало до рішучих дій. Серед української православної верхівки виникла ідея відновити ієрархію без згоди Речі Посполитої. Підтримав ідею П. Конашевич-Сагайдачний. Разом із козаками він скористався подорожжю з Москви Патріарха Єрусалимського Феофана III, влаштувавши пишну зустріч. Патріарх об'їхав навколишні монастирі. У Києво-Печерському монастирі скликали з'їзд, учасники якого звернулися до Феофана з проханням висвятити православних ієрархів. Проте патріарх вагався, і лише у жовтні 1620 р. таємно висвятив на Київську митрополію Йова Борецького, на Полоцьку архієпископію – Мелетія Смотрицького та ще кількох православних ієрархів. Таємне висвячення митрополита не вирішувало проблеми відновлення православної ієрархії. За тогочасними законами лише король міг затвердити ієрархів на їхніх посадах. Проте польська влада була невдоволена такими діями й розгорнула репресії проти православних.

Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** За яких обставин було написано твір? Про які утиски йдеться в документі? **2.** Чому українці прагнули відродити вищу православну ієрархію? **3.** Чому противники відродження ієрархії звинувачували православну церкву в заколоті та бунтарстві?

«Упродовж останніх двадцяти п'яти літ нам не вдається досягти справедливості святої й забезпечити мир релігії нашій від тих великих насильств, утисків і правопорушень, які над нами чиняться. Що далі, то гірші й тяжчі переслідування, зловмисні обвинувачення та обмови доводиться нам зносити від противників наших... Не є гріхом, не є зневаженням прав, не є образою королівської гідності, не є ані заколотом, ані повстанням, не є бунтом, не є зневаженням зверхності, не є криміналом, не є шпигунством, ані зрадою, ані змовою з ворогами коронними, що ми, за поміччю Духа Святого, маємо посвячених митрополита й єпископів».

Й. Борецький. «Протестація». 28 квітня 1621 р.

↑ Йов Борецький. Художник Г. Зорик. 2011 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Йов Борецький (?–1631) – церковний, політичний та освітній діяч. Освіту здобув у Львівській братській школі, пізніше був її ректором. Один з ініціаторів утворення Київської братської школи, її перший ректор. Очолив Київську митрополію після відновлення православної ієрархії. Автор низки релігійних та полемічних творів. Підтримував тісні зв'язки з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, за що зажив слави «козацького митрополита». Робив спроби примирити православних та уніатів.

Великі надії у справі відродження православної церкви митрополит Й. Борецький покладав на освіту й книговидання. Як організатор і покровитель Київської братської школи, підтримував її власним коштом. Він згуртував навколо себе талановитих учених, письменників, просвітителів, зокрема Петра Могилу, Лаврентія Зизанія, Єлисея Плетенецького. Близькими сподвижниками митрополита були козацькі керманічі Петро Конашевич-Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Оліфер Голуб.

3. Легалізація православної церкви. Заходи митрополита Петра Могили для впорядкування церковного життя

Для Й. Борецького визнання православної ієрархії стало справою всього життя. Розгорнулася бурхлива і тривала сеймова боротьба, сповнена гострих баталій оборонців та противників відновленої ієрархії. На боці противників був і сам король Сигізмунд III. Довершити справу визнання ієрархії вдалося Петру Могили вже за наступного короля – Владислава IV.

Обраний у 1632 р. новий польський король підписав «Пункти для заспокоєння руського народу», за якими українцям та білорусам повертали втрачені

після Берестейської унії права: за православними визнавали право обирати свого митрополита і єпископів, визначали умови розв'язання суперечок між православними та греко-католиками стосовно церков і земель тощо. Було визнано право обирати чотирьох православних єпископів – львівського, перемишльського, луцького і мстиславського. Незабаром наступника Й. Борецького Ісайю Копинського, якого не визнавала влада, було усунуто, а митрополитом обрано П. Могилу.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Петро Могила. Невідомий художник. Перша половина XVIII ст.

Петро Могила (1596–1647) народився в сім'ї молдовського господаря Симеона та угорської князівни Маргарет. Навчався у Львівській братській школі та Замойській академії, слухав лекції в університетах Західної Європи. Служив у польському війську, брав участь у битві під Хотином (1621). Згодом постригся в ченці. З 1627 р. – архімандрит Києво-Печерського монастиря, у 1632–1647 рр. – митрополит Київський і Галицький. Активний борець з уніатством. Добився в польського короля легалізації

православної церкви в Україні. За його участю створено Київський колегіум. Канонізований православною церквою України.

Новий глава православної церкви рішуче заходився оновлювати церковне життя.

Поліпшенню становища церкви, за задумом П. Могили, мало сприяти налагодження суворої дисципліни серед священників і ченців. Було, зокрема, запроваджено постійний нагляд за духовенством, за порядком богослужінь тощо. До обов'язків священника додавалося проголошення по неділях і святах виховних

← Собор Святої Софії у Києві після реставрації П. Могили. Художник А. ван Вестерфельд. 1651 р.

проповідей для парафіян. Серйозною перешкодою для підвищення авторитету церкви було право магнатів втручатися в церковні справи на території своїх маєтків. П. Могила докладав зусиль, щоб обмежити це право. Прагнув він також піднести й роль митрополита. Було створено і схвалено всіма патріархами «Православне сповідання віри» – стислий виклад головних положень православ'я.

↑ Портрет Петра Могили на фресці церкви Спаса на Берестові в Києві

Заходи митрополита передбачали збільшення кількості й оновлення змісту церковних книжок. Основним осередком книговидання стала друкарня Києво-Печерського монастиря. У 1646 р. у ній було видано надзвичайно важливу богослужбову книгу, автором якої був П. Могила, – «Требник». У ньому містилися тексти молитов і священнодійств, що стосуються здійснення священником таїнств і певних богослужінь: хрещень, молебнів, відспівування померлих, освячення житла, плодів тощо – тобто *треб*. У творі П. Могила вживає багато українських слів, а окремі частини «Требника» написано книжною українською мовою. Це сприяло українізації богослужіння, а сама служба ставала зрозумілішою для простолюду.

Клопотаннями П. Могили церкві повертали майно й землі. Митрополит опікувався відновленням духовних святинь православ'я: було реставровано Софійський собор, Десятинну церкву, церкву Спаса на Берестові, Михайлівський собор Видубицького монастиря та багато інших. За його часів було наведено лад у печерах Києво-Печерського монастиря та канонізовано його угодників.

Для розв'язання поточних проблем єпархій та митрополії було відновлено традицію скликання соборів. Суперечності між духовенством мала вирішувати спеціально створена церковна судова установа – митрополича консисторія.

Діяльність П. Могили стала визначальною для подальшого розвитку церковного, культурного, національного та суспільного життя нашого народу. Цей період увійшов в історію під назвою *Могилянська доба*.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які заходи передували утвердженню П. Могили на митрополичій кафедрі? **2.** Доведіть, що П. Могила одразу проявив себе як владний і рішучий ієрарх церкви. **3.** Як би ви сприйняли приїзд митрополита, мешкаючи в тогочасному Києві?

«Могила був обережніший. Він теж мусів здобути силоміць свою катедральну церкву – св. Софію, що була в руках уніатів. Але се зробили його люде наперед, а Могила приїхав на готове. Се було в звичаях того часу, і серед православних тільки збільшило славу Могили як чоловіка, що вмів сильно постояти за добро православної церкви, і за се пробачили йому навіть суворе поступованне з попереднім

митрополитом Копинським, що не хотів добровільно уступитися перед Могилою, вважаючи його лядським прислужником. Та мусів.

Кияне, духовенство, доохрестна шляхта українська радісно вітали Могилу стрічками, промовами, віршами й школярськими ораціями. В його особі святкували свою першу національну перемогу по стількох літах смутку, неволі й пониженьня».

М. Грушевський.

«Ілюстрована історія України»

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Після Берестейської унії православна церква опинилася поза законом і могла припинити існування. Активну роль у збереженні православ'я відігравали братства, до яких на початку XVII ст. приєдналося українське козацтво.
- Відновлення православної ієрархії відбулося завдяки рішучим діям православної еліти, підтримці козацтва та перебуванню в Києві Патріарха Єрусалимського.
- Діяльність П. Могили стала важливою віхою розвитку не лише православної церкви, а й української культури. Вона сприяла формуванню національної свідомості українського суспільства, визріванню в його надрах ідей боротьби проти іноземного й релігійного гноблення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - ▶ Затвердження польським сеймом «Пунктів для заспокоєння руського народу»
  - ▶ початок діяльності Богоявленського братства у Києві
  - ▶ обрання православним митрополитом Й. Борецького.
2. Складіть речення, використовуючи зазначені терміни, поняття, назви.
Православні єпископи; Берестейська унія; братства; «Пункти для заспокоєння руського народу»; «Требник».
3. Дайте відповіді на запитання.
  - ▶ Що визначало становище православної церкви після Берестейської унії?
  - ▶ Коли та за яких обставин було відновлено вищу православну ієрархію?
  - ▶ Які події сприяли узаконенню існування православної церкви?
  - ▶ До яких заходів вдався П. Могила задля оновлення церковного життя?
4. Визначте, чи є істинною думка, висловлена українським ученим та єпископом Іваном Огієнком.
«Золотою добою української культури, нерозривно пов'язаної з духовним життям, було XVII ст. Київ став центром української науки. Без сумніву, велика заслуга тут була самого Петра Могили, його соратників та учнів».
5. Порівняйте становище православної та греко-католицької церков (за матеріалом попереднього параграфа), визначте спільне та відмінне. Про що свідчить таке становище?
6. У 1623 р. посол на сейм, православний український шляхтич Лаврентій Деревинський, покидаючи засідання, сказав митрополиту Й. В. Рутському: *«Бачимо, що ми нічого не досягнемо проти вас за життя короля, але під час безкоролів'я ми вже всіма силами повстанемо проти вас».*

Чи справдилися слова посла? Доведіть свою думку.

Видання І. Федоровим у Львові «Апостола» та «Букваря»

1574

Заснування князем В.-К. Острозьким друкарні та школи

1576

Видання І. Федоровим Острозької Біблії

1581

Заснування Львівської братської школи

1586

Заснування Київської братської школи

1615

Утворення Києво-Могилянської колегії

1632

§ 8 Культурно-освітнє життя на українських землях у другій половині XVI – на початку XVII ст.

Друга половина XVI – перша половина XVII ст. стали періодом активізації суспільно-політичного життя, боротьби козацтва та селянства проти зростання соціального й релігійного гніту. Укладення Люблінської унії забезпечило об'єднання більшості українських земель у складі однієї держави, проте й поставило їх у складні соціально-економічні та політичні умови.

Духовний розвиток України в цей період відбувався ще в традиціях Русі-України, проте відчутними були впливи ідей гуманізму і реформації. Прискорився промисловий розвиток, розвивалися торгівля, товарно-грошові відносини. Міста ставали економічними й політичними центрами, а їх населення перетворилося на рушійну силу духовно-церковного і культурного життя. Боротьба за національно-релігійне визволення зумовила потребу в освічених ідеологах, учених-богословах, полемістах, знавцях мов. Проникненню передових ідей сприяли українські інтелектуали, які навчалися в польських і західноєвропейських університетах.

1. Розвиток освіти й утворення Острозької академії

Ще від княжих часів на українських землях великого значення надавали освіті. Проте вона була представлена лише початковими школами, що діяли при церквах і монастирях. Спеціально підготовлені дяки навчали дітей письма церковнослов'янською мовою, основ арифметики, молитов, співу.

Розгортання реформаційного руху зумовило появу протестантських шкіл. Вони, зокрема, були засновані в Гощі, Белзі, Львові, Берестечку, Хмільнику. Для поширення католицизму власні школи та колегіуми створювали єзуїти. Протягом 30–40-х років XVII ст. вони відкрили цілу мережу колегій у всіх визначних культурних центрах Речі Посполитої. Навчання у єзуїтських школах було безкоштовним, тож там не бракувало й вихідців із соціальних низів. Навчальний процес у єзуїтських навчальних закладах був чітко регламентований і

систематизований на зразок Західної Європи. Викладали «сім вільних наук» (граматика, діалектика (мистецтво дискутувати), риторика, арифметика, геометрія, астрономія, музика). Мовою викладання була латина. Через відсутність достатньої кількості власних навчальних закладів українці були вимушені віддавати дітей до цих шкіл. Дуже часто це призводило до втрати релігійної та національної ідентичності. Розгортання мережі єзуїтських колегіумів спонукало українців до оновлення власної системи освіти.

Ознайомтеся з текстом джерела, відповіді на запитання обговоріть у парах.

1. Чим зумовлена така оцінка діяльності ордену єзуїтів? **2.** Визначте, істинною чи хибною є позиція шляхтича.

«Аж ти віддав сінка свого до тієї... школи. Аж вони там твого сінка русинка... ошукали... Ось вже й на віру свою святу правдиву яко пес щецкаєт, і на тебе, отця, і на матір на свою, і на весь рід свій, і віри, і мови своєї многославної святої відрікається...»

З листа волинського шляхтича. 20-ті роки XVII ст.

Нові риси в розвитку освіти найяскравіше втілилися в діяльності острозького культурно-освітнього осередку. Його було створено 1576 р. з ініціативи князя В.-К. Острозького. Головну мету своєї діяльності він убачав у відродженні української культури на засадах православ'я. Із цією метою в Острозі того ж року було створено школу. Давні слов'янські традиції поєднувалися тут із надбаннями тогочасного європейського шкільництва. В Острозькій школі ґрунтовно вивчали мови – церковнослов'янську, польську, давньоєврейську, грецьку, латинську. Викладали «сім вільних наук». Навчальна програма Острозької школи передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої (курс богослов'я). Власне тому сучасники називали Острозьку школу і колегіумом, і академією.

СЛОВНИК

Слов'яно-греко-латинська школа – навчальний заклад нового типу, в якому навчальний процес передбачав, окрім вивчення «семи вільних наук», опанування церковнослов'янської, грецької та латинської мов. Такий тип навчальних закладів з'явився на теренах України у 1576 р. в Острозі.

Академія – навчальний заклад вищого типу, в якому навчальний процес був заснований на вивченні «семи вільних наук» та обов'язкового курсу богослов'я.

Колегія – назва деяких закритих середніх і вищих навчальних закладів у Західній Європі та Україні.

Це була перша вища **слов'яно-греко-латинська школа** в Україні та у східно-слов'янських землях. До її створення долучилася княгиня Єлизавета Острозька, племінниця В.-К. Острозького. Вона заповіла на школу та шпиталь 6 тисяч кіп грошей – величезну на ті часи суму (досить сказати, що місто Берестя сплачувало податку на рік 150 кіп грошей).

Для забезпечення високого рівня викладання князь зібрав групу високоосвічених фахівців, які стали основою педагогічного колективу. Ректором Острозької академії став Герасим Смотрицький – знавець літератури, поет, письменник. На запрошення В.-К. Острозького він прибув до Острога й очолив гурток учених, які готували до друку Острозьку

➔ Єлизавета Острозька. Поштова марка. 2015 р.

Біблію. Г. Смотрицький був головним перекладачем і упорядником цього видання.

Серед вихованців Острозької академії відомо чимало видатних особистостей: Й. Борецький, П. Конашевич-Сагайдачний, М. і С. Смотрицькі. Освітнянські й виховні ідеї Острозької академії підхопили братства.

2. Братські школи

Перша братська школа з'явилась 1586 р. у Львові завдяки заходам найвпливовіших та найініціативніших братчиків. Виховання у ній мало церковний, проте, порівняно з Острозькою академією, більш демократичний характер. Навчання проводили тогочасною українською мовою. Учні вивчали «вільні науки», церковнослов'янську та грецьку мови. Старші учні школи мали право проповідувати у церквах. До навчання у Львівській братській школі допускали дітей усіх станів. Утримували школу коштом братства. Невелику плату за навчання брали з батьків учнів лише «згідно з можливостями кожного». Діти з незаможних родин і сироти навчалися безкоштовно.

Ректорами та викладачами школи були грецький архієпископ Арсеній Еласонський, брати Стефан та Лаврентій Зизанії, майбутній митрополит Йов Борецький та інші відомі діячі культури й церкви. Шкільне життя було організоване відповідно до затвердженого у 1586 р. «Порядку шкільного».

Незабаром братські школи почали створювати скрізь в Україні. За аналогією із Львівською школою та під керівництвом її педагогів і вихованців виникли братські школи в Галичі, Луцьку, Вінниці, Немирові та інших містах. Культурно-освітній і громадсько-політичний братський рух поступово поширився із заходу на схід. У 1599 р. до Києво-

Печерського монастиря прибув Єлисей Плетенецький, який, ставши його архімандритом, придбав друкарню та почав збирати навколо себе культурно-освітній гурток.

У Києві братська школа заснована у 1615 р. Першим її ректором був вихованець Львівської школи Й. Борецький. До навчання в ній допускали представників усіх станів: містян, козаків, дрібної шляхти, нижчого духовенства. Запозичуючи деякі елементи західноєвропейської системи освіти, братчики намагалися надавати їм

↑ Бурсаки на Подолі, XVII ст. Фрагмент розпису на Поштовій площі «Тисячолітня історія України в ста метрах – художники України за Музей на Поштовій площі». 2019 р.

українського культурного забарвлення. Учителі братських шкіл, студенти й учні початкових класів подорожували містами і селами України, поширюючи ідеї боротьби проти уніатства та католицизму.

Крім братських шкіл, в Україні й надалі існували при церквах у селах та слободах численні початкові парафіяльні школи, де навчалися грамоти діти селян і козаків.

Розділіться на три групи. Уявіть себе студентами братської школи, єзуїтської колегії та протестантської школи. Використовуючи матеріал параграфа, а також додаткові джерела, розкажіть про переваги навчального закладу, який ви представляєте.

3. Києво-Могилянська колегія

Київська братська школа швидко зажила слави найавторитетнішого навчального закладу в Україні. Восени 1631 р. в Києві виникла ще одна школа – Лаврська, яка була закладом середнього типу. Заснував її Петро Могила – тоді ще архімандрит Києво-Печерського монастиря. Ректором став Ісайя Трохимович. Повний курс навчання в Київській колегії (згодом – Києво-Могилянській академії) тривав 12 років. Усього в академії було вісім класів, а кількість предметів перевищувала 30. Основу навчання становили «сім вільних наук». У перших чотирьох класах вивчали мови: літературну староукраїнську, церковнослов'янську, грецьку, латинську й польську. Усі вищі науки в Києво-Могилянській академії викладали, як і скрізь у Західній Європі, латиною. Проте дбали в академії і про належне знання української: саме наукова діяльність викладачів і студентів сприяла розвитку літературної староукраїнської мови.

↑ Студенти Києво-Могилянської академії. Реконструкція З. Васіної

Для забезпечення закладу викладачами найвищого рівня П. Могила відрядив до закордонних університетів кількох юнаків, а зі Львова запросив колишніх однокласників із Замойської академії. Колегіум став головним осередком культури в Україні, яка трималася на поєднанні ідей збереження й оновлення традиційної православної культури засобами європейської контрреформації.

Києво-Могилянська академія впродовж тривалого часу приймала на навчання дітей усіх станів України, Східної Європи та православного світу. Академія не лише давала освіту молоді, а й поширювала знання. Її вихованці закладали школи, обдаровували бібліотеки і в такий спосіб сприяли розвитку культури.

Ознайомтеся з уривком із праці вченого на с. 61 і дайте відповіді на запитання. **1.** Чому автор називає діяльність православного навчального закладу на єзуїтських принципах «нечуваним фактом»? **2.** Чи справедлива думка автора про роль Києво-Могилянської академії в українській культурі?

«У заповіті, написаному з такою ж твердістю, з якою прожите було недовге життя митрополита, Петро Могила на першому місці ставить головний свій доробок – колегію, чи академію... Нечуваним був той факт, що засадовим стосовно системи викладання в цій православної школі був передовий досвід єзуїтських колегій. Не здійснились глобальні заміри київського митрополита, натомість пережило лихоліття й справило вирішальний вплив на духовну історію України його улюблене дітище».

М. Попович. «Нарис історії культури України»

4. Українське книговидання

Піднесення освіти стимулювало появу та поширення на українських теренах книговидання. Адже без книжок школи не могли існувати. Ось чому разом із навчальними закладами створювали й друкарні, зокрема в Острозі, Львові, Києві. Появі книговидання в Україні сприяла діяльність **Івана Федорова (Федоровича)**. Зазнавши переслідувань у Московії, він на початку 70-х років XVI ст. прибув до Львова. У створеній за допомогою меценатів друкарні 1574 р. І. Федоров надрукував «Апостол». Книга вийшла накладом близько 1000 примірників, з яких збереглися 90. Того ж року він видав перший український друкований підручник для навчання грамоти – «Буквар». Збереглося два примірники львівського «Букваря»: у бібліотеці Гарвардського університету (США) і у Британській бібліотеці в Лондоні.

І. Федоров надрукував іще один «Буквар» – 1578 р., під час перебування в Острозі, куди його запросив князь В.-К. Острозький. В Острозі було видано справжній шедевр з-поміж стародруків – **Острозьку Біблію** (1581). Вона стала першим повним друкованим виданням Біблії церковнослов'янською мовою.

З-поміж перших друкованих українських книжок були граматики – підручники для вивчення мов. У 1591 р. у друкарні Львівського братства вийшов «Адельфотес» – підручник грецької мови для слов'ян, укладений викладачами й учнями Львівської братської школи за участю її першого ректора.

Слава автора першої граматики церковнослов'янської мови на східнослов'янських землях належить українському вченому **Лаврентію Зизанію**. Свою

↑ Львівський «Буквар». 1574 р.

ЗАУВАЖТЕ

Острозька Біблія налічує 1256 сторінок. Щоб не допустити помилок чи неточностей, її виданню передувала тривала робота з дослідження та перекладу тексту. Було зібрано церковнослов'янські, грецькі, латинські та давньоєврейські тексти. Працювали кілька десятків

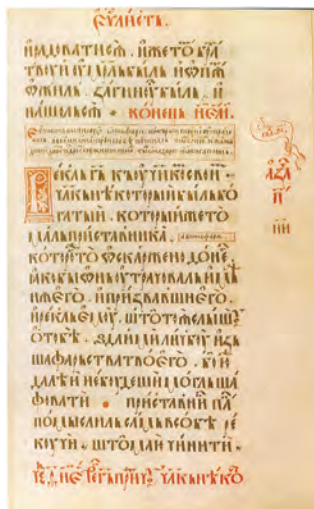
перекладачів. Князь листувався з Вселенським Патріархом. Острозьке видання було оцінено сучасниками. Примірники Біблії придбали королівські бібліотеки Франції та Швеції. Тривалий час Острозька Біблія залишалася єдиним подібним виданням.

книжку «Грамматика словенська» він видрукував у Вільно 1596 р. Л. Зизаній був також автором «Лексика» – першого українського друкованого словника, де понад тисячу церковнослов'янських слів перекладено староукраїнською літературною мовою. У 1619 р. у тому ж Вільно вийшла друком «Грамматика слов'янська» *Мелетія Смотрицького*. За цим підручником близько 150 років (до кінця XVIII ст.) навчалися мови учні українських, білоруських, болгарських, російських, сербських та інших православних шкіл.

5. Розвиток української мови. Літописання

Протягом XVI ст. відбувалися важливі зрушення в розвитку української мови. Вони стосувалися насамперед мови літературної. Окрім церковнослов'янської, застосовували книжну (літературну) староукраїнську (у другій половині XVI ст. її називали «простою мовою»). «Проста мова» була наближена до мови розмовної. Використовували її надзвичайно широко в судових та урядових документах, полемічних та ораторсько-проповідницьких творах, поезії, літописах.

↑ Сторінка Пересопницького Євангелія з глосами

Церковні книги й надалі писали церковнослов'янською мовою, яка була складною та часто залишалася не зрозумілою народові. Саме тому для потреб церкви почали застосовувати «просту мову». Тож від другої половини XVI ст. почали з'являтися переклади церковних текстів «простою мовою». Першою відомою книгою Святого Письма, написаною літературною староукраїнською мовою, є Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). У пам'ятці засвідчено фонетичні, граматичні, лексичні й синтаксичні особливості живої української мови XVI ст.

Розвиток української мови знайшов утілення у продовженні традиції літописання, що сформувалася в часи Русі-України. До найзначніших літописів тієї доби слід віднести Короткий київський літопис XIV–XVI ст. і так звані литовські, або західноруські літописи. У *Густинському літописі* виклад подій доведено до 1597 р., описано виникнення козацтва, укладання Берестейської унії. Він написаний мовою, близькою до тогочасної народної розмовної мови. Автор використав різноманітні візантійські, польські, місцеві й інші джерела, що засвідчує високу культуру літописання в той період.

Про події від 1500 р. до 1636 р. оповідає *Острозький літопис*, але він є не самостійним твором, а компіляцією з популярної в той час хроніки Мартина

Бельського. На думку вчених, найкраще події 20–30-х років XVII ст. були описані у *Львівському літописі*, оповідь якого доведена до 1649 р. У ньому йдеться про події як місцевого, так і всеукраїнського значення.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Розвиток освіти у XVI ст. поєднував у собі спадщину Русі-України та нові тенденції, викликані реформацією. Братські школи засновували у багатьох містах, а доступ до них усіх станів сприяв піднесенню початкової освіти.
- Першою вищою школою стала Острозька академія, навколо якої згуртувалися провідні вчені та педагоги доби. Освітній гурток, що діяв в Острозі, підготував та видав у власній друкарні перші підручники для шкіл.
- Важливу роль у культурно-освітньому житті відіграв Київ. Заснована П. Могилою Києво-Могилянська колегія стала центром культурного й освітнього життя на українських землях.
- Піднесенню української культури сприяло започаткування книговидання. Книжна справа швидко поширилася серед братчиків, що дало змогу друкувати літературу – як церковну, так і світську.
- Розвиток освіти та книговидання забезпечив розвиток української мови. Староукраїнську («просту») мову дедалі більше використовували у діловодстві, літературі. Розвиток мови засвідчило створення літературною староукраїнською мовою Пересопницького Євангелія та Острозької Біблії.

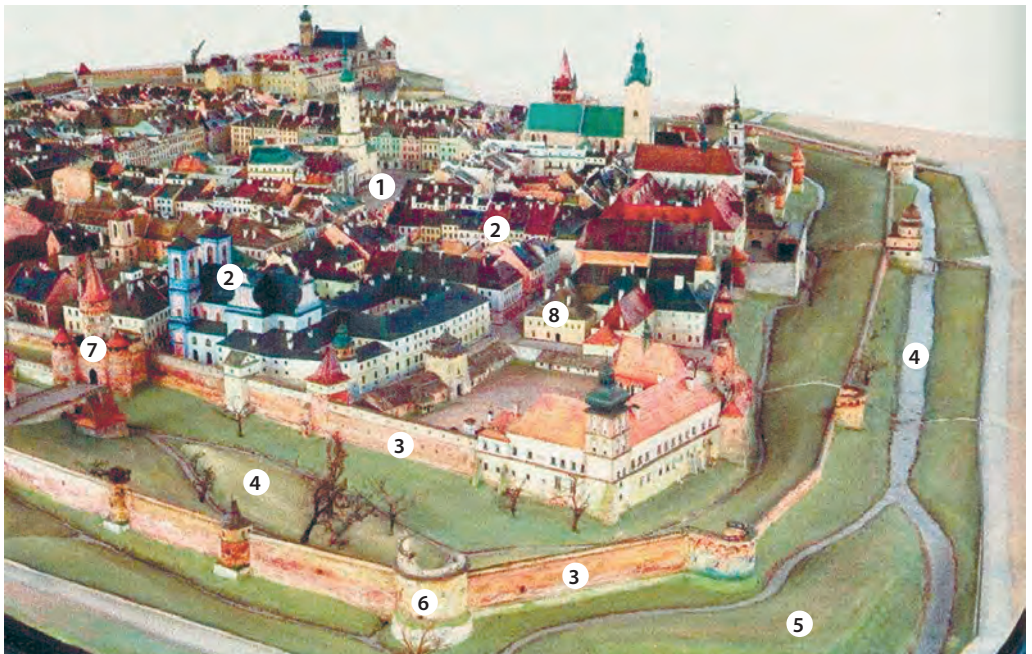
ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - ▶ Заснування у Львові братської школи
  - ▶ заснування князем В.-К. Острозьким друкарні та школи, виникнення острозького культурно-освітнього осередку
  - ▶ створення Пересопницького Євангелія
  - ▶ видання Острозької Біблії.
2. Установіть причиново-наслідковий зв'язок між відновленням вищої православної ієрархії та розвитком освітнього осередку в Києві.
3. Проаналізуйте поширення на теренах України братських шкіл, колегіумів та друкарства. Чому ці явища відбувалися спочатку на західних землях і лише згодом – на східних?
4. Дайте відповіді на запитання.
  - ▶ Якою була роль Острозької академії в історії української культури?
  - ▶ Як книговидання впливало на розвиток культури?
  - ▶ Якою мовою в XVI ст. користувалися на українських землях для написання різноманітних судових та урядових документів, літературних творів, літописів, а якою – для написання церковних книжок? Чим вони відрізнялися?
5. Про видання якої книжки йдеться у джерелі? Про які явища / процеси свідчить її поява? «Всесильною правцею Всевишнього Бога, задумом і старанням благочестивого князя Костянтина Костянтиновича Острозького, воеводи кївського, маршалка землі Волинської, старости Володимирського, який звелів влаштувати дім для друкування книг, а до того ж і дім для навчання дітей у своєму родовому славному місті Острозі, що у землі Волинській. І вибравши знавців божественного писання, грецької, латинської і руської мов, поставив їх навчати дітей. Із цієї причини надрукована ця книжка для першого дитячого навчання, по-грецьки альфавіту, а по-руськи азбуки, многогрішним Іоанном Федоровичем».
6. За допомогою додаткової літератури та інтернет-ресурсів підготуйте повідомлення про особливості навчання у Львівській братській школі. Якими були права та обов'язки учнів цієї школи?

§ 9 Містобудування, архітектура, образотворче мистецтво та драматургія XVI – першої половини XVII ст.

1. Особливості містобудування

↑ Львів у XVII ст.

З поширенням в Україні магдебурзького права міські будівничі (передусім на землях у складі Польщі) дедалі частіше почали використовувати елементи регулярної забудови з чітким, відповідно до геометричної сітки, розташуванням основних будівель та ансамблів – головної площі, кварталів, вулиць. Централь-

ною частиною міста, з якої й починалося будівництво, була площа з ратушею посередині (ілюстрація на с. 64) – ринкова площа (1) у вигляді прямокутника або квадрата. Від кожного її рогу відходило по дві вулиці (2). Кілька вулиць розташовувалися паралельно до сторін площі, інколи вулиці перерізували окремі сторони. Найважливіші вулиці перетинали все місто.

Захисну функцію виконували мури (3), якими обводили місто, а також рови (4) й вали (5). На мурах зводили оборонні вежі (6) та облаштовували по кілька в'їзних брам (у Львові дві) (7). Захисні споруди обмежували територію міста, тому його внутрішня забудова була надзвичайно щільною. Житлові будинки зводили на невеличких ділянках землі, вони були кількаповерховими, розташовувалися впритул один до одного.

На вулицю виходив тільки вузький **фасад** із **порталом** і двома вікнами поруч – для освітлення сіней та кімнат, а на другому й третьому поверхах – по троє вікон (8).

Приміщення на першому поверсі таких споруд використовували для господарських потреб: як крамниці, склади, різні контори. Другий і третій поверхи були житловими. Будинки споруджували з каменю, тому їх називали *кам'яницями*. Нова забудова зазвичай поєднувалася з традиційною. Так, зокрема, постали житлові квартали Львова, який правив за взірць для багатьох міст.

На Київщині та Брацлавщині, які потерпали від татарських і ногайських нападів, міста здебільшого виникали поблизу замків і перебували під їхнім захистом. Для зведення міських укріплень використовували також вали й рештки оборонних споруд минулих часів. Київ, Володимир, Чернігів, Новгород-Сіверський зберігали давнє планування, в основу якого було покладено особливості рельєфу. Житлова забудова цих міст лишалася майже повністю дерев'яною.

Роздивіться зображення Львова (с. 64) та Києва (с. 32, 54) XVII ст. Уявіть себе архітектором / архітекторкою. Ваше завдання – спроектувати економічно та культурно розвинене місто XVII ст. Який регіон та місцевість, архітектурний стиль, план забудови, матеріали використаєте для будівництва? Які споруди прикрасять місто? Яку назву воно матиме? Які ролі в житті міста відіграватимуть учасники вашої групи? Свій вибір поясніть.

2. Стиль ренесанс у світській та церковній архітектурі

Містобудування на українських землях XVI ст. зазнавало відчутного впливу мистецького стилю *ренесанс*. Особливо яскраво ренесансні риси втілено в західноукраїнських містах. Та це й не дивно, адже проекти забудови міст часто замовляли архітекторам-європейцям.

Унікальною пам'яткою ренесансної світської архітектури є ансамбль споруд центру Львова – площа Ринок. Чи не найдосконаліший її зразок – Чорна кам'яниця. Таку назву пам'ятка отримала в середині XIX ст., коли її фасад пофарбували в чорний колір. А споруджено будинок у 1588–1589 рр.

Найошатніша з житлових будівель, найвидатніша пам'ятка світського ренесансного будівництва Львова – будинок Корнякта на площі Ринок. Це єдина

СЛОВНИК

Фасад – передній бік будинку або споруди в архітектурі.

Портал – архітектурно оформлений вхід до споруди.

↑ Каплиця Боїмів у Львові

↑ Вежа Корнякта і Успенська церква у Львові

↑ Чорна кам'яниця у Львові

тогочасна споруда в житловій забудові міста, зведена на двох будівельних ділянках. Внутрішній двір з трьох боків оточують відкриті аркади-лоджії. Будинок звели у 1580 р. італійський архітектор Петро із Барбони та його учень Павло Римлянин.

СЛОВНИК

Каплиця — невеличка споруда без вітваря для відправ і молитов.

На початку XVII ст. помітні зміни спостерігалися і в церковному будівництві. Ширше використовували камінь. Окрасою Львова є **каплиця Боїмів**, збудована у 1615 р. та оздоблена розкішним різьбленням.

З-поміж пам'яток ренесансного церковного будівництва Львова найвідомішими є ансамбль Успенського братства, який складається з Успенської церкви, каплиці Трьох Святителів, дзвіниці (вежі Корнякта).

3. Оборонний стиль в архітектурі

Роздивіться зображення українських замкових споруд XVI–XVII ст. на с. 67, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Виділіть спільні та відмінні риси в зовнішньому вигляді зображених споруд. **2.** Як гадаєте, які фактори вплинули на їхній зовнішній вигляд?

Усталену в попередню епоху баштову систему, коли основу фортифікації становили високі й товсті мури, українські архітектори застосовували до кінця XVII ст. Міські укріплення на Подніпров'ї та Лівобережжі будували переважно з дерева.

У XVI ст. відбудовували та модернізували старі фортеці, проте будували й нові. На початку століття було відновлено Київський замок, на спорудженні якого, за свідченням джерел, працювало 20 тис. теслярів. Крім того з'явилися Вінницький, Корецький, Білоцерківський замки.

Особливості тогочасної архітектури яскраво втілює величний Меджибізький замок (у нинішньому смт Меджибіж Хмельницької обл.), докорінно пере-

будований у середині XVI ст. Замок спорудили на високому мисі, де зливаються річки Південний Буг і Бужок. Пам'ятка є прикладом замку перехідного типу – від споруд з оборонними стінами і вежами до замків-палаців.

Будівництво оборонних споруд не втратило значення і в XVII ст. Перевагу віддавали **бастіонним укріпленням** – невисоким п'ятикутним виступам і вежам, висунутим за межі стін, що давали змогу вести вогонь уздовж мурів. Саме такі укріплення мала Жовква, заснована наприкінці XVI ст., та Броди, що виникли в 30-х роках XVII ст.

Бастіонна система вплинула й на будівництво палаців. Поєднання рис нової оборонної архітектури з палацовою властиве замкам Збаража

↑ Макет Київського замку

↑ Меджибізький замок. Сучасне фото

↑ Замок у Збаражі. Сучасне фото

(нині Тернопільська обл.) та Підгірців (нині Львівська обл.). Замок у Збаражі будували князі брати Криштоф та Юрій Збараські, починаючи з 1620 р. Укріплення склалися з високих та широких валів. Усередині укріплення розташовано двоповерховий житловий палац.

Палац у с. Підгірцях Бродівського району Львівської області є найдовершенішим зразком палацової архітектури XVII ст. в Україні. Будівля дає уявлення про зміни у зведенні магнатських резиденцій: від суворох оборонних замків до розкішних палаців. Його споруджено для великого коронного гетьмана Польщі Станіслава Конєпольського на місці давнішого укріплення. Будівництво тривало протягом 1635–1640 рр. Проектував замок французький інженер Г. Л. де Боплан.

← Палац у Підгірцях. Сучасне фото

Використовуючи додаткові джерела інформації, спростуйте чи підтвердіть думку: «На теренах України у XVI–XVII ст. риси оборонної архітектури мали навіть окремі церкви, монастирські споруди, синагоги тощо». Результати роботи представте класові.

4. Розвиток скульптури

У XVI ст. водночас і в тісному зв'язку з архітектурою бурхливо розвивалося мистецтво **скульптури**. Львівські споруди Чорної кам'яниці, будинку Корнякта, каплиці Трьох Святителів, Успенської церкви прикрашені скульптурними рельєфами та пишним різьбленням.

Набули поширення скульптурні портрети. Їх установлювали насамперед на надгробках, які замовляли, щоб ушанувати образ померлого, увічнити його для нащадків.

В Успенській церкві Києво-Печерського монастиря 1579 р. було встановлено надгробок К. І. Острозького: одягнений у лицарський обладунок князь спочивав на ложі. Така композиція скульптури цілком відповідала ренесансним традиціям: померлого нерідко зображали ніби уві сні.

↓ Скульптури на даху будинку Корнякта

СЛОВНИК

Скульптура – вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємність, тривимірність і виконуються з твердих або пластичних матеріалів. Має два основні різновиди – круглу (статуя, бюст тощо) та рельєф (об'ємне зображення на площині).

5. Іконопис і світський живопис

Яскраві національні риси втілено в різьбленому обрамленні ікон та **іконостасів**. Справжньою перлиною українського мистецтва є іконостас П'ятницької церкви, створений львівськими митцями в першій половині XVII ст. Шедевром по праву вважають іконостас Успенської церкви у Львові. Ікони для нього малювали видатні львівські художники Федір Сенькович та Микола Петрахович.

СЛОВНИК

Іконостас – стіна з ікон у храмі східного (візантійського) обряду, яка відокремлює вівтар від центральної частини церкви.

Традиції перемишльської школи розвивали у кількох провінційних осередках, серед яких чільне місце належить Самбірському. Там працювали кілька митців на чолі з Федуском – автором храмового «Благовіщення» 1579 р. із церкви в Іваничах

← Благовіщення. Ікона з церкви в Іваничах поблизу Володимира на Волині. 1579 р.

поблизу Володимира на Волині. Від другої чверті століття зростає роль львівського осередку.

Від першої половини XVII ст. збереглися оригінальні зразки київської школи релігійного малярства. Найвизначнішою її пам'яткою є храмова ікона Святого Миколая в церкві Святого Миколая Набережного.

Роздивіться портрет К. Збарзького і виконайте завдання. Уявіть, що ви працюєте в Національному музеї історії України. Вам необхідно презентувати картину «Портрет князя Криштофа Збарзького». У підготовці екскурсії можна використати слова: *жупан* – приталене вбрання під верхнім одягом; *делія*, або *кунтуш* – верхній одяг, який носили поверх жупана; *персидська парча* – тканина, яку використовували для пошиття верхнього одягу.

→ Портрет князя Криштофа Збарзького. Невідомий художник. 1622–1627 рр.

Наприкінці XVI ст. виник світський портретний живопис. Його найдавнішим зразком є портрет короля Стефана Баторія, створений для львівської ратуші Войцехом Стефановським (1576). Проте з оригінальних пам'яток зберігся лише портрет сяноцького каштеляна й перемишльського старости Яна Гербурга. Лише в пізніших копіях відомі портрети членів родини князів Острозьких.

Активно розвивався портретний живопис у XVII ст., хоча збереглися відтоді лише поодинокі оригінальні зразки. Портрет був популярним серед вищих верств суспільства. У замках збирали цілі галереї.

Зразком парадного портрета першої половини XVII ст. (найдавнішим серед збережених) є рідкісне зображення на повен зріст князя Криштофа Збарзького. Портрет одного з останніх представників давнього князівського роду, який належав до найвпливовіших і найзаможніших в Україні, створено впродовж 1622–1627 рр.

← Портрет Стефана Баторія. Художник В. Стефановський. 1576 р.

Інші світські жанри розвивалися мало й відомі лише з поодиноких фактів та пам'яток. Так, свідченням розвитку історичного малярства є символічна композиція «Рокош під Сандомиром». Про батальне малярство свідчить картина «Битва при Клушино» з костюлу в Жовкві, яка нині зберігається у Львівській картинній галереї.

6. Книжкова гравюра

↑ Євангеліст Лука. Гравюра з «Апостола» 1574 р.

З-поміж тогочасних українських гравюр окремі присвячено світським сюжетам. Зокрема, ілюстрація до «Віршів на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...» була першим українським світським портретом у гравюрі, першим в українському мистецтві кінним портретом.

7. Розвиток музичного мистецтва

XVI–XVII ст. – період розквіту музичного мистецтва на українських теренах. Найбільшого розвитку набули жанри народної пісні та **думи**, які прославляли героїв боротьби проти турків і татар. Як правило, пісні супроводжувалися грою на різних музичних інструментах: бандурі, лірі, цимбалах, кобзі. Часто темами пісень ставали соціально-побутові сюжети (відносини між людиною та природою, праця на землі, особисті стосунки між людьми). Оспівували працьовитість, героїзм, любов до рідної землі. Виконавцями дум та історичних пісень були мандрівні співці – кобзарі, бандуристи, лірники. Вони ходили українськими містами й селами, інколи супроводжували козаків у походах.

Поряд із народною музикою розвивалось і музичне мистецтво у братських школах та Києво-Могилянській колегії. Чимало випускників колегії ставали відомими, потрапляли до дворів європейської знаті, де робили гарну кар'єру.

СЛОВНИК

Гравюра – вид мистецтва графіки, що охоплює різноманітні способи ручного оброблення дощок чи металевих пластин і друкування з них відбитків.

У 1574 р. з появою першої надрукованої І. Федоровим в Україні книги – «Апостола» – з'явилася книжкова **гравюра**. Нове мистецьке явище започаткували зображення Євангеліста Луки та друкарська марка І. Федорова.

СЛОВНИК

Думи – ліро-епічні твори українського фольклору на історико-героїчну та побутову тематику.

З розвитком інструментальної музики у Києві, Львові, Кам'янці та інших містах виникли музичні цехи на кшталт ремісничих. Цехові музиканти грали на весіллях, різноманітних народних святах чи церемоніях.

8. Зародження театру

Прочитайте інформацію про появу вертепу на українських землях, роздивіться ілюстрації, дайте відповіді на запитання.

1. Що ви знаєте про сучасний вертеп?
2. Чи зазнав змін цей театр упродовж століть? Відповідь обґрунтуйте.

СЛОВНИК

Вертеп – старовинний пересувний ляльковий театр, де виконували п'єси на релігійні та світські теми.

↑ Вертепна скринька

↑ Ляльки вертепу

Розвиток українського театру сягає часів Русі-України, де були популярні виступи народних співців та скоморохів.

У середині XVI ст. на українських територіях виникли шкільні театри, які діяли при братських школах. На уроках риторики учні вчилися декламувати вірші, створювати й виголошувати промови. Викладачі писали вірші на релігійну та світську тематику, а учні виконували їх під час свят і зустрічей зі знатними особами. Згодом на українських землях набула поширення *шкільна драма*, яка передбачала постановку релігійних творів латиною. Спочатку шкільні драми ставили тільки у єзуїтських колеґіумах, але згодом вони з'явилися і в православних школах. Для відпочинку глядачів між актами релігійної драми ставили комедійні сценки – *інтермедії*.

Від XVII ст. веде початок **вертеп** – ляльковий театр. Вистави вертепу відбувалися у спеціальній двоярусній дерев'яній скриньці, що мала вигляд двоповерхового будиночка. Вистава складалася з двох частин: релігійної та інтермедійної з побутовими мотивами. Релігійна частина відбувалася на верхньому ярусі будиночка. Тут ставили сцени про

народження Христа, винищення немовлят царем Іродом, про його смерть. Потім дійство переходило на нижній ярус скриньки, де розігрували сцени з народного життя. Персонажі розмовляли народною мовою. Актори за допомогою різних пристроїв рухали ляльок і розмовляли різними голосами.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- З поширенням магдебурзького права в українських містах з'явилися елементи регулярної забудови, яка передбачала чітке розташування будівель.
- У XVI ст. в українській архітектурі з'явилися риси європейського стилю ренесанс. Потребами часу було обумовлено будівництво захисних споруд – фортець, замків, храмів, а також палаців з бастионними укріпленнями.
- В українському образотворчому мистецтві поряд із традиційними жанрами (фрески, іконопис, книжкова мініатюра) з'явилися нові – скульптура, гравюра, портретний і батальний живопис.
- У XVI–XVII ст. на українських землях активно розвивалося музичне мистецтво. Набули поширення народні історичні пісні й думи на соціальну та побутову тематику.
- XVII ст. – час розвитку шкільної драми й лялькового театру-вертепу на українських землях.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Про яке мистецьке явище йдеться в тексті джерела? Про що свідчить поширення цього жанру?
У листі до сестри (1616) князь Заславський писав: «Прошу, дай мені, ваша милість дорога пані сестро, намалюватися і пана (чоловіка) проси, ваша милість, а я теж зображення своє пошлю вашій милості, принаймні знадобиться страшити дітей, коли будуть на чомусь дуже наполягати».
2. У параграфі часто згадується ім'я Корнякта. Використовуючи додаткові матеріали, з'ясуйте факти його біографії. Ким він був? Чому на його честь назвали вежу і палац у м. Львові? Який внесок у розвиток міста Львова зробив? Чи можна його назвати меценатом? Ваше дослідження оформіть у вигляді проєкту-презентації.
3. Виберіть із переліку пам'ятки, створені в XVI–XVII ст. Свій вибір поясніть.
Десятинна церква в Києві; гравюри Львівського «Апостола»; мініатюри Пересопницького Євангелія; ікона Богородиці з Успенської церкви в с. Дорогобужі; ікона Успіння Богородиці Олексія Горошковича; Меджибізький замок; Луцький замок; будинок Корнякта; ікони М. Петраховича для Успенської церкви у Львові; портрет князя Криштофа Збарзького; Софійський собор у Києві.
4. Здійсніть уявну або реальну мандрівку до краєзнавчого музею свого регіону чи будь-якого музею України (посилання на віртуальні експозиції ви можете знайти в е-додатку до підручника). Поцікавтесь історією одного з експонатів XVI–XVII ст. Результати екскурсії представте класові.
5. Дайте відповіді на запитання.
▶ Чим відрізняється містобудування та архітектура XVI ст. від архітектури попередніх століть? ▶ Що було особливого в будівництві оборонних споруд? ▶ Які особливості мали українська скульптура та живопис у другій половині XVI ст.? ▶ Чому появу гравюри пов'язують із початком книговидання? ▶ Які особливості будівництва тогочасних оборонних споруд? ▶ Які ознаки мав український живопис у першій половині XVII ст.? ▶ Яка тематика українських історичних пісень?

§ 10 Повсякденне життя представників основних верств українського суспільства XVI – першої половини XVII ст. Практичне заняття

1. Повсякденне життя української шляхти

Прочитайте тексти джерел 1–3, дайте відповіді на запитання. **1.** Чим, на думку автора джерела 1, зумовлений особливий статус шляхтича? **2.** На основі текстів джерел 2, 3 визначте, які зміни у становищі верстви, що мала «владу і зброю», відбулися на кінець XVI ст. – початок XVII ст. порівняно з попередніми часами. Із чим це було пов'язано? **3.** Роздивіться картину В. А. Стрієвського «Польська шляхта в Гданську». Представників яких суспільних верств ви бачите на картині? Які почуття вона у вас викликає? До якої з наведених цитат, на вашу думку, ця картина найбільше підходить?

1. *«Шляхтич завжди веселий у своєму королівстві, співає й танцює вільно, не маючи над собою жодних примусових обов'язків, бо не винен королеві, своєму вищому володареві, нічого, окрім титулу, двох грошей з лану і військової служби. Четвертого ж над шляхтичем немає нічого, що б псувало йому настрої у Королівстві».*

↑ Польська шляхта в Гданську. Художник В. А. Стрієвський. Кінець XIX – початок XX ст.

Український мислитель С. Оріховський-Роксолан

2. *«Руська шляхта поміж ними дуже нечисленна, наслідуює польській і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знає і всі ті, що титулюються князями, виїшли з грецької віри».*

Французький інженер Г. Л. де Боплан

3. *«Раніше вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купцеві займатися міськими справами. Шляхтич же займався лицарським ділом і безперервно воював. Тепер у нас нема вояків, нема людей мужніх і героїв, проте є корчмарі, гондлярі й посередники... Усе, що мають їхні підлеглі у своїх домах на продаж, вони велять принести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами і відправляють до міста... Туди ж вони відвозять і свої власні продукти».*

Польський учений-енциклопедист Ш. Старовольський

2. Особливості повсякденного життя українських містян Львова

Прочитайте текст джерела 4 і дайте відповіді на запитання. **1.** Що ви дізналися з джерела про мешканців та мешканок західноукраїнських міст, які належали до громад: 1) русько-української; 2) єврейської; 3) вірменської; 4) польської? **2.** Які факти свідчать про багатоетнічний та багатоконфесійний

склад населення західноукраїнських міст? **3.** Що є прикладом толерантного співжиття та віротерпимості?

4. *«У Русі багато віросповідань. Є християнська релігія, підпорядкована римському первосвященникові. Вона панує і переважає, хоча представники її нечисленні. Друга віра, руська, яка зберігає грецький обряд, більш поширена й охоплює всю Русь. Третя віра – іудейська; її прихильники, іудеї, – не лихварі, як у християнських землях, а ремісники, землероби або великі купці, які часто тримають у своїх руках громадські побори й податки. Четверта віра – вірменська, переважно в містах Кам'яніці та Львові. Вірмени – досить досвідчені купці, які доходять зі своїми товарами до Кафи, Константинополя, єгипетської Александра, Алькаїра й країн Індії. В одязі та церковній службі русини наслідують греків. У них є своє письмо й алфавіт на зразок грецького, дуже з ним подібний. Євреї користуються єврейським письмом і грамотою. Вірмени мають свій обряд і своє письмо.*

...У руських церквах при богослужінні читають і співають... слов'янською мовою; у вірменських церквах – вірменською мовою; в іудейських синагогах моляться єврейською мовою. Християни ж римського обряду співають, моляться й читають латинською мовою».

М. Маховський. «Трактат про дві Сарматії». 1517 р.

Прочитайте текст джерела 5, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Що передбачав привілей короля Сигізмунда II Августа 1572 р.? Дайте відповідь, завершивши речення: «За привілеєм короля Сигізмунда II Августа 1572 р., українці Львова здобули право...» Чи став привілей 1572 р. реальністю в житті української громади міста? Своє міркування доведіть, навівши рядки з джерела 7. **2.** Випишіть із тексту джерел опорні слова-історизми, за якими будете характеризувати повсякденне життя у Львові.

5. *«...Хочемо та постановляємо, щоб українці нарівні з іншими міщанами та перед міщанами поляками римської віри вживали всіх прав, привілеїв, вільностей, прерогатив та імунітетів, наданих місту Львову з різних нагод і різними способами найяснішими нашими попередниками.*

Священники їхні церкви грецького обряду, які тепер живуть і будуть у майбутньому, повинні бути вільними та звільнені від будь-яких податків. Усім згаданим українцям грецького обряду надається львівське міське право. Також на уряди бурмістрів, лавників та інші префектури у цьому місті можна та треба нашому теперішньому й майбутньому старості обирати та призначати [українців]; своїх синів [українців] можуть та мають право давати та посилати для навчання вільних мистецтв до початкових шкіл, гімназій та вищих шкіл, які існують як у нашому місті, так і будь-де в королівстві та в наших володіннях; вони можуть вивчати будь-які, без винятку, цехові ремесла та в них працювати, навчати товаришів та учнів будь-якого ремесла, засновувати цехи та ремісничі братства і, згідно із звичаєм, бути у них старшими і сеньйорами, а майстри будь-яких польських ремесел зобов'язані приймати та допускати українців до цього роду ремесла та цехів. Вільно також їм українцям будь-якого роду товарами, як би вони не називалися, продавати сукно та будь-які інші купецькі та крамарські товари; вільно їм у приватних будинках, так і на будь-яких публічних місцях завжди та в будь-яку пору виставляти на продаж вина, виготовляти мед, пиво та будь-які інші напої».

З привілею короля Сигізмунда II Августа. 1572 р.

3. Історичні джерела про повсякденне життя українських селян

Прочитайте тексти джерел 6 і 7, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** На яких особливостях становища українських селян наголошують автори джерел? Чи заслуговує на співчуття становище селян? З якими проблемами стикалися українські селяни, які мешкали на межі зі Степом? **2.** Чи можна на основі цих свідчень достовірно відтворити картину тогочасного повсякденного життя селян? Як ви гадаєте, чому документів про життя селян не було багато? **3.** Проаналізуйте одне із джерел відповідно до правил роботи з історичними джерелами (с. 5).

6. *«У селянських хатах руських місцевостей нема димарів, а лише піч, у якій чи перед якою на вогнищі все готують. По два боки в стінах хати є кілька отворів – вікна, які, залежно від вітру, відкривають чи зачиняють, щоб ними дим виходив надвір...»*

«Димарі з жовтої глини, приміщені між дерев'яними ґратами, стирчать на даху, як грубі вежі, а хто більш дбайливий, обтикає їх назверх соломною або дошками, щоб вберегтися від дощу...»

Діти бігають або цілком голі, або тільки в сорочці, аж доки доростуть, що можуть працювати в полі. Тоді дають їм як ціле убрання й пару чобіт. А до того часу скачуть при печі, що є немов замком свободи, й дуже зручно видряпуються на неї й з неї, навіть зовсім малі, що не вміють ще вільно ходити по рівній землі».

Зі щоденника німецького мандрівника У. фон Вердума.
Початок 70-х років XVII ст.

7. *«Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми й працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами (Трійцею) і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, – а що три роки – й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. ...Пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються в гіршому становищі, ніж каторжанин на галері. Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає...»*

Г. Л. де Боплан. «Опис України». 1660 р.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які факти з повсякденного життя різних верств українського суспільства наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. вразили вас найбільше? Чим саме?
2. Виконайте проект: «Один день із життя людини ранньомодерної доби». Розділіться на групи, кожна з яких представлятиме якусь верству українського суспільства (князі, пани, дрібна шляхта, міст'яни, селяни). Спираючись на здобуті під час попередніх уроків знання і проаналізувавши джерела цього параграфа, зніміть відеоролик (на 1 хвилину). Зміст ролика – один день із життя представника / представниці «вашої» верстви. Свої проекти представте у класі для обговорення. У відео мають бути відображені особливості повсякдення жінок і чоловіків.

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ І ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Видання Острозької Біблії ► Третій литовський статут ► заснування Острозької академії ► Берестейська унія ► затвердження королем Владиславом IV «Пунктів для заспокоєння руського народу» ► створення Пересопницького Євангелія.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «Волею Божою, порадою й повелінням святійшого Кирила, архієпископа Константинограда, Нового Риму, і Вселенського Патріарха, і благословенням архієпископа, митрополита київського, галицького та всієї Русі, отця Йова Борецького, в місті Луцьку при церкві Воздвиження Чесного й Животворящего Хреста Господнього утворилася школа грецька та руська. Згідно зі стародавніми звичаями та порядками святих отців закону грецького, великим дбанням, і накладом, і пильністю міщан луцьких руського народу святого закону грецького, і милостинями всіх православних християн, як стану духовного, так і осіб княжих, панських, шляхетських і всього посполитого народу аж до вбогих удовиць, думаючи про всяку недостачу законної науки, що чиниться через нестаратливих людей».

Б. «Згадані два єпископи (Іпатій Потій та Кирило Терлецький) прийшли в грецькому одязі, що його носять у їхніх країнах, укланувши в просторі поміж лавами, вони, за їхнім звичаєм, поцілували землю, а згодом те саме зробили посередині цього вільного простору, а третій раз перед стопами Папи і їх, наприкінці, з пошаною поцілували; а перший з них, що називався Іпатій, дав Папі листи... Тоді... вчинили ісповідь віри, і то перший – який знав латинську мову – відчитав її латиною, а другий, Кирило, що не знав латинської мови, вчинив її по-грецьки чи руськи».

В. «Хочуть... панове міщани львівські школи заснувати для навчання дітей християнських усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького й слов'янського, щоб не був їхній християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купили друкарню, потрібну для тієї школи».

Г. «Ось розповідь про те, звідки почалася і як було створено цю друкарню: “Коли я оселився в славетнім місті Львові, обходив я багато разів багатих і благородних у світі, прохаючи від них допомоги... І це не раз, не двічі, а багато разів я робив... Знайшлися деякі невисокого священницького чину, а також незнатні з мирян, що подали допомогу. Не думаю, що робили це з достатку”».

Д. «Польське королівство і Велике князівство Литовське становлять неподільне тіло, одно зібрання, один народ... Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен він бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того чи того народу».

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Користуючись матеріалом підручника і додатковими ресурсами, знайдіть інформацію про Галшку Гулевичівну та Галшку Острозьку. Скориставшись схемою, вміщеною на с. 5–6, складіть історичний портрет кожної з них, порівняйте діяльність цих жінок. Висловіть припущення про те, що спонукало українських шляхтянок опікуватися культурою українських земель Речі Посполитої.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття й терміни і складіть з ними речення.

Фільварок; магдебурзьке право; гравюра; православні братства; полемічна література; греко-католицька церква; земельна рента; панщина.

ПРИЧИНОВО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і установіть причиново-наслідковий зв'язок.

Причина	Подія	Наслідок
	1566 р. 1569 р., Люблін 1586 р., Львів 1596 р., Берестя 1620 р.	

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Роздивіться зображення історичних пам'яток і дайте відповіді на запитання.

Де, коли, за яких обставин, навіщо (для кого / для чого, на честь кого / чого) було створено наведені пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва? Що відомо про їхнє призначення? Які країни, на вашу думку, мали найбільший вплив на створення пам'яток такого стилю? Відповідь обґрунтуйте. Зробіть висновок про рівень розвитку культури доби.

1489

Перша писемна згадка про козаків

1556

Заснування на о. Мала Хортиця першої Запорозької Січі

§ 11 Походження українського козацтва. Запорозька Січ

Прочитайте тексти джерел, у яких вперше згадано козаків, і дайте відповіді на запитання. **1.** З ким боролися або на кого нападали козаки, за свідченням джерел? **2.** Кому допомагали козаки в Подніпров'ї? Чому? **3.** Про які особливості козацького життя розповідають джерела?

«В той самий час Татари чинили шкоди великі на Поділлі і в Русі часто. [...] Король Казимір, скоро почувши про них, що через Дніпро переправилися, відрядив у погоню проти них Яна Ольбрахта, сина свого [...], до якого приєдналися Подоляни і Русини. Діялося то року Божого 1489. Ян Ольбрахт, бачачи, що Татари не довго на місці затрималися, але з полоном назад відходять, їм наперед як міг наввипередки на шляхи їх звичні заступив, а особливо маючи під началом козаків, тих місць знаючих [...]».

Й. Бельський. «Хроніка польська». 1586 р.

«Писав нам в ярлику своєму, що наші люди Кияни і Черкасці, прийшовши Дніпром, под Тягинею корабель твій розбили і чоловіка одного захопили і багато статків і грошей побрали. [...] Це сталося без нашої волі. Про це послали до наших урядників українних, щоб те шукали між козаками, а чого би дошукалися – дали в руки слугі твоєму Мусаці [...]».

Лист великого литовського князя Олександра до кримського хана Менглі Гірея. 1492 р.

1. Виникнення українського козацтва

Як ви пам'ятаєте, на XV ст. українські терени втратили власну державність і входили до складу кількох країн, які часто ворогували між собою. Опинившись в умовах, що загрожували самому існуванню українців як окремого народу, мешканці прикордонних територій змушені були опанувати складну військову професію. Постійна боротьба з нападниками перетворила хлібороба та ремісника на воїна особливого типу – відважного й хитрого, який добре володів різними видами зброї, сповненого волелюбності й повсякчас готового боротися проти будь-якого примусу. Такими воїнами були **козаки**.

Спочатку козаки мешкали здебільшого на півдні Київщини – у районі Канева, Черкас, Чигирина, а також на Східному Поділлі. Поступово просуваючись у глибокі степи, вони зазвичай селилися понад Дніпром і Південним Бугом, Кальміусом та їхніми численними притоками. Особливо вабили козаків багаті на рибу й дичину місця понад Дніпровими порогами від гирла Самари, тобто від сучасного міста Дніпро, до Хортиці (в межах сучасного міста Запоріжжя) і Великого Лугу – низинних берегів Дніпра нижче порогів. Ось чому українських козаків називали *запорозькими*.

Понад берегами рік, на островах, у балках чи байраках козаки закладали поселення – **зимівники**. На освоєних землях, особливо в їхній північній, безпечнішій частині, заняттям козаків були хліборобство, городництво, садівництво,

↑ Козацький зимівник. Малюнок-реконструкція

Однак козацтво формувалося не лише з постійних мешканців прикордонних територій – Київщини і Брацлавщини. Козаками ставали й численні втікачі з інших регіонів України – передусім Галичини, Волині, де визиск землевласників та міської верхівки Польсько-Литовської держави був найдужчим.

У XVI ст. представники деяких суспільних верств утрачали право на шляхетство. Для них відсутність документа про право землеволодіння означала перехід до розряду державних селян. Більшість бояр не мала такого документа

Козак – слово, що має тюркське походження та означає «ходити, бродити, мандрувати»; «вільна озброєна людина», «шукач пригод». У різні часи ним позначали прикордонників і ухадників, які жили з різних промислів і займали необжиті землі (XV ст.), запорожців і реєстровців (у другій половині XVI ст.), представників окремого козацького стану (у середині XVII ст.).

Зимівник – назва житла (хутора) і форма ведення козацького господарства на Запорозжі. Використовувалися для утримання худоби взимку, пізніше – як зимові помешкання для людей. З часом перетворилися на міцні економічні осередки.

різні ремесла. Умови степу чудово підходили для вирощування коней, великої рогатої та дрібної худоби. Серед козаків траплялися теслі, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі тощо. Кожен козак був зазвичай і торгівцем, бо продавав або міняв здобуте у бою чи зароблене власною працею.

↑ Козаки в степу. Художник С. Васильківський. 1890 р.

й володіла землею за звичаєвим правом. Часто саме вони становили основу козацьких загонів, до яких долучалися й міщани з порубіжних міст.

2. Перші січі та особливості життя запорожців

СЛОВНИК

Запорозька Січ – українська козацька республіка. Виникла і розвивалася на Наддніпрянщині. Її межі до кінця XVII ст. не були окреслені. Столицею слугувало місто-фортеця, яке кілька разів міняло розташування, але завжди перебувало за Дніпровими порогами.

Постійна загроза нападу татар змушувала козаків будувати укріплення з дерев – *засіки*. Саме із засіками дослідники пов'язують походження слова «січ» (згромадження січеного дерева). Можливо, розрізнені невеликі січі існували в багатьох місцях. І лише згодом за порогами утворилася **Запорозька Січ** – головна військова база козаків.

Про вигляд найдавніших січей відомо небагато, проте й цих свідчень достатньо,

аби переконатися в інженерній майстерності запорожців. Великого значення надавали козаки місцю розташування Січі. Найчастіше то був річковий острів. Ворогам було важко знайти Січ у плавнях – очеретяних хащах, густо помережаних численними протоками, а ще важче – досягнути до неї.

Січ являла собою фортецю. Природні укріплення було підсилено 10–13-метровим валом і ровом. Вал зміцнював частокіл із баштами, де містилися бійниці. У середині фортеці був майдан із православною церквою. Навколо церкви стояли великі видовжені будинки – курені, де жили січовики, а також оселі старшини, канцелярія. Трохи далі – склади, арсенали, ремісничі майстерні, торгові лавки.

На Січі постійно стояла військова залога (2–3 тис.), а основна маса козаків жила поза її межами в зимівниках. Чисельність козаків на Січі коливалася залежно від пори року (взимку – менше, улітку – більше), перебігу воєнних дій тощо. За відповідним сигналом козацтво збиралося на Січі, щоб узяти участь у поході чи у вирішенні важливих справ.

Розгляньте картину відомого українського художника О. Сластіона й дайте відповіді на запитання. 1. Хто проводить молодого козака на Січ? Як ви думаєте, кого художник зобразив у білому вбранні? Що робить ця людина? 2. Уявіть себе героєм / героїнею картини. Опишіть свої почуття.

Козаком міг стати будь-хто, але за неодмінної умови – визнання православ'я чи добровільного навернення до нього. Коли прибулий на Січ правильно хрестився на доказ того, шлях до козацької громади був відкритий.

З моменту прийняття до козацького товариства кожен мусив дотримуватися усталених звичаїв і традицій. Серед них

↑ Проводи на Січ. Художник О. Сластіон. 1898 р.

найперший – закон козацького побратимства. Козацька взаємоповага й щирість підтверджуються звертаннями, що були традиційними: пане-брате, пани-товариші тощо. Найтяжчою була кара за злочини, заподіяні щодо членів січового товариства.

Першою відомою Січчю традиційно вважається фортеця, зведена 1556 р. на о. Мала Хортиця українським православним князем Дмитром Вишневецьким. Восени 1557 р. фортецю було зруйновано військом кримського хана. Проте козаки збудували нову в іншому місці. Власне, зміна місць розташування Січі є особливістю козацької столиці й пояснюється її військовим призначенням.

↑ Запорозька Січ. Макет-реконструкція

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Дмитро Корибут Вишневецький. Невідомий художник. 30–40-ві роки XVIII ст.

Дмитро Вишневецький (? – 1563/1564) – виходець із давнього українського князівського роду. 1550 р. король Сигізмунд II Август призначив його старостою черкаським і канівським. Потім він отримав посаду прикордонного стражника на Хортиці. Протягом 1556 р. організував численні походи запорожців до володінь кримського хана й на турецькі фортеці. Останній похід Д. Вишневецького розпочався влітку 1563 р. Із загонами козаків князь рушив до Молдови. Там потрапив у полон і невдовзі був переданий туркам. Існують численні легенди, перекази, пісні, у яких він оспівується під іменем Байди.

3. Військово-політична організація українського козацтва

Протягом XVI ст. Січ набувала ознак адміністративно-політичного центру, фактично столиці запорозьких земель, заселених козаками. Назву «Запорозька Січ» почали вживати щодо величезних територій степової України, де формувалася особливий козацький військово-адміністративний устрій і діяли козацькі порядки. Територія Запорожжя називалася Землі Війська Запорозького, або Вольності Війська Запорозького низового. Відомо вісім запорозьких січей.

Кожен козак-запорожець був приписаний до **куреня** – військової та господарської одиниці на Січі. У складі Запорозької Січі існувало 38 куренів. Кожен із них мав здебільшого таку саму назву, що й найменування місцевості, з якої походили козаки, об'єднані в ньому. Назви куренів – яскраве свідчення того, що Січ приймала вихідців з усієї України. Були там Полтавський, Уманський, Корсунський, Канівський та інші курені.

Запорозькі Січі

Хортицька	1556–1557
Томаківська	70-ті роки XVI ст. – 1593
Базавлуцька	1593–1638
Микитинська	1639–1652
Чортомлицька	1652–1709
Кам'янська	1709–1711; відновлена 1730–1734
Олешківська	1711–1728
Нова Січ	1734–1775

Уся повнота влади в Запорозькій Січі належала **Січовій (Військовій) раді**, право голосу мав кожен запорожець. Саме тому Запорозьку Січ називають *республікою*. Ради відбувалися двічі-тричі на рік: на початку січня, другого або третього дня після Великодня, 1 (14) жовтня (на свято Покрови). На раду запорожці сходилися заздалегідь, поспішаючи до Січі з усіх козацьких земель.

Рада керувала всіма важливими справами Січі. Вона провадила внутрішню та зовнішню політику, укладала мир чи оголошувала війну, приймала й надсилала посольства, чинила суд. На раді обирали козацький уряд – **кіш**.

СЛОВНИК

Курінь – видовжена споруда, в якій жили козаки, пізніше – військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що налічувала до кількох сотень козаків на чолі з курінним отаманом.

Козацька (Січова, Військова) рада – загальні козацькі збори, на яких вирішували адміністративні, судові, військові справи, обирали козацьку старшину. На Запорозькій Січі козацька рада вважалася найвищим органом влади.

Кіш – назва центрального органу управління січової громади на чолі з кошовим отаманом. Обирався щорічно і контролювався козацькою радою. У його віданні перебували адміністрація, суд та фінанси запорозького товариства.

Козацькі клейноди (з німецької – «коштовність») – знаки розрізнення козацьких військ та символи влади козацької старшини. Це: корогви, булави, бунчуки, пірначі, печатки, каламарі, значки, трості суддівські, литаври.

Військове та адміністративне керівництво Запорозької Січі називалося *кошовою* (козацькою військовою) *старшиною*. До неї належали кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, обозний, військовий писар і курінні отамани.

Кошовому отаману належала вища військово-адміністративна та судова влада на Січі. У воєнних походах влада кошового була необмеженою, проте в мирний час він не міг ухвалювати важливих рішень без згоди Військової ради. Кошовий відкривав Військову раду, головував на раді військової старшини, здійснював дипломатичні відносини з іншими державами, розподіляв воєнну здобич, прибутки від мита, узаконював поділ пасовищ, земель та угідь для полювання й рибальства. Крім того, затверджував судові вироки та обраних або призначених на посади козаків.

Безпосередніми його помічниками були військовий писар, військовий суддя, військовий осавул та інші старшини. *Військовий суддя* чинив суд, був охоронцем норм закону і права. *Військовий писар* очо-

лював січову канцелярію, вів усю документацію та дипломатичне листування. Помічником кошового у військових та адміністративних справах був *осавул*.

Українське козацтво мало свої символи-відзнаки, або **клейноди**. Найбільшою святинєю козацтва вважалася *корогва* – прапор. Її шили з найдорожчих тканин та оздоблювали гаптуванням (вишивкою золотими й срібними нитками). Курінний отаман носив *пірнач*, який являв собою срібну або визолочену палицю, подібну до жезла, меншу за булаву кошового, з верхівкою, зробленою у формі шести ажурних ребер-пір'їн (звідси й назва). Носили його за поясом, на урочистостях підносили вгору у правиці.

Найважливішу ознаку влади кошового отамана та гетьмана становила *булава* – палиця з горіхового дерева завдовжки 50–70 см зі срібною чи визолоченою кулею на кінці. Важливим атрибутом влади був *бунчук* – держак завдовжки 2–2,5 м, верхівку якого прикрашала кулька – маковиця. Від неї донизу звисали пасма кінського волосся й червоні мотузки. Малі бунчуки (до 2 м завдовжки) вручали наказним отаманам на час керування воєнними операціями в походах.

Військовою *печаткою* утверджували всі офіційні документи Війська Запорозького. Зберігалася в генерального чи полкового судді. Відзнакою *довбиша* є *литаври*. Без ударів довбиша в литаври не можна було скликати Січову раду. Удари в литаври сигналізували про небезпеку, за їхньою допомогою передавали спеціальні умовні сигнали під час бою, накази по війську, кошу тощо.

↑ Козацькі клейноди: 1 – корогва, 2 – пірнач, 3 – булава, 4 – бунчук, 5 – печатка, 6 – литаври

Прочитайте текст джерела та обговоріть у групах відповіді на запитання.

1. Які особливості обрання козацького керманича підкреслює автор? Поміркуйте, чому вони його так вразили. **2.** Хто брав участь у виборах кошового отамана та яким чином вони відбувалися? **3.** Доведіть, що влада кошового хоч і була необмеженою, проте свавілля не допускала.

«Ось як вони вибирають свого старшого: коли зберуться всі старі полковники й старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає, що) недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім

взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плече в долоні, вигукуючи: "Слава! Слава!". Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання... Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом, його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою».

Г. Л. де Боплан. «Опис України». 1660 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Нестача земель і складне становище українських селян змушували багатьох вирушати в Дике Поле, де вони мали поєднувати ведення господарства з військовою справою.
- Постійна загроза нападу татар спонукала козаків об'єднуватися та будувати укріплення. Так за Дніпровими порогами з'явилася Січ, місце розташування якої змінювалося не раз.
- На Запорозжжі встановилася особлива система управління, на чолі якої стояв кошовий отаман. Найвища влада належала Військовій (Січовій, Козацькій) раді, яка вирішувала найважливіші питання, призначала та знімала старшину.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Заснування князем Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця Січі-фортеці ▶ Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої ▶ перша документальна згадка про українських козаків у писемних джерелах ▶ Берестейська унія. Утворення греко-католицької церкви.
2. Яких меж сягали території Вольностей Війська Запорозького низового? Які січі-столиці існували у другій половині XVI – першій половині XVII ст.?
3. Дайте визначення поняттям.
Запорозька Січ; кіш; козацька старшина; кошовий отаман; Козацька (Січова, Військова) рада; козацькі клейноди; курінь.
4. Дайте відповіді на запитання.
▶ Що вам відомо про життя на Запорозькій Січі? ▶ Чим вирізнялися життя і побут козаків-січовиків від решти козаків? ▶ За що сучасники шанували українського князя Д. Вишневецького?
5. Яке значення в українській історії мало заснування згаданої в написі фортеці?
«...Тут Дмитро Вишневецький, стародавній преславний герой, ушлякнений своїми воєнними звитягами, поставив колись фортецю. ...Унаслідок цього він міг протидіяти наступові кримського хана та сил усього його війська доти, доки Вишневецький через тривалу облогу був позбавлений провіанту й змушений був їсти коней...»
6. Виконайте проєкт: «Роль козацтва в історії України очима сучасних митців». Розділіться на групи. Знайдіть в інтернеті: а) відеокліп на пісню про козаків у виконанні сучасних гурту, виконавця / виконавиці (приміром, пісню «Їхали козаки» гурту «Тінь сонця»); б) картини сучасних українських художника / художниці; в) твори сучасних поета / поетеси. Проаналізуйте їх, зробіть висновки. Висловіть власну думку щодо поданих питань.
▶ Яку роль сучасне українське мистецтво відіграє в популяризації історії козащини?
▶ Чому в сучасній Україні дуже важливо пам'ятати про добу козацтва?
Чи достовірно зображають козацтво сучасні українські митці?
Проєкти оформіть у вигляді презентацій і представте класу. Власні міркування оформіть у вигляді есе.

Молдовський похід
І. Підкови

Козацьке повстання під
проводом К. Косинського

1572

1577

1578

1591

1593

1595

1596

Сигізмунд II Август прийняв
на службу перших реєстрових
козаків

Козацька реформа
Стефана Баторія

Козацьке повстання
під проводом
С. Наливайка

§ 12 Становлення козацького стану. Козацькі повстання кінця XVI ст.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які повноваження у відносинах із запорожцями сеймова ухвала надала коронному гетьманові (командирові польської армії)? **2.** Навіщо польській владі потрібно було вдаватися до подібних заходів?

«Відносно тих людей, які перебувають на Низу в Запорозжжі: нехай коронний гетьман, зібравши сам особисто або через уповноважених відомості про військо в тих місцях і на тому пограниччі, так упорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони (ті самі або якісь інші, туди приведені) підлягали владі призначеного їм начальника – осілого шляхтича, а також ротмістрів чи сотників з числа шляхти... Усі згадані начальники, старшина і сотники, і, нарешті, кожний рядовий повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, зокрема, що вони: ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходитимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни із сусідніми державами... не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшин, а старшина – без дозволу гетьмана».

Сеймова ухвала 1590 р.

1. Зростання ролі козацтва в житті України

Наприкінці XVI ст. козацтво збільшувалося кількісно, розширювало межі впливу, домагалося визнання з боку польської влади. Зазнало воно й розшарування всередині стану – з'явилася козацька верхівка, заможний прошарок. Багатшав військовий досвід козаків, удосконалювалася їхня організаційна структура. Цьому сприяла постійна участь у воєнних діях, зокрема у складі європейських армій. Наприклад, українські козаки разом із польськими військами брали участь у Лівонській війні проти Московії, ходили походами до Молдови. Унаслідок такого походу 1577 р. запорожець Іван Підкова захопив престол у Яссах і став молдовським господарем. Такий перебіг подій занепокоїв уряд Речі Посполитої. Ні польський король Стефан Баторій, ні уряд Османської імперії не підтримали І. Підкову в боротьбі з іншими претендентами на молдовський престол. Тому, незважаючи на перемогу, він залишив Молдову.

↑ Гармата XVI–XVII ст.

↓ Козацька шабля XVII ст.

люся, що справжнім козаком є той, хто випробував себе в морському бою. Козацький флот складався з легких, надзвичайно маневрених човнів – *чайок*. Вони рухалися за допомогою або весел, або вітрил, що давало змогу якнайкраще використовувати погодні умови. Перевагою чайок було й те, що вони могли пристати до будь-якого берега, на відміну від громіздких і неворотких турецьких галер.

← Козаки здобувають Кафу.
Художник
А. Орльонов

2. Створення реєстрового козацького війська

Військова майстерність козаків була знана у світі. Джерела наводять чимало фактів, коли європейські володарі залучали козацтво для допомоги у війнах. Військову потугу козацтва прагнув використати й польський уряд, залучивши козаків на державну службу для захисту південно-східних кордонів. У 1572 р. польський король Сигізмунд II Август видав універсал, за яким на службу було взято 300 козаків. Відбулися переговори про надання цим козакам-найманцям «прав і вольностей», та досягти згоди не вдалося.

Залучення запорожців на державну службу передбачало встановлення над ними контролю, який мав би обмежити вплив козацтва на українське суспіль-

ство й уникнути загострення відносин Речі Посполитої з Османською імперією та Кримським ханством. Реєстрові козаки були зобов'язані охороняти південні кордони та брати участь у походах польських військ.

Плани польського уряду щодо козацтва почали втілюватися в життя за часів короля Стефана Баторія. Не останню роль у цьому відіграв молдовський похід козаків на чолі з І. Підковою. Аби не допустити антипольських повстань,

СЛОВНИК

Реєстрове козацтво – українські козаки, що перебували на державній службі Речі Посполитої у другій половині XVI – першій половині XVII ст. і чий прізвисько було внесено у спеціальні реєстри (списки).

король 1578 р. здійснив так звану козацьку реформу. 500 козаків, найнятих на службу, було внесено до спеціального списку – *реєстру*. Саме тому їх почали називати **реєстровцями**. **Реєстровим козакам** було передано у володіння м. Трахтемирів поблизу Канева, а також Зарубський монастир. У ньому розмістили арсенал та шпиталь для поранених і

літніх козаків. Реєстровці одержали кілька гармат, корогву (прапор), литаври, печатку з гербом. Уряд Речі Посполитої надав їм право на незалежність від місцевої адміністрації, звільнив від державних податків і повинностей, окрім військової. Вони підпорядковувалися власній старшині, мали окремий суд, право на земельні володіння та дозвіл на промисли й торгівлю, а також одержували платню грішми.

Важливо, що надання реєстровим козакам певних прав і привілеїв означало визнання польською владою українського козацтва як стану. Відтоді Річ Посполита офіційно визнавала козаками лише реєстрових козаків, або реєстровців, а не вписаних до реєстру оголошувала бунтівниками й вела проти них боротьбу.

3. Повстання під проводом Криштофа Косинського

Постійні обмеження реєстру обурювали тих козаків, які опинялися поза ним. Несвоєчасне надання платні й порушення майнових прав реєстровців спричинювали невдоволення останніх, а утиски нереєстровців – протести запорожців. До загострення відносин між урядом Речі Посполитої та Запорожжям призвела ухвала польського сейму 1590 р., за якою король отримував право роздавати шляхті й магнатам «українські пустки» за Білою Церквою, зокрема й

землі, якими здавна користувалися козаки. Внутрішньополітична напруженість в Україні була зумовлена й поширенням фільваркової системи господарювання. Узаконення Литовським статутом 1588 р. кріпосного права на території Брацлавського й Київського воєводств зумовило посилення виступів селян і містян, масові втечі населення на Запорозжя.

Наприкінці XVI ст. українське козацтво усвідомило свою окремішність від інших станів і розпочало активну боротьбу за власні права.

Потужне козацьке повстання спалахнуло 1591 р. Очолив збройний виступ Криштоф Косинський. Приводом до повстання стало невиконання обіцянок, даних козакам під час їхнього перебування на державній службі 1590 р. на Поділлі. Сам К. Косинський мав суперечку за землю з В.-К. Острозьким та його сином, білоцерківським старостою Янушем. До активних наступальних дій загони К. Косинського вдалися на початку осені 1591 р.

Прагнучи придушити повстання, польський уряд скерував у бунтівні райони свої загони. Проте воєнних дій проти повстанців вони так і не розпочали, адже король вважав дії козаків особистою суперечкою К. Косинського та князя Я. Острозького. Наприкінці січня 1593 р. шляхетське військо, очолене В.-К. Острозьким, прибуло до містечка П'ятки на Житомирщині, де стояв табором К. Косинський. В окремих дрібних сутичках перемагали козаки, проте у вирішальній битві К. Косинський зазнав поразки. Підкоряючись досягнутій угоді, козаки склали присягу й повернулися на Запорозжя.

Перебіг повстання свідчив як про військову потужність та організованість

СЛОВНИК

Показання – соціальний процес переважно самовільного набуття козацьких прав представниками інших соціальних груп і верств українського суспільства, що наприкінці XVI – у XVIII ст. набув масового характеру.

козацьких виступів, так і про великий вплив козацтва на тогочасне українське життя, особливо в Наддніпрянщині. Успішний похід повстанців спричинив масове **показання** селян і містян. На захоплених територіях запроваджували козацький лад – установлювали нову владу за законами Запорозької Січі. Скликали ради, на яких обирали отаманів і суддів, розподіляли землі, скасовували повинності, приймали до війська.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які кривди, завдані козаками, йдеться у джерелі? **2.** У чому автори джерела вбачають найбільшу небезпеку козацького повстання? **3.** Кого, на вашу думку, автори джерела називають «ворогом Корони»?

«Про погамування низових козаків. ...згадані козаки... побрали рушниці, гармати, гаківниці, порох, кулі і майно в нашого тамтешнього підстарости й підданих, пограбували і по-тиранському, мов якийсь неприятель, побили невинних людей, а, до того, ще й усе спалили. А коли наші комісари... позвали їх як наших слуг до права й суду, вони не лише не з'явилися на судовий термін, але й, зібравши чимале військо, виступили проти них з вогнепальною зброєю і погрозували силою. [...]

А тому ми, вбачаючи велику небезпеку для Речі Посполитої в тому, що порушуються мирні угоди з сусідніми державами, а також зважаючи на неоплатні шкоди, насильництва, вбивства невинних людей, спустошення наших і шляхетських володінь, з чого може втішатися ворог Корони, нарешті, приймаючи до уваги зневагу до

нашої влади й непокору посполитому праву, владою цього сейму за згодою усіх станів і земських послів затверджуємо на вічні часи і направляємо на екзекуцію декрет».

З конституції вального сейму про заходи для придушення козацького повстання під проводом К. Косинського. Вересень–жовтень 1592 р.

4. Козацьке повстання під проводом Северина Наливайка

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Северин Наливайко. Невідомий художник. XVII ст.

Северин (Семерій) Наливайко (?–1597) – козацький ватажок, провідник козацького повстання 1595–1596 рр. Родом з Галичини. Змолоду козакував, потім вступив на службу до князя К. Острозького. У 1594 – першій половині 1595 р. узяв участь в антитурецьких походах. Повернувшись з Угорщини, узяв під козацький контроль більшу частину Волині, що стало початком великого повстання. Після капітуляції повстанців Наливайко потрапив у полон,

був відвезений до Варшави і страчений.

Приводом до нового повстання стала заборона урядом Речі Посполитої самостійних походів козаків на молдовську територію. Таке рішення уряду козаки сприймали як обмеження своїх прав. Навесні 1595 р. повстання охопило Брацлавщину, а згодом Волинь. На початку 1596 р. повстання, визначну роль у керівництві якого відіграв Северин (Семерій) Наливайко, поширилося на більшу частину України, а також на Білорусь. Наприкінці лютого 1596 р. польська армія на чолі зі Станіславом Жолкевським розпочала бойові операції проти козаків. Загони запорозьких отаманів С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи об'єдналися під Білою Церквою. Відбулася битва біля урочища Гострий Камінь, поблизу Трипілля. Перемогу не здобула жодна зі сторін.

В урочищі Солониця поблизу Лубен (тепер – Полтавська обл.) повстанці спорудили потужний табір. 25 травня 1596 р. почалася оборона табору. Становище повстанців ускладнювалося тим, що разом із ними перебували чимало поранених, жінок, дітей, які приєдналися до козаків, рятуючись від переслідувань з боку влади. Багато також було коней, худоби. Гостро відчувалася нестача води й харчів.

Облога тривала два тижні. Боездатна частина табору мала змогу вийти з оточення, але відповідальність за тих, хто «до бою не годен», тримала козаків на місці. Частина козацької старшини на чолі з Г. Лободою наполягала на припиненні опору. Таємні перемовини останнього з поляками коштували

↑ Козацький табір на р. Солониці 1596 р. Реконструкція

йому життя. Та після неперервного дводенного обстрілу з важких гармат кількість слабкодухих побільшала. Змовники схопили С. Наливайка, М. Шаулу й інших ватажків і передали їх ворогові. 8 червня оборона табору на Солоніцях закінчилася розправою над повстанцями.

П'ятирічне господарювання козаків «на волості» сприяло масовому показанню селян і містян, а отже, різкому зростанню кількості й посиленню козацтва. Воно перетворилося на велику суспільну силу. Невдача козацьких повстань, спричинена здебільшого браком єдності поміж козаками, нечіткістю

↑ Українські землі в останній чверті XVI ст.

мети й відсутністю конкретного плану воєнних дій, означала лише одне: боротьба за здобуття станових прав козаків триватиме.

Розгляньте карту на с. 90 й дайте відповіді на запитання. **1.** Які міста під час повстань К. Косинського та С. Наливайка були захоплені першими? Чому? **2.** Терени яких воєводств охоплювали повстання? Чи змінилися території, охоплені повстаннями? Чому? **3.** Де відбулися вирішальні битви козацьких повстань? Коли вони відбулися?

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- У другій половині XVI ст. козацтво було відоме далеко за межами Дикого Поля та встигло послужити іноземним володарям у боротьбі зі спільним ворогом. Це змушувало владні кола Речі Посполитої шукати способи встановити контроль над козацтвом.
- Уряд Речі Посполитої залучав козаків до державної служби, сподіваючись скористатися їхнім досвідом та обмежити їхній вплив на українське суспільство.
- Козацькі повстання кінця XVI ст. стали першим масовим виступом проти уряду Речі Посполитої, що розпочав захоплення вільних українських земель, контрольованих козаками.
- Повстання ще не мали гасел національно-визвольної боротьби, вони стали етапом формування козацтва як суспільного стану, що боровся за свої права.
- Унаслідок козацьких повстань розпочалися процеси масового покаяння, а козацький устрій багатьма сприймався як альтернатива тодішньому ладу в Речі Посполитій.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Про яку подію йдеться в універсалі польського короля Сигізмунда III від 16 січня 1593 р.?
«Дійшло до вух наших, що в українських воєводствах – Волинському, Київському, Брацлавському – чиняться нечувані шкоди, кривди й грабунки. Зовсім не зважають там ні на право посполите, ні на зверхність нашу».
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Заснування князем Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця Січі-фортеці ▶ козацьке повстання під проводом С. Наливайка ▶ козацьке повстання під проводом К. Косинського.
3. Дайте визначення поняттям.
Реєстрове козацтво; козацька чайка; покаяння.
4. На які території поширилися повстання К. Косинського, С. Наливайка? Де відбулися визначальні битви повстань?
5. Які терміни доречні в розповіді про військову майстерність козацтва?
Панщина; легкі гармати; фільварки; рушниця; цехмайстри; спис; шабля; магдебурзьке право; чайка; кріпацтво.
6. Дайте відповіді на запитання.
▶ З якою метою було створено реєстрове козацтво? Які воно мало права? ▶ Якими були причини повстань кінця XVI ст.? У чому полягає їхнє історичне значення? ▶ Доведіть, що наприкінці XVI ст. козацтво перетворилося на провідну суспільну силу.
▶ У чому схожість і відмінність між повстанням під проводом К. Косинського та С. Наливайка?

Похід козацького війська
П. Сагайдачного в Московію.
Деулінське перемир'я

1616

Взяття запорозькими
козаками турецької
фортеці Кафа

1618

1621

Участь козацького війська під
проводом П. Сагайдачного
в Хотинській війні

§ 13 Походи козаків першої чверті XVII ст. Діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного

1. «Доба героїчних походів» козаків першої чверті XVII ст.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які деталі морських походів козаків довідуємося з тогочасних джерел? **2.** Як козаки готувалися до морського походу? Яким було спорядження запорожців, що брали участь у поході? До яких військових хитрощів вдавалися козаки під час морських експедицій?

«Коли козаки задумують свій морський похід... За пів місяця шістдесятєро з них зведе один човен. Отак за два-три тижні мають 80–100 готових; в один човен сідає від 50 до 70 козаків. Звичайно, на їхньому човні є десять-п'ятнадцять весел з кожного боку, і плвуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею. А на кожному човні є також чотири-шість фальконетів (невеличких гармат), необхідна для походу живність. У кожного є компас. Так виглядає плавучий козацький табір на Чорному морі. Спорядившись отак, вони плвуть Борисфеном. Хитрі козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переховуються в очереті за тричотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають їх біля гирла, але завжди залишаються обдуреними. ...Човни їхні виступають з води не більш як на дві з половиною стопи, тому козаки бачать ворожий корабель чи турецьку галеру скоріше, ніж їх самих запримітять. Далі вони спускають вітрила і дивляться, куди дме вітер; намагаються плвти так, щоб сонце було в них за плечима. ...опівночі, за сигналом, підпливають до кораблів».

↑ Козаки на чайках атакують ворожі галери. Турецький малюнок. 1636 р.

Г. Л. де Боплан. «Опис України». 1660 р.

На перші два десятиліття XVII ст. припали особливо вдалі морські походи козаків на турецькі фортеці. Тому про ці часи говорять як про добу героїчних морських походів козацтва. До морських походів у турецькі й татарські володіння козаків спонукали боротьба за панування на Чорному морі, прагнення звільнити українських невільників і жага воєнної здобичі. Крім того, козацькі походи мали на меті послаблювати військову міць Османської імперії, не знищуючи її. Так, улітку 1606 р. запорожці завдали удару одночасно по трьох фортецях – Аккерману, Кілії, Варні. Справжнє потрясіння султанського двору спричинила морська експедиція козаків 1614 р. Флотилія чайок перетнула Чорне море. Висадившись під Трапезундом, козаки переможним походом пройшли уздовж турецького узбережжя, здобули Синоп, знищили гарнізон фортеці, арсенал, спалили місто й кораблі турків. Навесні наступного року на 80 чайках запорожці рушили вже на турецьку столицю, де завжди, крім флоту, стояла султанська гвардія – 30 тис. вояків. Козаки спалили портові споруди й повернули назад.

Найпотужнішого удару на південному узбережжі Криму козацька флотилія завдала у 1616 р. Кафі, звідки вдалося звільнити чимало християн-невільників. Кафа була головною турецькою базою у Криму й найбільшим невільницьким ринком у Північному Причорномор'ї. Морський похід 1616 р. та взяття Кафи стали першою успішною акцією під керівництвом уславленого козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Переможні походи козаків викликали захоплення й подив у Європі, адже тогочасна турецька військова міць уважалася нездоланною.

↑ Здобуття козаками Кафи. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

Розгляньте карту на с. 95 і дайте відповіді на запитання. **1.** Які українські землі входили до складу Речі Посполитої в першій половині XVII ст.? **2.** Якими теренами володіли Османська імперія та її васали? **3.** Які турецькі міста-фортеці Північного Причорномор'я та Криму були плацдармом для нападу на українські землі? **4.** На які фортеці здійснювали походи козаки в першій чверті XVII ст.?

2. Військово-політична діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного

Початок гетьманування П. Сагайдачного припав на 1616 р. На гетьманство його обирали кілька разів. Залишаючись вірним королю, гетьман неухильно обстоював козацькі права. Так, усупереч численним домовленостям із польським урядом, які забороняли козакам здійснювати походи проти Туреччини, П. Сагайдачний вдавався до нових і нових атак, що загострило відносини між Османською імперією та Річчю Посполитою аж до стану війни. Така ситуація

була на користь козацтву: за умов постійної воєнної загрози Польща не наважувалася знищити козацтво – свого союзника в боротьбі проти турків.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Невідомий художник. XVIII ст.

Петро Конашевич-Сагайдачний (1577–1622). Справжнє прізвище – Конашевич. Сагайдачний – це прізвисько, похідне від слова «сагайдак» – шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл, а також лук. Сагайдачним Петра Конашевича назвали за майстерну стрільбу з лука. Народився в українській православній шляхетській родині. Дістав початкову домашню освіту, а згодом навчався в Острозькій академії. Наприкінці XVI ст. подався на Запорозжя, де швидко здобув авторитет. Брав участь у численних походах козаків, а незабаром став їх очолювати. Здобув заслужену шану сучасників.

Беручи активну участь у тогочасній європейській політиці, підтримуючи наміри польського королевича Владислава здобути корону Московської держави, гетьман на початку літа 1618 р. повів 20-тисячне реєстрове і вільнонаймане козацьке військо на Москву. Проте польські сеймові послы були налаштовані не так войовниче, як козацький гетьман, і в містечку Деуліно, натиснувши на королевича Владислава, почали мирні переговори з московською стороною.

За **Деулінською угодою**, перемир'я між двома державами було укладено на 14,5 року. Владислав відмовлявся від своїх прав на московський престол, натомість Річ Посполита отримала Смоленщину й Чернігово-Сіверщину. Так на українських теренах Речі Посполитої постало ще одне – Чернігівське воєводство.

3. Роль козаків у Хотинській війні

У 1620 р. Османська імперія розпочала сухопутні завойовницькі походи проти Речі Посполитої. Турецьке військо, висадившись на Чорноморському узбережжі, рушило територією Молдови в бік Західної Європи. Назустріч турецько-татарському війську вирушило польське під командуванням коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Війська зустрілися біля молдовського села Цецори 20 вересня 1620 р. і розпочали битву. Армія С. Жолкевського була вщент розгромлена, вбито й самого коронного гетьмана. Загинув і батько майбутнього гетьмана України Б. Хмельницького Михайло, який брав участь у битві у складі невеликого загону реєстровців. Польська влада, щоб уникнути катастрофи, звернулася по допомогу до запорозьких козаків.

5–7 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва на Черкащині відбулася спільна рада реєстрового й нереєстрового козацтва, на якій розглядали пропозиції польського сейму про участь козацтва у війні проти Туреччини.

	Територія Речі Посполитої на початку XVII ст.		Козацькі походи 1625–1638 рр.
	Території, приєднані до Речі Посполитої за Деулінським перемир'ям 1618 р.		Дії польських військ
	Кордон з Московським царством після Полянівського миру 1634 р.		Битви. Цифрами позначено: 1 Курукове озеро (жовтень 1625 р.) 2 «Тарасова ніч» (травень 1630 р.) 3 Здобуття Кодака (серпень 1635 р.) 4 Кумейки (грудень 1637 р.) 5 Говтва (травень 1638 р.) 6 Жовнин (червень 1638 р.)
	Володіння Османської імперії та її васалів		Центри полків реєстрового козацтва за Куруківською угодою (1625)
	Турецькі фортеці		Міста, у яких козакам дозволили жити за королівською Ординацією 1638 р.
	Територія Запорозжя		Центри воеводств
	Походи запорожців на османські володіння		Кордони сучасної України
	Здобуття Кафи козаками П. Сагайдачного в 1616 р.		
	Перемога польсько-козацького війська над османами в Хотинській битві восени 1621 р.		

↑ Українські землі в першій половині XVII ст.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які події описує джерело? **2.** Які рядки свідчать про дипломатичні заходи П. Сагайдачного й козацького посольства у Варшаві? **3.** Як джерело характеризує роль українського козацтва в політичному житті тих часів?

«Серед католиків, у тому числі й церковників, не бракує впливових осіб, які є покровителями членів козацького посольства, з огляду на теперішню загрозу війни з турками. А згаданий Сагайдачний відкрито заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо ці їхні вимоги не будуть вислухані. З іншого боку, багато з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боєдатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, але й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не будуть битися проти турків, і тому говорять, що в цей момент необхідно піти на поступки козакам...»

З листа католицького єпископа Ф. Чіріолі. Липень 1621 р.

Козацька рада вирішила виступити спільно з поляками за умови виконання низки вимог: визнання прав козацтва, розширення реєстру, дотримання релігійної рівноправності. Ці умови мало повідомити королю козацьке посольство, очолене П. Сагайдачним. Командувати 40-тисячним козацьким військом рада доручила Я. Бородавці (запорозький гетьман з 1619 р., суперник Сагайдачного). Тим часом під Хотинською фортецею (нині – Чернівецька обл.) зійшлися 35-тисячна польська й 250-тисячна турецько-татарська армії.

З'ясувавши з польським командуванням деталі операції, П. Сагайдачний рушив під Могилів, де перебували козаки. Під час маршу від Могилева до Хотина його обрали гетьманом.

Козацька тактика суттєво відрізнялася від польської. Коронний гетьман Карл Ходкевич віддавав перевагу обороні, козаки ж прагнули діяти наступально. Більшість турецьких атак була спрямована проти козацького табору, а найголовнішим своїм завданням султан вважав знищення війська козаків. Під керівництвом П. Сагайдачного козаки відбили дев'ять штурмів, здійснили серію нічних атак, які, за винятком однієї, були успішними. Отож найвагоміший внесок у перемогу під Хотиним зробило українське козацтво.

Хотинська битва тривала п'ять тижнів і закінчилася тим, що грізний Осман II, зважаючи на чисельність війська, попросив миру. Угоду було укладено 8 жовтня на умовах, вигідних для Польщі.

Умови турецько-польської Хотинської угоди 1621 р.

- Припинення воєнних дій між Річчю Посполитою та Османською імперією.
- Кордон між Річчю Посполитою і Османською імперією встановлено по р. Дністер.
- Туреччина і Кримське ханство зобов'язувалися не чинити грабіжницьких походів на українські землі Речі Посполитої.
- Річ Посполита передавала турецькому васалові, князівству Молдова, Хотин; Річ Посполита зобов'язувалася щорічно здійснювати плату за військову службу на користь Кримського ханства.
- Польська влада погодилася заборонити українським козакам походи на Крим і Османську імперію.

ПРИЧИНА	ПОДІЯ	НАСЛІДОК
• прагнення Османської імперії розширити кордони за рахунок території Речі Посполитої та інших європейських держав • безперервні походи запорожців на Кримське ханство та Османську імперію • посилення впливу Речі Посполитої на князівство Молдова – васала Османської імперії	Хотинська війна 1620–1621 рр.	• посилення авторитету українських козаків на міжнародній арені • Річ Посполита зберегла територію • був розвіяний міф про непереможність армії турецького султана • Туреччина на тривалий час відмовилася від наміру завоювати Європу • піднялася боротьба поневолених османами народів за визволення

Українське козацтво було невдоволене Хотинським миром, спрямованим на припинення боротьби козацтва проти турецько-татарських набігів. Тяжко переживав умови Хотинського миру й гетьман П. Сагайдачний, поранений отруйною турецькою стрілою під час битви. 10 квітня 1622 р. П. Конашевич-Сагайдачний помер і був похований у Братському монастирі на Подолі в Києві.

Роздивіться зображення й дайте відповіді на запитання.

1. Як гадаєте, чому було обрано саме ці місця для встановлення пам'ятника гетьману? 2. Чому пам'ятники мають такий вигляд? Що вони символізують? 3. Поцікавтеся, де ще на території України встановлені пам'ятники Сагайдачному. Поміркуйте, чому саме в тих містах / селах.

↑ Пам'ятник П. Конашевичу-Сагайдачному в Києві. Скульптори В. В. Швецов, О. Ю. Сидорук, Б. Ю. Крилов. 2001 р.

↗ Пам'ятник П. Конашевичу-Сагайдачному у Хотині. Скульптор В. Гамаль. 1991 р.

4. Культурно-освітня діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного

П. Конашевич-Сагайдачний уславився і військово-політичною, і культурно-просвітницькою діяльністю. Він активно підтримував православну церкву в умовах її фактичної заборони унаслідок Берестейської унії. Коли було засноване Київське (Богоявленське) братство, Сагайдачний з усім Військом Запорозьким вступив до нього. Гетьман був одним з ініціаторів відновлення вищої ієрархії православної церкви. Відновлення ієрархії православної церкви в Україні польський уряд не визнав, проте до каральних дій не вдався, адже Річ Посполита перебувала в стані війни з Туреччиною. Унаслідок такої політики гетьмана козацтво перетворилося на виразників українських національно-релігійних інтересів.

За заповітом П. Сагайдачного було виділено чималі особисті кошти на повнення Богоявленського монастиря й утримання братської школи у Києві. Не забув гетьман і про свою батьківщину, переказавши півтори тисячі золотих червінців на школу Львівського православного братства. Визначивши вклади ще й іншим монастирям, церквам і школам, він призначив опікунами дружини й дітям митрополита Іона і свого наступника в гетьманстві Оліфера Голуба.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Початок XVII ст. називають добою героїчних походів українського козацтва завдяки низці вдалих воєнних операцій козаків на турецько-татарські фортеці Причорномор'я та Приазов'я.
- У першій половині XVII ст. Речі Посполитій вдалося розширити кордони завдяки приєднанню Чернігівщини унаслідок вдалого походу козаків проти Московського царства.
- Неабияку роль у порятунку Європи від турецької агресії відіграли козаки на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, перемігши османів у Хотинській битві 1621 р.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - ▶ Хотинська війна ▶ похід 20-тисячного козацького війська П. Сагайдачного до Московії на допомогу королеви Владиславу. Деулінське перемир'я ▶ козацьке повстання під проводом С. Наливайка ▶ взяття козацькими військами фортеці Кафа.
2. Із переліку виберіть назви фортець, на які здійснювали морські походи українські козаки. Аккерман; Хотин; Кілія; Ізмаїл; Трахтемирів; Кам'янець; Кафа; Збараж; Трапезунд; Синоп; Кодак; Очаків.
3. Дайте відповіді на запитання.
  - ▶ Чим були спричинені морські походи козаків перших двох десятиліть XVII ст.? Якими були їхні наслідки? ▶ Чому похід на Москву вважають виявом дипломатичного хисту гетьмана П. Сагайдачного? Якими були результати походу? ▶ У чому виявлялося піклування П. Сагайдачного про православну церкву? Яке значення мали заходи щодо її підтримки? ▶ Як відбувалася та чим закінчилася Хотинська війна? Якими були її наслідки?
4. Чи погоджуєтеся ви з думкою письменника? Чи вважаєте її хибною? Відповідь аргументуйте.
  - І. Франко зазначав: «Почуття народної самосвідомості сильно пробуджувалось у широких народних мас, головним чином, під впливом частих героїчних козацьких походів у Крим, Малу Азію, Варну, Стамбул з метою боротьби з турками і татарами і звільнення християнських полонених під впливом таких героїчних справ, як Хотинська війна 1621 року».
5. Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. 1. Яка роль, за визнанням сучасника, належала українським козакам на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у битві під Хотином 1621 р.? 2. Чому перемога під Хотином принесла козацтву славу «рятівника християнської цивілізації»?
  - «Коронний гетьман Карл Ходкевич, верхи на коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підкріплень, і передав прохання надіслати на допомогу польській частини. Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка... Осман, який так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища, і колишня пиша змінилась на жіночі скарги, коли він упевнився в безпідставності своїх сподівань».

Повстання під проводом
Т. Федоровича (Трясила)

Козацькі повстання під про-
водом П. Павлюка, Я. Острянина,
Д. Гуні

1625

Повстання під проводом
М. Жмайла та М. Дорошенка.
Куруківська угода

1630

Здобуття фортеці
Кодак запорожцями
на чолі з І. Сулимою

1635

1637

Затвердження «Ординації
Війська Запорозького
реєстрового...»

1638

§ 14 Козацько-селянські повстання 20-30-х років XVII ст.

1. Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.

Після блискучої перемоги над турецько-татарською армією під Хотиним у 1621 р., здобутої Річчю Посполитою завдяки козацькому війську, польський уряд мусив виконувати свої обіцянки, зокрема щодо розширення козацького реєстру та збільшення плати за військову службу. Оскільки Туреччина зазнала поразки й небезпека війни з нею не загрожувала Речі Посполитій найближчим часом, натомість було вирішено скоротити козацький реєстр до трьох-п'яти тисяч.

Козаки ж, незважаючи на заборони польського уряду, відновили морські походи на турецькі й татарські міста на узбережжі Чорного та Азовського морів, вели успішні переговори про союз зі Швецією, Іраном, Московією, Кримським ханством. А найрішучіші відверто заявляли: «Якщо король не задовольнить наші побажання, буде біда для Польщі».

Стурбований створенням козацької «окремої республіки», уряд Речі Посполитої розпочав підготовку до чергового карального походу проти козаків. У вересні 1625 р. коронний гетьман Станіслав Конецпольський із 30-тисячним військом вирушив із Бара на Подніпров'я. Козацькі загони, очолені Марком Жмайлом, зустріли поляків поблизу Курукового озера (навпроти Кременчука). За своїми звичаями козаки оточили табір возами, викопали рови й розставили гармати. Понад два тижні козаки героїчно відбивали атаки коронного війська. Проте й шляхті було непереливки: війську загрожували нестача харчів і початок морозів. Це змусило польське командування вдатися до мирних переговорів, які завершилися укладенням компромісної угоди. Від козаків **Куруківську угоду** підписував Михайло Дорошенко, обраний гетьманом замість М. Жмайла.

Умови Куруківської угоди 1625 р.

- Козацький реєстр мав збільшитися до 6 тис.
- Ті, хто не увійшов до списку, мусили повернутися до маєтків своїх власників.
- Реєстровим козакам встановлено річну плату за службу 60 тис. злотих (крім додаткової плати старшині).
- Одна тисяча козаків мала постійно перебувати на Запорозжжі, щоб перешкоджати втечам селян.
- Було створено шість полків реєстровців: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський, по тисячі вояків у кожному.

2. «Тарасова ніч»

Куруківська угода посилила суперечності між козаками – тими, хто потрапив до реєстру, і тими (близько 40 тис.), хто лишився поза ним. Не вщухали конфлікти на релігійному ґрунті. Аби втримати населення в покорі, польський уряд відрядив на Київщину значну частину коронного війська. Але ці нерозважливі дії лише погіршили становище. Мешканці міст і сіл бралися до зброї. Десятки тисяч утікачів збиралися на Січі. Так визріло нове повстання.

↑ Пам'ятник Тарасові Федоровичу в Переяславі. Скульптор С. Зарічний. 2008 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Тарас Федорович (Трясило) (?–1639) – козацький гетьман кримськотатарського походження. Один із командирів козацьких найманців у Тридцятирічній війні. Реформував козацьке військо, посиливши роль кавалерії, організатор походу на Крим (1629), учасник Смоленської війни 1632–1634, керівник антиурядового козацько-селянського повстання 1630 р.

Нереєстровці обрали гетьманом Тараса Федоровича, більше відомого під прізвиськом Трясило. За свідченням джерел, митрополит Й. Борецький та інші представники православного духовенства звернулися до запорожців з листами, закликаючи козаків захистити православ'я. Повстання Тараса Трясила вирізняло з-поміж інших те, що козаки вперше сформулювали програму з вимогами соціально-економічного та релігійного характеру. У березні 1630 р. він із військом підійшов до Черкас, а звідти рушив до Корсуня, після здобуття якого на бік повстанців перейшла більшість реєстровців. Польський уряд на придушення повстання відправив у каральний похід коронне військо. Коли польські сили переправилися через Дніпро, їм завдав несподіваного удару загін повстанців. Коронний гетьман ледь урятувався від полону.

20 травня 1630 р. козаки влаштували карателям «Тарасову ніч», знищивши «Золоту корогу» – добірний загін польських офіцерів-шляхтичів – представників найвпливовіших польських родів. Протягом трьох тижнів точилися бої між повстанцями й польським військом під Переяславом. У них загинуло чимало шляхтичів, польське військо втратило артилерію, але в козацькому таборі розгорілися чвари, старшина та реєстровці прагнули угоди з поляками.

Успішні дії повстанців, а також невдоволення найманців, яким затримували платню, схилили коронного гетьмана С. Конєцпольського до переговорів. Т. Федорович з великим загоном козаків, які не хотіли підписувати мир зі шляхтою, пішов на Січ. Реєстровці ж уклали з польською стороною **Переяславську мирну угоду**, за умовами якої залишалася в силі Куруківська угода, проте козацький реєстр мав бути збільшений до 8 тис.; до реєстру вписували козаків, вилучених із нього на початку року; нереєстрові козаки були зобов'язані розійтися по домівках і повернутися під владу шляхти; учасникам повстання обіцяли амністію.

С. Конєцпольський вимагав видати Т. Федоровича, але козаки відмовилися виконати цю вимогу.

Роздивіться зображення кадрів із фільму «Тарас Трясило». Виконані завдання та відповіді на запитання обговоріть у групах. **1.** Як гадаєте, чому режисер обрав саме цю історичну постать для екранізації? Відповідь обґрунтуйте. **2.** Висловіть припущення, які події з життя Трясила екранізовано. **3.** Чи відповідає, на вашу думку, зовнішній вигляд козаків у кадрах фільму епосі? **4.** Уявіть себе учасником / учасницею процесу створення цього художнього фільму: створіть постер, що рекламує фільм; напишіть стисло анотацію до нього.

→ Кадри з фільму «Тарас Трясило». Режисер П. Чардинін. 1926 р.

3. Виступ козаків на чолі з Іваном Сулимою (1635)

Протягом 1632–1634 рр. тисячі козаків брали участь у польсько-московській (Смоленській) війні. Коли ж 1634 р. між Москвою та Варшавою було підписано Полянівський мирний договір, польський уряд укотре вдався до спроби ліквідувати козацтво. Уже в лютому 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив спеціальну постанову «Про припинення козацького свавілля», і на територію Наддніпрянщини було введено загани коронного війська. Крім того, з метою

↑ План фортеці Кодак. Проект Г. Л. де Боплана

надзвичайно швидко: за чотири місяці, до середини літа 1635 р., фортеця була повністю збудована. Будівництво Кодака вкрай обурило запорожців. Вони обрали гетьманом І. Сулиму, який розробив план зруйнування фортеці й розіслав універсали із закликом до боротьби. І. Сулима вирішив скористатися відсутністю коронного війська й частини реєстровців, які воювали зі шведами на Балтиці. У серпні 1635 р. козаки непомітно проникли до фортеці й швидко захопили її, перебивши гарнізон охорони. Після цього фортецю зруйнували. Проте невдовзі завершилася війна на Балтиці, і коронне військо рушило на українські землі. Рятуючи власне життя, кілька старшин підступно схопили І. Сулиму та п'ятьох його сподвижників і передали полякам. Козаків конвоювали до Варшави, де й стратили.

4. Козацьке повстання 1637–1638 рр.

Розправа над І. Сулимою та його подвижниками сама по собі не здатна була придушити козацький рух. Тому уряд Речі Посполитої вирішив переглянути реєстр Війська Запорозького й вилучити з нього всіх неблагонадійних. Це стало приводом до нового повстання. Його очолив полковник реєстровців Павло Павлюк (Бут) – сподвижник І. Сулими. Перша битва з коронним військом закінчилася перемогою повстанців. Проте 6 грудня 1637 р. під Кумейками (неподалік Черкас) польське військо оточило козаків. Повстанці, які йшли табором, зятято оборонялися. П. Павлюк із невеликим загonom пробився крізь вороже оточення й рушив до Чигирина, сподіваючись поповнити там запаси зброї.

Керівництво табором було покладене на Дмитра Гуню. Під час чергового штурму козацького табору поляки підпалили вози з порохом. Потужний вибух спричинив паніку в лавах повстанців. Частина з них утекла,

↑ Дмитро Гуня. Сучасний портрет-реконструкція

← Павло Павлюк (Бут). Сучасний портрет-реконструкція

інші ж організовано відступили. Через кілька днів, оточені поляками, залишки загону П. Павлюка погодилися на переговори. 11 грудня 1637 р. полковник і четверо його соратників вийшли з табору, щоб узяти участь у переговорах, але їх по-зрадницькому схопили.

1 березня 1638 р. у Варшаві розпочав роботу сейм. Він ухвалив постанову під назвою **«Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої»**.

Скориставшись джерелом, заповніть пропуски в тексті.

Відповідно до «Ординації _____», козацький реєстр зменшено до _____ і серед зареєстрованих могли бути тільки козаки, які _____. Було ліквідовано виборність _____ і скасовано _____. Замість виборного гетьмана на чолі козацького війська мав стояти _____, якого призначав _____. Козакам дозволено селитися тільки в прикордонних містах – _____. Міщанам і селянам під страхом смертної кари було заборонено _____, навіть _____. Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі, щоб _____. На Запорозжя козак міг потрапити тільки _____.

«Оскільки козацька сваволя так розійшлася, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів й інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків. ...число [реєстрових козаків] Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч.

На місце старшого, який більше не буде вибиратися з-поміж козаків, ми будемо ставити старшого комісара... Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана... Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорозжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватися ходити на Запорозжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі...

Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна. Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирин, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали».

«Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої»

Наприкінці березня 1638 р. кілька загонів запорожців, очолюваних Я. Острянином, Д. Гунею і К. Скиданом, вийшли із Січі та рушили на Київщину й Полтавщину. Дорогою до січовиків приєднувалися численні озброєні загопи селян і містян. Повстанці вирішили зупинитися під містечком Говтва (нині – Козельщинський район Полтавської обл.), де 1 травня 1638 р. відбувся бій з поляками, який приніс повстанцям ще одну перемогу. Так під владою повсталих опинилася вся Полтавщина. Щоб остаточно розбити ворога, Я. Острянин повів військо на Лубни. Проте, зазнавши численних утрат, повстанці відійшли до Жовнина й отаборилися там.

ЗАУВАЖТЕ

Здавалося, козацькій сваволі нарешті було покладено край. Через те, що потужних виступів козаків протягом 1638–1648 рр. не було, поляки назвали те десятиліття часом «золотого спокою». Щоправда, спокій був примарним. Козацтво як стан польський уряд ліквідувати не спромігся, тож марними були сподівання, що козаки обличать спроби вибороти собі більше прав.

У битві під Жовнином сили повстанців було розпорошено. Тяжко поранений К. Скидан потрапив у полон і, ймовірно, був страчений. Я. Острянин із козацькою кіннотою, відрізаний від табору, вирішив, що битву програно, і з частиною козаків перейшов на землі майбутньої Слобожанщини. Повстанці, які залишилися в таборі (близько 20 тис.), обрали гетьманом Д. Гуню і продовжували боротьбу. 10 червня Д. Гуня організував відступ 10 тис. козаків. Над старим Дніпровим річищем, в урочищі Старець, повстанці заклали новий табір. Близько двох місяців (червень–липень) козаки вперто билися з ворогом. Командування обох сторін вирішило

вдатися до переговорів. Вони завершилися укладанням козацько-польської мирної угоди на основі «Ординації Війська Запорозького...».

Роздивіться карту на с. 95, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** На які території поширювалися козацькі повстання 20–30-х років XVII ст.? **2.** Знайдіть на карті міста, у яких, за умовами Куруківської угоди, мали жити реєстровці. У яких воєводствах вони розташовані? Як гадаєте, чому саме ці міста було надано реєстровцям для прожиття? **3.** Роздивіться карту на с. 90, порівняйте території, охоплені козацько-селянськими повстаннями 90-х років XVI ст., з територіями поширення козацьких повстань 20–30-х років XVII ст. Зробіть висновки. **4.** Знайдіть на карті місце розташування фортеці Кодак, прокладіть маршрут із свого населеного пункту до фортеці, по дорозі відвідавши ще кілька місць бойової слави козаків (на ваш вибір). Результати роботи представте у класі.

Повстання 30-х років XVII ст. не досягли мети, адже їхні вимоги не мали широкої підтримки серед українського населення Речі Посполитої. Звідси стихійність, брак згуртованості, розпорошеність сил повстанців та їхніх бойових дій – ті вади, через які козацько-селянські рухи 30-х років не мали успіху.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Після перемоги Речі Посполитої в Хотинській війні загострилися відносини між польською владою і козаками через невиконання обіцянок уряду щодо розширення реєстру.
- Соціально-економічні та релігійні утиски українського населення, а також спроба польської влади позбавити козацтво його станових прав призвели до спалаху козацьких повстань 20–30-х років XVII ст.
- Намагаючись приборкати козацькі повстання, король прийняв «Ординацію Війська Запорозького...», що передбачала обмеження прав реєстровців та заборону низового козацтва.
- Незважаючи на поразку повстань 20–30-х років XVII ст., українське козацтво довело, що є виразником і захисником інтересів українського народу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
 ► Затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорозького...» ► здобуття запорожцями фортеці Кодак ► Куруківська угода ► «Тарасова ніч».
2. Хто з названих історичних діячів очолював повстання першої половини XVII ст.
Марко Жмайло; Криштоф Косинський; Северин Наливайко; Іван Сулима; Дмитро Вишневецький; Тарас Трясило; Василь-Костянтин Острозький; Павло Павлюк; Яків Острянин; Дмитро Гуня; Іван Федоров.
3. Дайте відповіді на запитання.
 ► Унаслідок яких подій було підписано Куруківську угоду? ► Що спричинило «Тарасову ніч»? ► Як і чому козаки зруйнували фортецю Кодак? ► Унаслідок яких подій польський уряд ухвалив «Ординацію Війська Запорозького...»? Що вона передбачала і чим відрізнялася від Куруківської угоди?
4. У загальних рисах порівняйте повстання 90-х років XVI ст. і 20–30-х років XVII ст. Що вони мали спільного, чим відрізнялися?
5. З якого документа наведено уривок? Які події спричинили його ухвалення?
«Найбільше й найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, здійснювані всупереч забороні уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська... І надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наступниками, польськими королями... Протягом цих шести тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 тисяч, із зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу».
6. Використавши додаткові ресурси (літературу, мережу Інтернет), знайдіть інформацію про те, в яких відомих творах (літературних, мистецьких) згадуються козацькі повстання 20–30-х років XVII ст. Хто з ватажків цих повстань згадується найчастіше? Підготуйте стислу довідку про один із таких творів.

§ 15 Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва. Практичне заняття

Становлення козацького війська відбувалося в непростих умовах. Воно формувалося на теренах Великого кордону, де козак щомиті мав бути готовий дати відсіч нападникові-кочівнику. На відміну від регулярного війська, яке забезпечували всім необхідним держава або приватний власник, запорожці могли розраховувати лише на власні сили, професійні якості й підтримку товариства.

Прочитайте тексти джерел та обговоріть у парах відповіді на запитання. **1.** Виберіть із тексту джерел 1–4 означення, якими французький інженер характеризує козаків. Яким було ставлення Г. Л. де Боплана до козаків? Чим це можна пояснити? Чи є підстави не довіряти свідченням французького інженера? **2.** Про які ремісничі спеціальності йдеться в джерелі 5? Як можна пояснити той факт, що козаки зналися на всіх названих ремеслах? Чим такі знання були корисні в козацькому житті? **3.** Про що може свідчити той факт, що в розповіді про побут козаків згадується і про заняття жінок? **4.** Якими рисами характеру та вдачі наділяє автор козаків? Чи, на вашу думку, відображають вони індивідуальність кожного козака? **5.** Зіставте свідчення Г. Л. де Боплана про козацький табір та наведені на ілюстраціях реконструкції. Чому сучасники іноді називали табір «рухомою фортецею»? Схарактеризуйте особливості бойового порядку козаків. У чому переваги та недоліки козацького війська?

1. «...Козаки належать до грецької віри, яку називають руською; дуже шанобливо дотримуються релігійних свят і постів, які в них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса. Вони настільки вперті в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок [їхньої душі] залежить від зміни їжі. Зате, я гадаю, навряд чи жоден інший народ у світі давав би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу (як-то кажуть) починають лікуватися тим, від чого постраждали. Однак усе це тільки під час дозвілля, бо коли вони воюють або коли задумують якусь справу, то вкрай тверезі».

2. «Вони кмітливі й проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають. Таким чином, рідко коли минає сім чи вісім років, щоб вони не бунтували чи не піднімали повстання проти панів».

3. «Козаки добре загартовані, легко витримують спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать. ...Найбільше виявляють спритності та доблесті, б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють із рушниць, які є їхньою звичайною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони таки не найкращі. Сотня цих козаків під захистом табору не побоїться ні тисячі поляків, ні кількох тисяч татар. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними».

4. «Козаки високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі, яким особливо хизуються, коли пограбують його у своїх сусідів, бо в інших випадках вдягаються досить скромно... відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що в глибокій старості, бо більшість з них гине почесною смертю на війні».

5. «Говорячи про відвагу козаків, цілком доречним буде розповісти і про їхні звичаї та заняття. Отож, ви дізнаєтесь, що серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці і т. д. Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. Немає також серед них жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша в пиятиці і гульні.

Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям».

Г. Л. де Боплан. «Опис України». 1660 р.

Прочитайте текст джерела 6 та обговоріть відповіді на запитання. **1.** Яким чином козаки ухвалювали важливі рішення? Про що це свідчить? **2.** Доведіть, що між запорозькою старшиною та рядовими козаками в той час уже існували суперечності. **3.** Дайте узагальнену характеристику козацької дипломатії. Про що свідчить дипломатична діяльність запорожців? **4.** До яких козацьких чеснот звертаються учасники переговорів? Як це характеризує козаків?

6. «Ми мали аудієнцію і подали письмово в колі наше доручення про вербування військ. Після цього козаки, запросивши нас вийти з кола, публічно прочитали нашу грамоту, після чого кожен мав висловити свою думку. Коли ж після дворазового заклик вождя всі продовжували мовчати, то присутні розділились, як це в них прийнято при обговоренні важливих справ, й утворили два кола: одне із старшин, друге – з простого народу, як вони називають, черні.

Після довгих нарад чернь нарешті звичними викриками висловила свою згоду вступити на службу Й. І. В. (Його Імператорської Високості). Після цього натовп кинувся до другого кола – старшин, погрожуючи скинути у воду й утопити кожного, хто буде проти. Тому старшини враз зголосилися на все, не сміючи суперечити черні, такій сильній та могутній, коли її розлютити, тільки вимагали обговорити з нами умови.

До того ж вони стверджували, що це супроти їхнього звичаю вступати на службу і рушати в похід за невизначених умов, і тому бажать, щоб я уклав з ними угоду від імені Й. І. В.

Ватажок і дехто зі старшин... всіляко благали й умовляли їх добре обдумати, що вони роблять, і не відкидати милостивих пропозицій імператора, котрі вони мають вважати за велике щастя. У протилежному випадку вони ризикують щонайменше бути зганьбленими і висміяними, якщо відмовляться тепер від участі в такому похвальному заході, спрямованому проти запеклого ворога християнства... Та коли вони і після всіх цих доказів наполягали на колишньому рішенні, ватажок тут же серед кола у гніві відмовився від своєї посади, мотивуючи тим, що він не може і не хоче очолювати людей, які так мало дорожать своєю славою, честю та добрим іменем».

Е. Лясота. «Щоденник». 1594 р.

Прочитайте текст джерела 7 і дайте відповіді на запитання. **1.** Чому, за свідченням Е. Лясоти, українські селяни мусили виходити в поле зі зброєю? **2.** Чому дипломат «не вважав за потрібне втрачати таких хоробрих та

відчайдушних людей», якими були козаки? У чому він вбачав переваги запорозького козацтва над іншими вояками? **3.** Подискутуйте, про що свідчить факт офіційних відносин Австрії з запорозькими козаками без погодження з польським урядом.

7. *«Дуже гарні великі родючі поля й ґрунти, на яких тут і там видно багато дивних малих будинків із бійницями, куди втікають селяни, коли раптово стається напад зі степу, і там обороняються; тому кожен мешканець, ідучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку шаблю чи тесак; напади такі часті, що спокою від них майже ніколи немає... Я гадав, що ця війна проти турків триватиме не рік чи два, тому не вважав за слушне втрачати таких хоробрих і відчайдушних людей, які змолоду вправляються у військовому мистецтві та добре знають цього ворога, тобто турків і татар (з якими вони майже щодня стикаються). По-друге, це військо утримати легше, ніж військо іншої нації, бо на їхніх начальників не треба витратити особливих коштів (які звичайно становлять значну суму). Крім того, вони мають власну зброю та боєприпаси, до яких не треба замовляти й утримувати спеціально гармашів, бо багато хто з них сам уміє з ними обходитися».*

Е. Лясота. «Щоденник». 1594 р.

Ознайомтеся з текстом джерела 8 та картиною Ю. Брандта й дайте відповіді на запитання. **1.** Чи можна стверджувати, що козацьке життя було позбавлене жіночого товариства?

2. Поміркуйте, яким був статус жінки в козацькому суспільстві. **3.** Поясніть, чому описану у джерелі поведінку козака не можна назвати толерантною.

8. *«Переказують, що від шибениці, за козацьким звичаєм, можна було врятуватися, коли якась дівчина виявляла бажання вийти за злочинця заміж. Щодо цього очевидці наводять такий випадок. Одного разу вели якогось злочинця на страту; назустріч йому вийшла дівчина під білим покривалом і виявила бажання вийти за нього заміж. Злочинець, наблизившись до дівчини, почав просити її зняти з обличчя покривку. Дівчина зняла. Тоді злочинець... привселюдно заявив: «Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, ліпше на шибениці дати дубу!»»*

Д. Яворницький. «Історія запорізьких козаків»

↑ Козацьке весілля. Художник Ю. Брандт. 1900 р.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які факти з опрацьованих джерел свідчать про те, що життя козаків істотно відрізнялося від життя інших верств українського суспільства?
2. Спираючись на свідчення французького інженера, складіть розповідь з 5–6 речень про життя та побут козаків, почавши її з фрази «За повідомленням Г. Л. де Боплана, українські козаки...»

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ І ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорозького реєстрового...» ► здобуття запорожцями фортеці Кодак ► Хотинська війна ► Деулінське перемир'я ► перша писемна згадка про козаків.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «Коронний гетьман Карл Ходкевич, верхи на коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підмоги... Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх станів були в невимовній тривозі, а сам Осман, який так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища».

Б. «Хортиця – місцевість на Борисфені. Тут Дмитро Вишневецький, стародавній преславний герой, уславлений своїми воєнними звитягами, поставив колись фортецю. Середину цього місця оточив кам'яним муром та огорожею з дубів, що піднеслися, зміцнені природою та Богом. Унаслідок цього він міг протидіяти наступові кримського хана та сил усієї його орди».

В. «Хто ж затримає народ, коли в нього так закрутилися колеса свавілля, що їх ніяким чином не можна стримати!.. Переконався я про це під Кумейками: зимою знищив Павлюка, на весну, незважаючи на такий великий розгром, ожив Острянин. Розгромив я Острянина – зразу ж було обрано керівником Гуню, і я двадцять тижнів вів із ним війну та ледве привів до послулу зброєю і немалим пролиттям крові!»

Г. «Конашевич надзвичайно спритно, страшенно збентеживши ворога, злучився з Владиславом під самою Московою, столицею держави. Проніс переможні корогви свої безмежними просторами, спустошив вогнем і мечем недружні землі, обернувши в сумні руїни такі незвичайні, сильні своєю позицією та залогами міста, як Єлець, Шацьк, Ливни, Калуга».

Д. «У 1635 р. непокірний козак, на ім'я Сулима, підступно й таємно прокравшись з... козаками з моря до Дніпра, намілювся напасти на фортецю, яку його милість король Владислав звелів на кошти Речі Посполитої збудувати на першому дніпровському порозі й оточити валами проти розбещеної сваволі козаків, щоб вони на море в човнах більше не ходили та турка не драгували. Сулима, напавши вночі на цю фортецю й перебивши сторожу, зарубав шаблею капітана та багатьох людей, забрав чимало грошей Речі Посполитої, а нову фортецю в кількох місцях зруйнував. Пізніше він був, з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на паливо не стало, був виданий своїми й відправлений у Варшаву на двотижневий сейм, що відбувався на початку 1636 року. Там же йому та ще кільком таким самим негідникам відрубали голови й четвертували».

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Складіть історичні портрети (двох на вибір) ватажків козацьких повстань кінця XVI та 20–30-х років XVII ст., використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особи (с. 5–6). Порівняйте значення діяльності обраних вами історичних постатей.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття й терміни і складіть з ними речення.

Запорозька Січ; морські героїчні походи козацтва; показачення; гетьман; реєстрове козацтво.

ПРИЧИНОВО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

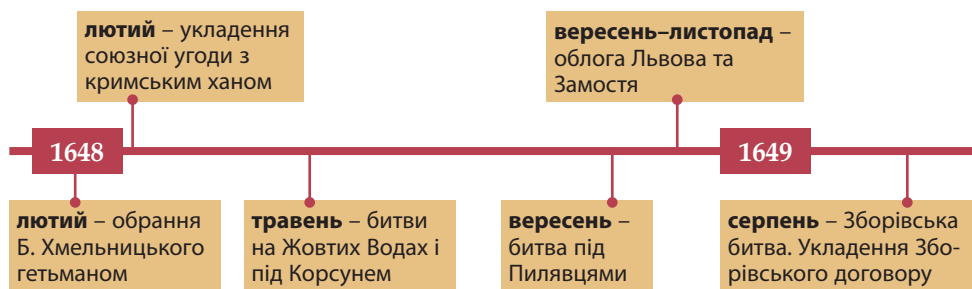
5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і установіть причиново-наслідковий зв'язок.

Причина	Подія	Наслідок
	1556 р., о. Хортиця 1595–1596 рр. 1616 р., Кафа 1625 р. 1630 р., Переяслав	

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Роздівіться ілюстрації. З якими подіями та історичними постатями вони пов'язані? Уявіть, що ви як редактор / редакторка інтернет-сайту з історії України XVI–XVII ст. отримали доручення написати пояснення до малюнків. Які історичні джерела ви використали б, які дібрали б до них текстівки?

§ 16 Передумови та причини Національно-визвольної війни. Воєнні події 1648–1649 рр.

Прочитайте текст джерела та обговоріть у групах відповіді на запитання.

1. Що найбільше обурювало українців у їхньому становищі? **2.** Пригадайте, якими документами українцям гарантували права, про порушення яких ідеться у джерелі. **3.** Чи змінилися вимоги українців до влади з часів козацьких повстань 90-х років XVI ст. та 20–30-х років XVII ст.?

«Насамперед просимо, щоб неволя, гірше турецької, якої зазнав наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована, тобто щоб як з давніх часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грецького закону. Щоб при руському народові скрізь у Короні і Литві залишалися владичтва і всі церкви. Назви унії щоб не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналася Русь з Польщею... Коли залишаться лише два закони, римський і грецький, як було раніше, тоді унія не турбуватиме наш християнський народ, братів наших, і без неї ми справді у згоді житимемо... Просимо, щоб київський воєвода був з руського народу і додержувався грецького закону, ...щоб наш київський митрополит мав місце в сенаті його милості короля, щоб ми, Русь, мали щонайменше трьох сенаторів: серед світських – воєводу і київського каштеляна, які б у сенаті захищали нашу віру і права руського народу».

Пункти козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду. 24 лютого 1649 р.

1. Передумови та причини Національно-визвольної війни

Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. в Україні спалахнули численні козацькі повстання. І хоча, починаючи з виступу К. Косинського, кожне наступне повстання козаків відзначалося вищим рівнем організованості, охоплювало більшу територію, засвідчувало вдосконалення військової вправності та вищий ступінь усвідомлення козаками мети боротьби, жодне з них тієї мети не досягло. Тим часом становище українців у Речі Посполитій погіршувалося, а влада не бажала рахуватися з українським складником. Роль виразника національних інтересів перебирало на себе козацтво.

ПРИЧИНИ ВІЙНИ

- Зміцнення феодалної земельної власності та посилення кріпацтва.
- Погіршення становища міщанства, засилля іноземців у містах.
- Обмеження козацьких прав «Ординацією Війська Запорозького...».
- Посилення релігійного гніту й утиски православ'я.
- Відсутність власної держави та перспектив її створення.
- Полонізація і покатоличення національної еліти.

↑ Хутір Б. Хмельницького в Суботіві. Малюнок-реконструкція Г. Логвина

ЗАУВАЖТЕ

У роки «золотого спокою» на українських землях Речі Посполитої активно поширювалося польське шляхетсько-магнатське землеволодіння. Це мало вкрай негативні наслідки для козацького господарювання і спровокувало конфлікт особисто в житті Б. Хмельницького. Польський шляхтич, чигиринський підстароста Даніель Чаплинський для збільшення прибутків намірився прибра-

ти до рук хутір Суботів, що належав Б. Хмельницькому. Восени 1647 р. він напав на маєток Хмельницького і відібрав його. Богдана ж було звинувачено в незаконному захопленні маєтку й ув'язнено. Б. Хмельницький, шукаючи правди, звернувся до короля, проте останній не поспішав допомогти козакові, тож залишався єдиний вихід – «податися на Низ, до інших подібних покривджених».

2. Заходи Богдана Хмельницького з підготовки до війни

У 1648 р. розпочалося нове козацьке повстання проти встановлених Річчю Посполитою порядків. Його підтримали не лише селяни й міська біднота, а й духовенство, заможне міщанство, дрібна українська шляхта. Завдяки цьому повстання швидко перетворилося на всенародну війну на чолі з Богданом Хмельницьким. Історики назвали її **Національно-визвольною**.

На початку 1648 р. Богдан Хмельницький сформував перший повстанський загін, установив зв'язок із козаками на Січі. Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького було обрано гетьманом Війська Запорозького. Гетьман розіслав універсали до українського народу із закликом вступати до лав козацького війська. Налагодив виробництво пороху, організував закупівлю зброї та боеприпасів, досяг домовленостей про перехід реєстрових козаків на бік повстанців із початком воєнних дій.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Богдан Хмельницький. Художник М. Хмелько. 1953 р.

Богдан Хмельницький (1595–1657) – гетьман України, творець Української держави. Походив із дрібної української шляхти (по матері – з козацької родини). Освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії. Добре знав кілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х років XVII ст. виступав на боці козаків. У роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький проявив себе не лише як видатний полководець, а і як тонкий дипломат, домогшись визнання Європою Української держави як суб'єкта міжнародного права.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Що, на думку Б. Хмельницького, найбільше дратувало поляків? Чому? **2.** До яких соціальних верств насамперед звертається гетьман? Про що це свідчить?

«Поляки поклали святою ціллю своєї політики опанувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядників, як і де інде, не на те, аби вони розказували міщанам і селянам поправу, лише на те, аби силою могли задержувати міста. Я вже з тільких прикладів знаю, що свобода найменше тоді певна, коли не маємо перед собою журби й ворога, а найліпше борониться її в готовості й напруженню.

Дуже було б добре, аби вже раз на поляків одним ударом козаки й селяни вдарили. Мені здається, що се більше чесно, коли поляки будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються і самим пострахом займаються міста, – аж тоді знелюблять війну, вернуть волю козакам, аби мати спокій».

Універсал Б. Хмельницького. 1648 р.

У лютому–березні 1648 р. у Бахчисараї українські послы уклали угоду з кримським ханом Іслам Гіреєм III про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої. У такий спосіб гетьман прагнув уникнути несподіваного нападу татарських і ногайських орд. Крім того, татари вступали у війну з потужною кіннотою, якої бракувало козакам.

Приготування Б. Хмельницького не були таємницею для польських воєначальників. Коронний гетьман М. Потоцький прагнув будь-що запобігти розгортанню повстання. З метою придушення козацького виступу він наказав канівському полковникові 13 лютого виступити на Низ. Через день і сам рушив на Черкащину, де мали збиратися урядові війська. Проте й дії коронного гетьмана не становили таємницею для Б. Хмельницького. Коли ж польські війська увійшли на землі Війська Запорозького, Б. Хмельницький вирішив не чекати появи противника, як це робили керівники попередніх повстань, і наказав вирушати в похід.

3. Воєнна кампанія 1648 р.

Перша битва Національно-визвольної війни відбулася 5–6 травня 1648 р. на берегах річки **Жовті Води**. Повстанці оточили польське військо і швидко розгромили його.

↑ Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким. Художник М. Самокиш. 1934 р.

Наступна битва з основними силами поляків на чолі з великим коронним гетьманом М. Потоцьким і польним коронним гетьманом М. Калиновським відбулася 16 травня **під Корсунем**. Гетьман послав наперед полк на чолі з Максимом Кривоносом. Унаслідок атаки головних сил Б. Хмельницького й перекопського мурзи Тугай-бея, а також загону М. Кривоноса польське військо було розгромлене.

Перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем стали сигналом для повстань по всій Україні й визвольного походу української армії на захід. Б. Хмельницький збирав війська в Білій Церкві, формував нові органи влади. Керувати ж визволенням Правобережної України відрядив полковника М. Кривоноса.

До кінця липня було визволено з-під польської влади все Лівобережжя, а до кінця серпня – Брацлавське, Київське, Подільське (крім м. Кам'янця) воєводства на Правобережжі, східні й південні райони Волинського воєводства. Польська шляхта прагнула придушити повстання. Особлива жорстокість у діях проти повсталих, якою вирізнявся Я. Вишневецький, змусила взятися за зброю навіть найсмирніших та слабких. Проте і сам М. Кривонос був немилосердним. За розправи над католиками та євреями Б. Хмельницький покарав полковника.

У вересні 1648 р. воєнні дії поновилися. Неповдалі містечка Пилявці (нині – с. Пилява Хмельницької обл.) для нової битви зішлись коронне військо та українська армія. До участі в **Пилявецькій битві** були залучені найкращі сили повстанців на чолі з досвідченими полковниками. Під Пилявцями українська армія налічувала вже понад 100 тис. вояків. Польські сили разом з озброєними слугами становили близько 80–90 тис.

Після корсунського розгрому коронні гетьмани М. Потоцький та М. Калиновський потрапили в полон. Замість них уряд Речі Посполитої призначив командувати армією князя Владислава Заславського, Миколая Остророга й сина великого коронного гетьмана С. Конєцпольського Олександра. Довідавшись про це, Б. Хмельницький так схарактеризував трійцю полководців: «перина» (за пухку статуру), «латина» (за схильність до вчених занять, а не до війни) й «дитина» (за молодість і недосвідченість). Вирішальна битва 11–13 вересня завершилася для польської армії нищівною поразкою. Повстанців вона надихнула на нові перемоги, активізувала селянські рухи на Західній Україні.

26 вересня Б. Хмельницький почав облогу Львова. Доля міста була вирішена, коли козаки на чолі з М. Кривоносом захопили Високий замок. Проте гетьман не бажав руйнувати Львів, а прагнув змусити магістрат виконати умови козаків. Місто сплатило 200 тис. талярів викупу, більша частина якого пішла на оплату татарам. 26 жовтня гетьман із військом рушив далі – на Замостя. Захоплення Замостя відкривало б повстанцям шлях на Варшаву, тому в столиці почали обговорювати питання про скликання сейму.

Розгляньте карту, дайте відповіді на запитання. 1. Звідки почався рух повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким навесні 1648 р.? 2. Де відбулися перша та друга битви Національно-визвольної війни? 3. Куди рушило військо Б. Хмельницького після перших битв? 4. Де відбулася остання, найбільша битва 1648 р.?

↑ Національно-визвольна війна 1648–1657 рр.

Українське військо було стомлене, погано забезпечене боєприпасами, порохом, провіантом, наближалася зима. Покладаючи великі надії на претендента на польський престол Яна Казимира, Б. Хмельницький погодився на перемир'я.

23 грудня 1648 р. Б. Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, де радо вітали переможця. Назустріч українським полкам вийшли Патріарх Єрусалимський

Паїсій, який перебував тоді в Києві, й київський митрополит Сильвестр Косів. Студенти Києво-Могилянської академії виголосили на честь героя свої вірші-панегірики.

4. Воєнна кампанія 1649 р. Зборівський договір

Навесні 1649 р. польські війська, порушивши умови перемир'я, розпочали воєнні дії. 30 червня українські й татарські війська взяли в облогу місто Збараж (нинішня Тернопільська обл.), біля якого розташувалися основні сили поляків. Генеральний наступ розпочався 27 липня. Завдяки налагодженій розвідці Б. Хмельницький дізнався, що з Варшави до Зборова (нині – Тернопільська обл.) рушило польське військо на чолі з Яном II Казимиром, обраним королем у листопаді 1648 р.

У ніч проти 6 серпня Хмельницький оточив польський табір та містечко Зборів. Польська армія зазнала великих втрат, перемога була близька. Проте кримський хан Іслам Гірей порушив попередню домовленість і перейшов на бік короля Речі Посполитої. Для нього поява на північному кордоні сильної козацької України була небажаною. До того ж Бахчисарай прагнув долучити Варшаву до війни з Москвою. Висунуті ханом вимоги, серед яких визнання 40-тисячного реєстру Війська Запорозького, були досить важкими. Проте вибору поляки не мали.

Після напружених перемовин 8 серпня 1649 р. було укладено **Зборівський мирний договір**. Визнання автономії Війська Запорозького давало можливість гетьманському уряду продовжити боротьбу за незалежність.

Умови Зборівського мирного договору 1649 р.

- Влада гетьмана на території Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств.
- Заборона розміщувати польські війська на цих теренах.
- Державні посади мали право обіймати лише православні.
- Реєстр 40 тисяч.
- Амністія учасникам війни.
- Шляхта поверталася у володіння, а селяни – до виконання повинностей.

Прочитайте текст джерела та обговоріть відповіді на запитання. **1.** Чому, на думку істориків, Зборівський договір не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни? **2.** Яке він мав значення в історії України? **3.** Чому умови договору не задовольняли жодну зі сторін? Визначте, які з пунктів договору були найбільш неприйнятними для української, а які для польської сторони.

«1. При усяких давніх вольностях його королівська милість Військо Запорозьке захищає (проти давніх жалуваних грамот свою жалувану грамоту одразу видає).

2. Кількість війська для зацікавлення підданих і заохочення до служби Речі Посполитій має складати сорок тисяч Війська Запорозького... І складення реєстру гетьманом Війська Запорозького має завершитись не пізніше нового року (до Різдва Христового)... щоб ті в козацтві зберігали вольності козацькі, а інші... панам своїм підлягали.

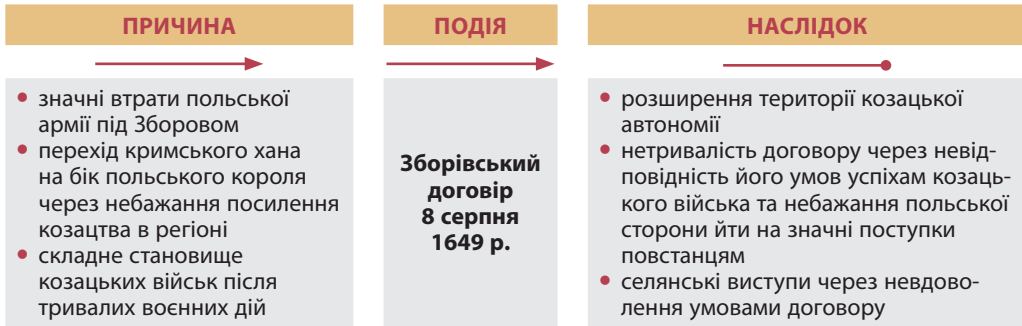
3. Чигирин у нинішньому стані має довічно залишатись при булаві Війська Запорозького.

4. Що ж раніше діялось під час повстання – не має бути ніяким чином покарано...

6. Військо коронне не має перебувати в містах, де козаки зі складу реєстрового війська перебуватимуть.

8. ...Його королівська милість дозволяє мати місце в сенаті преосвященному його милості отцю митрополиту київському».

Зі Зборівського договору. 1649 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Повстання під проводом Б. Хмельницького стало початком великомасштабної Національно-визвольної війни українського народу. Основу повстанського війська становили козаки, проте в його лавах було багато селян, містян та вихідців із дрібної шляхти.
- Воєнні дії 1648 р. засвідчили військовий талант Б. Хмельницького, а успіхи козацького війська відкривали перспективи звільнення усіх українських земель.
- Кампанія 1649 р. розгорталася на тлі загострення зовнішньополітичної ситуації, адже утвердження Української держави непокоїло як Річ Посполиту, так і Кримське ханство.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Облога Львова ▶ укладення Зборівського мирного договору ▶ обрання Б. Хмельницького гетьманом ▶ Корсунська битва ▶ Пилявецька битва.
2. Коли та за яких умов було написано лист короля Яна Казимира до Б. Хмельницького, цитату з якого наведено?
«Тому й тепер самі нашою особою вирушивши і наблизившись, з цим до вірності твоєї і до війська нашого запорозького [послів] посилаємо, бо, покликавши на допомогу Бога, авторитетом своїм хочемо цей вогонь загасити, а не воювати далі. Ми певні в цьому, оскільки самі нашою королівською особою хочемо шукати заходів, щоб ці внутрішні заколоти заспокоїти. Чекаючи всього цього... обіцяємо вам нашу королівську милість».
3. Скільки років минуло від утворення Речі Посполитої до початку Національно-визвольної війни? Які події цього періоду негативно вплинули на польсько-українські відносини?
4. Дайте відповіді на запитання.
▶ Що спричинило Національно-визвольну війну середини XVII ст.? ▶ Де відбулися та як закінчилися перші битви армії Б. Хмельницького з польським військом? ▶ Які результати мала воєнна кампанія 1649 р.?
5. Порівняйте наслідки Жовтоводської, Корсунської, Пилявецької та Зборівської битв. Визначте вплив кожної з них на перебіг Національно-визвольної війни.
6. Зробіть висновки-узагальнення про здобутки та втрати першого етапу Національно-визвольної війни (1648–1649).

§ 17 Воєнно-політичні події Національно-визвольної війни 1650–1653 рр.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** У чому польський вельможа вбачав найбільшу загрозу для Речі Посполитої з боку козацької України? **2.** Чому автор намагався переконати своїх співвітчизників у необхідності знищення Української козацької держави?

«Там жодної панщини ніколи не буде, бо й тепер її там немає, і так кажуть: "Раз її нам господар наш великий, Хмельницький, батько наш, викоренив, то і до судного дня її не буде, бо він нас із неволі фараонові вивів". Отак з імені Хмельницького мають ту надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був Пророк і тепер, по його смерті, він завжди сідає біля одного столу з Господом Богом від обіду й до вечері. Поборів, подимних й такого роду податків і не згадуй! А якщо й випаде податок, який за гетьманським чи полковницьким універсалом раз на рік, щонайбільше два, то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягаря на люд посполитий ніколи не буває, а надто на козаків, бо кожен є вільним вояком, а податки на тих, хто не ходить на війну.. Якщо ж буде збережено Українську державу хоч на невеликій частині українських земель, то навколо неї буде пустеля Аравійська, коли наосліп туди всі люди ринуть згідно з вищезгаданими міркуваннями.»

З трактату польського вельможі. 1672 р.

1. Результати воєнно-політичних подій Національно-визвольної війни 1650–1651 рр.

ЗАУВАЖТЕ

Протягом 1650 р. Польща готувалася до нового етапу війни. Вів приготування до продовження війни й Б. Хмельницький. Ще влітку 1648 р. гетьман робив спроби встановити добросусідські відносини з молдовським господарем Василе Лупу. Проте останній намагався балансувати між Османською імперією та Річчю Посполитою. Тому влітку 1650 р. Б. Хмельницький почав

Переможні битви 1648–1649 рр., унаслідок яких значна частина українських земель була звільнена від польської влади, сприяли утвердженню Української козацької держави – Війська Запорозького. В історичній науці цю державу називають Гетьманщиною.

↑ Молдовський господар Василе Лупу. Гравюра XVII ст.

підготовку воєнного походу проти молдовського господаря. Було укладено новий договір з татарами, які мали разом виступити проти князівства Молдова в обмін на спільні бойові дії проти Московського царства. На початку вересня козаки захопили столицю князівства – м. Ясси. В. Лупу уклав з Б. Хмельницьким угоду, за умовами якої відмовлявся від союзу з поляками та зобов'язувався видати свою дочку Розанду за сина гетьмана Тимоша. Таке родичання реалізовувало далекоглядні плани гетьмана – створення спадкової монархії.

Між тим відновилися бойові дії у Національно-визвольній війні. Вирішальні бої між основними силами польської та української армій відбулися 18–30 червня 1651 р. поблизу Берестечка на Волині. Місцем для битви було обрано межиріччя Стиру й

Пляшівки. Зранку 18 червня спалахнули перші сутички, з яких розпочалася **Берестецька битва**. Вона була найбільшою в Національно-визвольній війні за чисельністю вояків, що брали в ній участь.

Третього дня битви, 20 червня, коли перемога Б. Хмельницького була близько, кримці несподівано залишили поле бою: як з'ясувалося, хан Іслам Гірей III не хотів поразки польського війська й тому напередодні розпочав переговори з королем. Щоб уберегти козацькі сили від нищівної поразки, Б. Хмельницький вирішив відвести армію до річки Пляшівки, болотяні береги якої могли надійно захистити тил війська. Наказавши збудувати земляні укріплення для зміцнення табору, гетьман вирушив за ханом, аби домогтися повернення татар на поле бою. Але хан захопив та ув'язнив Б. Хмельницького.

Протягом 10 днів козаки обороняли табір, відбиваючи всі атаки поляків. Наказним гетьманом обрали Івана Богуна. У ніч проти 30 червня він організував відхід основної боєздатної частини козацького війська. Козаки спорудили переправи через Пляшівку й непомітно для ворогів вийшли з оточення. Довідавшись, що козаки залишають табір, Ян Казимир негайно надіслав туди підрозділи коронного війська. Ті козаки, які прикривали відхід основних сил, героїчно загинули. Основні ж сили козацької армії відступили на Київщину. Литовці зайняли Чернігівщину й вирушили в напрямку Києва. На початку серпня 1651 р. війська Я. Радзивілла захопили місто.

Повернувшись із полону на початку липня, Б. Хмельницький швидко відновив боєздатну армію і вже через два місяці

↑ Битва під Берестечком. Художник А. Орльонов

зупинив просування потужного польсько-литовського війська в районі Білої Церкви. Це змусило коронного гетьмана М. Потоцького погодитися на переговори. З іншого боку, козацька старшина схилилася до укладання миру з поляками. Загострення суперечностей між старшиною та рядовими козаками, а також зволікання татар, які не поспішали на допомогу, спонукали Б. Хмельницького до припинення воєнних дій та підписання українсько-польського миру. 18 вересня 1651 р. в **Білій Церкві** було укладено мирний **договір**, за яким територія гетьманського управління обмежилася Київським воєводством. У Брацлавському й Чернігівському воєводствах було відновлено польську адміністрацію. Магнатам і шляхті повертали їхні маєтності. Козацький реєстр скоротили з 40 до 20 тис.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Богун (?–1664) – козацький полководець, у 1650 р. призначений кальницьким полковником. У 1651–1653 рр. виявив неабиякий військовий талант у боях під Вінницею, Монастирищем і Жванцем, брав участь у поході в Молдову. Під час Берестецької битви обраний наказним гетьманом, організував вихід козаків з оточення. У 1654 р. виступив проти союзу з російським царем, відмовився скласти йому присягу.

← Іван Богун. Художник А. Орльонов

↑ Фрагмент зображення битви під Берестечком. З барельєфа саркофага польського короля Яна Казимира в церкві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі. 1672 р.

ЗАУВАЖТЕ

На барельєфі зображено козаків під час бою. Тут можна побачити, як козаки застосовували вогнепальну зброю. Вони шикувалися в три лави: перша стріляла з мушкетів, друга готувалася до пострілу, третя ладнала рушниці. Козаки одягнені у свитки, шапки й чоботи, озброєні мушкетами і шаблями при лівому боці.

Розгляньте карту на с. 115 і дайте відповіді на запитання. **1.** Де відбулися основні події воєнної кампанії 1651 р.? **2.** Де відбулися основні воєнні події 1652–1653 рр.? **3.** Які землі втратила козацька держава за Білоцерківським договором? Які українські землі перебували у складі Польщі на кінець 1653 р.?

2. Наслідки воєнної кампанії 1652 р.

Після Берестецької битви молдовський господар В. Лупу відмовився виконувати свої зобов'язання щодо України. Нагадати про умови українсько-молдовського договору Б. Хмельницький вирішив силою зброї, рушивши в новий похід на Молдову.

Не бажаючи допустити воєнного союзу України з Молдовою, польський уряд наказав великому коронному гетьману М. Калиновському виступити проти українських полків. Польські загони розташувалися табором біля гори Батіг поблизу м. Ладижина (сучасна Вінницька обл.), на лівому березі Південного Бугу.

22 травня 1652 р. передові козацькі частини під командуванням Тимоша Хмельницького й загони татарської кінноти почали бій із польською кіннотою, а основні частини підійшли непомітно 23 травня. Оточивши польський табір, українська армія атакувала водночас з усіх боків. До вечора польське військо було розгромлене, загинув і його головнокомандувач.

Блискуча перемога ліквідувала принизливі умови Білоцерківського договору – Україна за фактом знову стала незалежною державою. Визвольна боротьба спалахнула з новою силою. Владу гетьманського уряду було відновлено на Брацлавщині та Чернігівщині. Крім того, гетьман фактично визнав соціально-економічні завоювання селянства, що засвідчило перехід значної частини землі до рук селян, які виступали її співвласниками на рівні з державою.

Після **Батозької битви**, у травні–червні 1652 р., українська армія, вступивши до Молдови, змусила В. Лупу виконати попередні зобов'язання. У серпні Тиміш узяв шлюб із Розандою.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які події передували написанню наведеного листа? **2.** Кого гетьман звинувачує в порушенні миру? Чи підтверджується це фактами? **3.** Поміркуйте, з якою метою Б. Хмельницький прагнув відновити дію Зборівського договору. Чи були його наміри щирими?

«Військо Запорозьке ні в якому разі не уникає підданського миру, бажаного для обох сторін, більше того, воно схиляється до його зміцнення на доданих умовах. Насамперед щоб православні церкви, що знаходяться в Короні і Великому князівстві Литовському, захоплені уніатами, були повернуті. Згідно з умовами Зборівського миру його милість [король] повинен дати права і вільності Війську Запорозькому, нічого не випускаючи з того, що говорилося в тих пунктах.

У Польщі під владою Війська Запорозького має знаходитись така кількість українських земель, як сказано в умовах Зборівського миру, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону».

З листа Б. Хмельницького до молдовського господаря В. Лупу. Серпень 1652 р.

3. Події Національно-визвольної війни 1653 р.

Занепокоєні українсько-молдовським союзом Польща, Валахія і Трансильванія об'єдналися в антиукраїнську коаліцію. У квітні 1653 р. валаський господар Матей Басараб і трансильванський князь Дьордь II Ракоці за підтримки польського уряду захопили Ясси й посадили на престол свого ставленика.

↑ Розанда Лупу-Хмельницька і Тиміш Хмельницький. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині. Художник Н. В. Атамась. 2004 р.

↑ Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р. Художник М. Самокиш. 1931 р.

рїю. Тривали бойові дії і на Брацлавщині, де козаки під проводом І. Богуна розгромили під Монастирищем військо С. Чарнецького.

Восени 1653 р. польський король із 40-тисячною армією вирушив з-під Львова до Галича, а звідти – до Кам'янця-Подільського і став табором під **містечком Жванець**, між річками Жванчик і Дністер. Туди підійшли й основні сили українсько-татарського війська. Польський табір було взято в тривалу облогу, яка виснажила ворожу армію – почався голод, спалахнула епідемія. Від остаточної поразки поляків уже вкотре врятували ординці.

Хан і польський король 5 грудня під Кам'янцем-Подільським уклали усну угоду, за якою припиняли воєнні дії. Татари отримували дозвіл брати ясир на українських землях протягом 40 днів. Інтереси України за Кам'янецькою угодою не брали до уваги, бо передбачене відновлення умов Зборівського договору вже не влаштувало українців.

Отже, попри вдалі воєнні дії, наслідки Жванецької кампанії для Української козацької держави виявилися вкрай несприятливими.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** На яких положеннях Кам'янецької угоди наголошують сучасні історики? Чому? **2.** Пригадайте, коли кримський хан порушував обіцянки, дані Б. Хмельницькому. До яких наслідків це призводило?

«Переговори завершилися 15 грудня укладенням в усній формі кримсько-польського договору. Його умови передбачали припинення воєнних дій... питання заборони татарам брати ясир на теренах України обходилося сором'язливою мовчанкою, що фактично розв'язувало кримчанам руки для грабунку та безчинств.

В. Лупу звернувся по допомогу до Б. Хмельницького.

21–22 квітня 1653 р. українське військо, очолене Тимошем Хмельницьким, розбило загони нового молдовського господаря. Влада знову перейшла до В. Лупу, який підбурих Т. Хмельницького до походу на Валахію. Похід виявився невдалим. Козацьке військо повернулося в Україну.

Військова допомога В. Лупу не поклала край колотнечі за владу в Молдові. Невдовзі молдовського господаря знову скинули з престолу. Потрапивши у скруту, він вкотре звернувся по допомогу до козаків. Вірне союзницьким зобов'язанням, українське військо, очолене Тимошем, вирушило в похід. У фортеці Сучава (сучасна Румунія) козаки потрапили в облогу, а Тиміш дістав смертельне поранення.

Батозька перемога не означала швидкого завершення війни проти Польщі. Від лютого 1653 р. польські загони здійснювали спустошливі рейди на козацьку територію.

Аналіз усього комплексу джерел дозволяє зробити такі висновки: навіть якщо в його змісті й йшлося про залишення Війська Запорозького на умовах Зборівського договору, то воно стосувалося тільки становища реєстрового козацтва. Всі інші статті, а саме: автономія козацької України, визначення її кордонів, заборона перебування на її території польсько-литовських військ, визначення чисельності козацького реєстру, статус православної Церкви та інші – повністю ігнорувалися. Тож не випадково кримська й польська сторони погодилися на... негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення шляхти до маєтків».

В. Смолій, В. Степанков.

«Українська національна революція XVII ст.»

4. Особливості внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Гетьманщини наприкінці 1653 р.

Через тривалу війну становище Української козацької держави невпинно погіршувалося. Особливо тяжким воно стало восени 1653 р. Війна, що тривала вже шостий рік, виснажила Україну. Внаслідок польських каральних походів, ординських грабунків, постійної мобілізації населення, епідемій чуми та холери було спустошено понад 100 міст і містечок на Правобережжі, знелюдніли території Брацлавщини й Київщини.

Занепало сільське господарство. Збідніле козацтво вже не могло виконувати військово повинність. Дедалі складніше проходив набір до війська. Так, наприклад, під час мобілізації в серпні–вересні 1653 р. Б. Хмельницький спромігся зібрати лише 30–40-тисячне військо. Зростали втома й невдоволення народу. Рятуючись, українці тікали до Московії та на незаселені прикордонні з нею території, де згодом постала Слобожанщина. Почали спалахувати заворушення селян і рядових козаків проти політики гетьманського уряду.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Що стало причиною описаного в листі становища українських земель? **2.** Які наслідки для економіки козацької держави мала описана у джерелі ситуація?

«Кругом страхітливе безлюддя й спустошення... хліба навколо жодними людськими зусиллями дістати не можна, немає ні людей, ні млинів. Можу сміливо сказати, що після розлуки з Й. К. М. (Його Королівською Милістю) ми не бачили жодної ниви, хіба трішки під Ямполем і під Сморгівкою... Не встигне кінь впасти на землю, а вже піхотинці накидаються на нього як на ласоці. З-за одних конячих ніг вбивають один одного...»

З листа А. М'яковського. 1651 р.

Погіршувалося й міжнародне становище Української козацької держави. Річ Посполита, Молдова, Валахія і Трансильванія об'єдналися в антиукраїнський союз. Кримський хан надто часто у вирішальні моменти зраджував українців, тож союз із ним був ненадійним. Що ж до Польщі, то вона, не змирившись з існуванням Української держави, готувалася до нового наступу.

Задля збереження основних здобутків війни, насамперед – утвореної держави, гетьман дійшов висновку про потребу вдатися до союзу з московським царем чи турецьким султаном. Саме в такому напрямку пожвавилася дипломатична діяльність гетьманського уряду.

ЗАУВАЖТЕ

Національно-визвольна війна та її перебіг становили невід'ємний складник визрівання й розвитку соціально-політичної та національно-визвольної боротьби на європейському континенті. Так, у 1640 р. вибухнула революція в Англії; того самого року в Каталонії спалахнуло повстання проти іспанського абсолютизму за збереження політичної автономії; у 1647 р. розпочалася антиіспанська боротьба в Південній Італії та Сицилії, в ході якої Неаполь було проголошено республікою. Високого рівня досягла

соціально-політична напруга в Португалії та Данії; визрівали Фронда у Франції та селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції, Швейцарії. Європа вступала в новий період розвитку, який характеризувався створенням національних держав і утвердженням нового типу відносин. Це «пробудження» Європи охопило й Україну, що показала взірць відчайдушної боротьби за національну незалежність та особисту свободу людини.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Білоцерківський договір істотно обмежував самостійність Української держави, проте полякам не вдалося остаточно ліквідувати її. Це давало можливість Б. Хмельницькому зібрати сили для продовження боротьби.
- Унаслідок нового піднесення визвольної боротьби у травні–червні 1652 р. було відновлено владу гетьманського уряду, а козацька Україна здобула фактичну незалежність.
- Незважаючи на військовий успіх козаків, наслідки Жванецької кампанії виявилися вкрай несприятливими для Української держави.
- На кінець літа 1653 р. внутрішньо- та зовнішньополітичне становище козацької України стало критичним. Лише перемога над Річчю Посполитою та її союзниками давала надію на збереження незалежності.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Жванецька облога ▶ підписання Зборівського мирного договору ▶ другий молдовський похід ▶ Батозька битва.
2. Назви яких історико-географічних об'єктів доречні в розповіді про військові події 1652–1653 рр.?
Містечко Жванець; урочище Жовті Води; місто Ясси; фортеця Сучава; гора Батіг; місто Кам'янець-Подільський; містечко Зборів.
3. Хто з історичних діячів брав активну участь у військових подіях 1652–1653 рр.?
Т. Хмельницький; П. Конашевич-Сагайдачний; К. Косинський; М. Калиновський; В. Луну; І. Сулима; Іслам Гірей III; Ян II Казимир.
4. Дайте відповіді на запитання.
▶ Як відбувалася та чим закінчилася Берестецька битва? Яку роль у Берестецькій битві відіграв І. Богун? ▶ З якою метою здійснювалися молдовські походи? Які вони мали наслідки? ▶ Чим закінчилася Батозька битва? ▶ Які наслідки мала Жванецька облога? ▶ Якими були особливості внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Гетьманщини наприкінці 1653 р.?
5. Зробіть висновки-узагальнення про військово-політичні події другого етапу Національно-визвольної війни (1650–1653).

§ 18 Утворення Української козацької держави - Війська Запорозького

1. Державна влада Війська Запорозького

Унаслідок національно-визвольних змагань і підписання Зборівського мирного договору частину українських земель було звільнено від польського панування. Тут відбувалося формування Української козацької держави з особливим політичним та соціально-економічним устроєм.

Найвищим представницьким органом Війська Запорозького стала **Генеральна рада**. Велелюдні генеральні (військові) ради зазвичай відбувалися надто бурхливо, обговорювати справи на них було важко. Тому збирали їх лише для схвалення заздалегідь підготовлених рішень.

З часом головну роль у житті держави почала відігравати *старшинська рада*, яка складалася з полковників і **генеральної старшини**. Вона розглядала всі питання міжнародної політики, зокрема миру й війни, затверджувала міські привілеї та смертні вирoki тощо.

Влада зосереджувалася в руках **гетьмана**. Він, зокрема, скликав генеральну і старшинську ради, видавав універсали, брав участь у судочинстві (саме при гетьманові діяв Генеральний військовий суд), опікувався фінансовою системою, провадив мирні переговори, керував дипломатичними зносинами з іншими державами та розвідувальною службою, був головнокомандувачем збройних сил.

Керувати всіма справами внутрішнього врядування й зовнішньої політики гетьманові допомагав уряд – **генеральна старшина**, що фактично виконувала функції військового штабу. Генеральну старшину спочатку обирали, а з часом її став призначати гетьман. До її складу входили: генеральний писар, генеральний обозний, двоє генеральних осавулів, двоє генеральних суддів, наказний гетьман (тимчасовий виконувач обов'язків гетьмана у разі його відсутності), також хорунжий і бунчужний. Генеральному урядові були підпорядковані полкові й сотенні (місцеві) уряди.

Роздивіться зображення ікони на с. 126 і дайте відповіді на запитання. **1.** Де на іконі зображено Б. Хмельницького? **2.** За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся історію інших ікон Покрови Богородиці в Україні. Кого ще з відомих історичних осіб було зображено на іконі Покрови? **3.** Чому

СЛОВНИК

Генеральна рада – вищий представницький орган влади в Українській козацькій державі, який складався з представників усіх суспільних верств і розглядав питання державного характеру.

Генеральна старшина – члени уряду Української козацької держави.

Гетьман – голова і очільник виконавчої гілки влади в Українській козацькій державі, головнокомандувач війська і представник держави на міжнародній арені.

Універсал – маніфест або розпорядчий акт, виданий гетьманом. Мав силу закону.

іконописці використовували сюжет Покрови для зображення світських осіб, зокрема козаків?
4. Яке символічне значення мало свято Покрови Богородиці для козаків?

← Ікона Покрови Пресвятої Богородиці із зображенням Богдана Хмельницького. Кінець XVII ст.

У віданні генерального писаря перебувала **Генеральна військова канцелярія** – найвища адміністративна установа Гетьманщини. Звідси відряджали численні посольства до іноземних держав. Тут склали гетьманські **універсали**, провадили дипломатичне листування, переписували й копіювали документи тощо. *Генеральний писар* був також охоронцем державної печатки.

Генеральний обозний керував збройним постачанням армії і суто військовими питаннями, маючи власний допоміжний штат із хорунжих, осавулів та писарів. *Генеральні осавул, хорунжий та бунчужний* не мали чітко окреслених функцій – вони виконували безпосередні доручення гетьмана і зберігали гетьманські клейноди.

Прочитайте текст джерела, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. 1. Про які особливості влади гетьмана свідчить наведений уривок? 2. Порівняйте текст джерела з висловлюванням Антона Ждановича, що «*всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б і промовив – той би живим не був*».

«Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами, для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло...»

З наказу гетьмана Б. Хмельницького білоцерківському полковнику. Серпень 1650 р.

↑ Писар. Художник С. Васильківський. 1900 р.

2. Фінанси і суд

Фінансами Війська Запорозького відав *генеральний підскарбій*. Він відповідав за прибутки і видатки державної скарбниці. Однак офіційно за часів Б. Хмельницького уряду генерального підскарбія ще не було, й усю фінансову

справу гетьман контролював особисто. Джерелами грошових надходжень до державної скарбниці були прикордонне торгове мито з привізних і вивізних товарів, натуральна данина на військо, поземельний чинш і податки на шинкування (продаж алкоголю), користування млинами, оренда й улаштування рудників, продаж тютюну тощо.

Державну грошову одиницю у Війську Запорозькому запровадити не вдалося. У грошовому обігу тоді ходили польські, австрійські, венеційські, московські й турецькі золоті та срібні монети.

Після утворення Війська Запорозького судова система Речі Посполитої була ліквідована. Натомість постала система козацьких судів: сільських, сотених та полкових з головним апеляційним трибуналом – **Генеральним судом**. Разом із козацькими судами функціонували міські суди, передбачені магдебурзьким правом. Через постійні воєнні дії та брак підготовлених фахівців власних законів у Війську Запорозькому не було укладено, і козацькі суди користувалися старими литовсько-польськими нормами.

Розгляньте карту на с. 115 і дайте відповіді на запитання. **1.** На яких історико-географічних теренах України було утворено козацьку державу – Військо Запорозьке? **2.** Які українські землі залишалися під владою Польщі? **3.** У складі яких держав перебувала решта українських земель? **4.** Яке місто було столицею Гетьманщини? Де воно розташовувалося? **5.** Які міста – центри полків – знаходилися на Лівобережній, а які – на Правобережній Україні?

3. Адміністративно-територіальний устрій Війська Запорозького

За умовами Зборівського договору Українська козацька держава складалася із земель Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств. За Києвом і далі залишався особливий статус столиці України-Русі, однак столицею Української козацької держави за Богдана Хмельницького і кількох його наступників був **Чигирин**. У мирний час там зберігалися гетьманські клейноди: булава, хоругви, бунчук і печатка Війська Запорозького (під час походів як гетьманська канцелярія, так і клейноди перебували при гетьманові).

На визволених землях було скасовано польський адміністративний устрій: ліквідовано воєводства й повіти, створено *полки*. У 1649 р. усю територію Української козацької держави було поділено на 16 полків (на Правобережжі – 9, на Лівобережжі – 7). Центром полку було одне з великих міст полкової території.

Кожен полк очолював **полковник**, якого здебільшого призначав гетьман.

Містами, що мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Глухів, Батурин та ін.), керували традиційні органи міського самоврядування (магістрати). Розміщення в таких містах полкової канцелярії створювало ситуацію двовладдя, адже гетьман затверджував «городового **отамана**».

↑ Чигиринська фортеця. Реконструкція Г. Логвина

Територія полку поділялася на 10–20 і навіть більше *сотень*. Адміністративними центрами сотень були міста, містечка й великі села. Військово-адміністративну владу на території сотень здійснювали призначені полковником **сотники**, а цивільну – городовий отаман разом з органами самоврядування. У селах справами відали *старости*, яких обирала сільська громада, а справами козаків – *сільські отамани*.

Запорозька Січ (територія Вольностей Війська Запорозького низового) була окремою військово-адміністративною одиницею, яка не входила до жодного з полків. Січ підпорядковувалася гетьманському правлінню та самостійно обирала кошового отамана.

ЗАУВАЖТЕ

У Б. Хмельницького були різні загальновійськові стяги. З малиновим, червоним, порфірним ішли у бій, у поході за гетьманом хорунжий ніс блакитний, при гетьманському наметі стояв білий. У таборі, під час ради, генеральний хорунжий із помічниками виносили всі прапори. Червоною китайкою (прапором із червоного шовку) покривали тіло козацького старшини, коли той гинув у бою або помирав і військо прощалося з ним. Із червоною китайкою опускали в землю й домовину, бо червоний колір в Україні вважався уособленням жалю і безмірного смутку.

Полковник – воєначальник, що здійснював адміністративну, військову і судову владу на території адміністративно-військової одиниці – полку.

Сотник – особа, яка очолювала сотню – військово-адміністративну одиницю Війська Запорозького.

Городовий отаман – голова городового / сільського козацького самоврядування, який, на відміну від сотників, виконував лише адміністративні функції.

↑ Гетьманський прапор Б. Хмельницького з колекції трофеїв Військового музею в Стокгольмі (Швеція)

Скориставшись схемою на с. 129, поясніть, як у козацькій державі здійснювалася державна влада. Прочитайте в Конституції України, як відбувається розподіл влади в сучасній Україні. Кому належить законодавча, виконавча та судова влада? Порівняйте державний устрій Війська Запорозького і сучасної України. Виділіть спільні й відмінні риси у формуванні органів державної влади.

4. Військо Української козацької держави

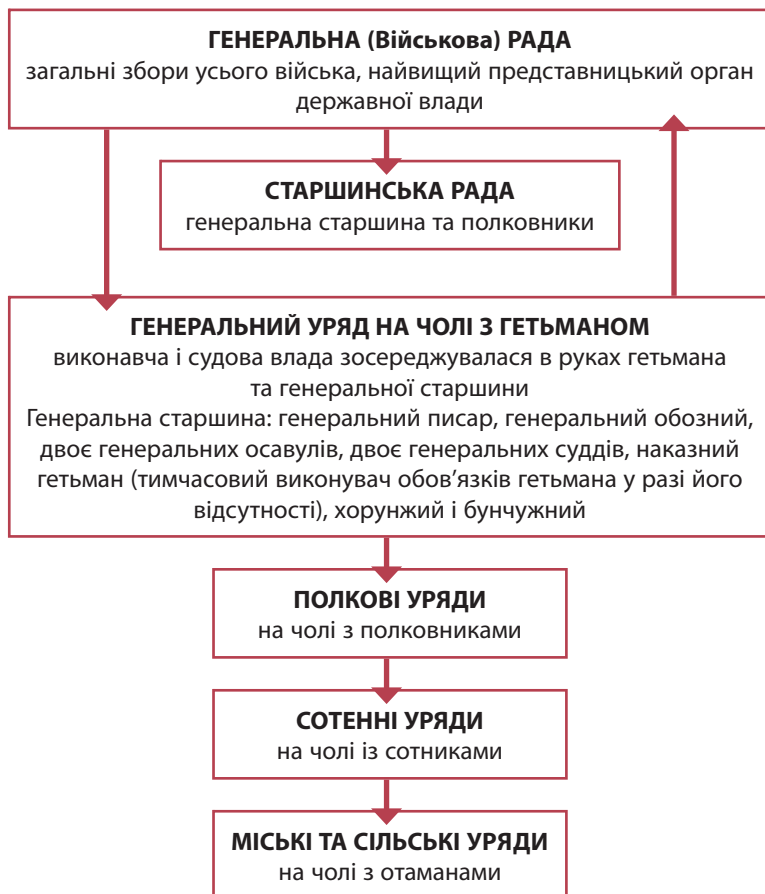
Гарантом успішної розбудови Української держави стала національна армія. Вона сформувалася на засадах побудови запорозького війська. Її ядро становило реєстрове та запорозьке

→ Типажі козацтва у XVII ст. З карти «Генеральний опис України» Й. Янсоніуса. 1649 р.

Система органів влади Війська Запорозького

козацтво, навколо якого об'єдналося покозачене селянство й міське населення. Основу війська становили козацькі полки. Підрахувати чисельність армії за часів Б. Хмельницького складно, адже кількість вояків постійно змінювалася через міждержавні угоди, що передбачали зміни в реєстрі, а також через активніше чи пасивніше залучення мирного населення на військову службу. На думку вчених, у вирішальні моменти Національно-визвольної війни армія могла становити 100–150 тис. осіб.

До козацького полку зазвичай входили кінні й піші козаки. До війська козак мав з'являтися з рушницею, шаблею, списом, порохом, кулями, провіантом, а також на гарному коні. За часів Національно-визвольної війни в козацьких полках уже була артилерія, якою відав обозний.

5. Соціально-економічні перетворення в Українській козацькій державі

Складіть схему: «Структура українського суспільства доби Гетьманщини». Виконайте завдання і обговоріть їх у парі. Пригадайте суспільну піраміду українського суспільства у складі Речі Посполитої на с. 23. Порівняйте

становище різних верств українського суспільства. Що змінилося унаслідок Національно-визвольної війни?

Утвердження Української козацької держави – Гетьманщини – відбувалося на тлі глибоких зрушень у господарському й суспільному житті. Було ліквідовано велике й середнє польське шляхетське землеволодіння, а також кріпацтво. Натомість поступово почала формуватися козацька, селянська, а також державна власність на землю.

Відтак змінилася соціальна структура суспільства. Змушені були залишити Україну польські магнати, католицька шляхта й духовенство. Землі біглої шляхти захопили козаки й селяни, частина земель перейшла у власність військового скарбу.

Значною мірою збереглося землеволодіння української шляхти. Б. Хмельницький видавав шляхтичам охоронні універсали, що захищали їхні володіння.

Захопленням пусток, купівлею і гетьманськими даруваннями збільшувала землеволодіння *козацька старшина*, яка разом з українськими православними шляхтичами прагнула стати великими землевласниками. Розширення кола старшини відбувалося через службу на відповідних посадах. З часом козацька старшина перетворилася на провідну верству українського суспільства, головного землевласника, що відігравав ключову роль у вирішенні державних справ.

Значна роль у житті суспільства належала козацькому стану. *Козаки* були звільнені від будь-яких податків, крім обов'язку виконувати військову службу на користь держави власним коштом. За службу у війську козаки отримували право на землі, привілеї в торгівлі, політичні права.

Православне духовенство за історичною традицією поділялося на біле й чорне. Біле духовенство не підпорядковувалося світським законам Війська Запорозького, а підлягало духовному суду. Чорне духовенство з початку Національно-визвольної війни опинилося у винятково вигідних умовах. Б. Хмельницький не тільки залишав за монастирями земельні володіння та обов'язкову працю селян, але й збільшив їхні багатства новими жалуваннями.

У містах із магдебурзьким правом воно діяло й надалі, відтак це дещо ізолювало *містян* від інших суспільних станів. Джерела свідчать, що містяни з торговельно розвинутих міст найчастіше зберігали за собою право на самоврядування, менші ж міста підпадали під козацьке управління.

Правове становище *селян* не надто зазнало змін, часто вони й надалі мали виконувати повинності на користь землевласників (монастирів, української шляхти, козацької старшини). Утім значна частина українського селянства у ході Національно-визвольної війни покозачилася, звільнившись від приватної підданської залежності й перетворившись на підданих Війська Запорозького, тобто простих людей, що володіли землею, яку самі обробляли, за умови сплати податків до військової скарбниці.

Прочитайте текст джерела на с. 131 і дайте відповіді на запитання. **1.** Про що йдеться у джерелі? **2.** З'ясуйте, які верстви суспільства потрапили до категорії незахищених унаслідок Зборівського договору. Які залишилися при своїх правах? Висловіть припущення, чому саме. **3.** Поміркуйте, чи міг Б. Хмельницький у цій ситуації вчинити інакше.

«Однак згідно миру (Зборівського) шляхта може повертатися до своїх маєтків та староств. Пану Лаврентію Лісковському та іншій шляхті нагадуємо і суворо забороняємо кривди і перешкоди чинити, в пожитках панських та покоях погромів не чинити. Кожен нехай своїм тішитися: козак за своїм дивиться і свої вольності стереже, а щодо тих, хто не прийняті до реєстру нашого, які на ланах панських щоліта засівали, тепер ниву мусять віддати; бо за примиренням опору не слід чинити...»

Наказ Б. Хмельницького ніжинському полковнику
П. Шумейку. 1650 р., липня 31 / серпня 10

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Унаслідок національно-визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького постала Українська козацька держава з розгалуженою системою органів державної та місцевої влади. Вирішальну роль в управлінні державою відігравали гетьман та козацька старшина.
- На звільнених українських землях було ліквідовано польську систему адміністративно-територіального поділу й запроваджено нову – за зразком Запорозької Січі.
- Ліквідація кріпацтва і польсько-шляхетського землеволодіння не призвела до докорінних змін у становищі селян. Відбувалися зміни у становищі української козацької старшини та рядового козацтва.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Дайте визначення поняттям.
Гетьманщина; гетьман; універсал; полк; сотня; полковник; сотник; генеральна старшина.
2. Які історико-географічні регіони обіймала Українська козацька держава – Гетьманщина на початку 50-х років XVII ст.? Які українські землі не входили до її складу? Які полки розташовувалися на Лівобережній, а які – на Правобережній Україні?
3. Дайте відповіді на запитання.
▶ *Що являв собою полково-сотенний устрій Війська Запорозького?* ▶ *Що змінилося в соціально-економічному житті українців унаслідок визволення від польського панування?*
▶ *Хто належав до генеральної старшини?* ▶ *Яка суспільна верства відіграла вирішальну роль в управлінні державою?* ▶ *Як здійснювалося судочинство у Війську Запорозькому?* ▶ *Що змінилося в становищі українських міст?*
4. Поміркуйте.
▶ *Як визвольні змагання вплинули на економічне становище українців, на чийх територіях відбувалися воєнні дії?* ▶ *Які причини швидкої розбудови Української козацької держави?* ▶ *За рахунок яких суспільних верств формувалася козацька старшина?*
5. Прочитайте уривок із праці відомого українського історика М. Грушевського про устрій Війська Запорозького. Чи погоджуєтеся ви з такою думкою? Чи можна вважати політичну систему Гетьманщини демократичною? Відповідь обґрунтуйте.
«Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, щоб вона не каверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої власті, тільки з вибору народного. Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити виборча сільська рада, а правити виборча сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю».
6. Уявіть себе мешканцем / мешканкою держави Війська Запорозького. До якої верстви українського суспільства ви хотіли би належати? Якими правами ви в такому разі користувалися б, які обов'язки виконували б?

березень – підписання в Москві Березневих статей

вересень – битва під Городком

24 жовтня – підписання Віленського перемир'я між Московією та Польщею

27 липня – смерть Б. Хмельницького

1654

8 січня – Переяславська рада

1655

жовтень – укладення союзу з Дьордем II Ракоці проти Польщі

1656

січень–липень – воєнні дії війська Дьордя II Ракоці та козаків А. Ждановича проти Польщі

1657

§ 19 Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.

1. Оформлення українсько-московського союзу. Переяславська рада 1654 р.

Від літа 1648 р. між Гетьманщиною і Московською державою розпочалося регулярне листування та обмін посольствами. Б. Хмельницький схилив царя до рішення розпочати боротьбу за польський престол. Обіцяючи допомогу московському самодержцю, він прагнув убезпечити себе від угоди між Варшавою та Москвою. У пошуках союзників гетьман розглядав різні варіанти, проте договірне підданство Москві видавалося йому найбільш реальним. На підтримку цієї думки виступали й православні ієрархи – противники зближення з мусульманською Портою.

Щоби підштовхнути царський уряд до союзу з Військом Запорозьким, Б. Хмельницький у червні 1653 р. дав зрозуміти цареві: якщо той і надалі зволікатиме з розв'язанням українського питання, Україна укладе союз із Османською імперією. До того ж гетьман наголосив на вельми неприємних наслідках такого союзу для Московії. 1 жовтня 1653 р. московський Земський собор вирішив *«гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами і землями прийняти»* й розпочати війну проти Польщі.

СЛОВНИК

Протекторат – форма міждержавних відносин, особливі взаємні зобов'язання та права, що передбачають захист сильнішою державою слабшої, а також певні послуги слабшої сильнішій, хоча при цьому слабша сторона не втрачає суверенітету. Оскільки послуги мали обоюсторонній характер, то в разі, якщо одна зі сторін не виконувала взятих на себе зобов'язань, друга могла вважати себе вільною від виконання своїх.

До України було відряджене велике посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. Зустріч і переговори, вручення царської грамоти і клейнодів мали відбутися в Переяславі – старому козацькому центрі, звичному до проведення великих рад.

Уранці 8 січня 1654 р. Б. Хмельницький скликав закриту старшинську раду, яка мала схвалити прийняття **протекторату** московського царя. Під час цієї ради старшина запропонувала

скликати ще одну раду – Генеральну, яка відбулася на міському майдані Переяслава вже пополудні 8 січня.

Прочитайте текст джерела, роздивіться ілюстрацію й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які саме кривди, заподіяні турками, татарами і поляками українцям, ідеться у джерелі? Чи можна вважати це джерело достовірним? Думку обґрунтуйте. **2.** Сучасний український історик, дослідник козацтва В. Горобець зазначає: «В якій мірі можна довіряти настельному викладу історії Переяславської ради 1654 р. – питання дискусійне. Надто вже все було стилізовано під літописну традицію Древньої Русі...» Чи погоджуєтеся ви з думкою дослідника, чи вважаєте її хибною? Чому? **3.** Пригадайте з курсу історії України 7 класу, про який саме літописний сюжет говорить учений. Кому з руських князів і коли вже доводилося рубити вибір між мусульманським, католицьким і православним світом?

↑ Переяславська рада. Художник М. Дерегус. 1954 р.

«Ця рада зібрана для того, щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете – султана, хана, короля чи царя. Турецький султан – це бусурман; всім відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман; ми його поневолі прийняли до дружби, і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів – нікому з вас розповідати не треба... А православний християнський великий государ, цар східний, є з нами одного благочестя грецького закону, одної віри... якщо ми його щиро полюбимо, крім його царської високої руки спокійнішого пристановища не знайдемо».

Зі звіту боярина В. Бутурліна московському цареві Олексію Михайловичу про рішення Переяславської ради. 1654 р.

Боярин В. Бутурлін урочисто передав гетьманові царську грамоту про згоду прийняти під свою протекцію гетьмана і все Військо Запорозьке. Старшина й послі рушили до Успенського собору, де мала бути складена присяга на вірність цареві. У церкві Б. Хмельницький зажадав, щоб московські послі першими присягли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права й привілеї: адже, за європейською традицією, передбачалася присяга обох сторін.

В. Бутурлін категорично відмовився від цього: мовляв, цар є самодержцем і своїм підданам не присягає, крім того, «царське слово, раз дане, не міняється». На старшинській раді було вирішено скласти присягу. Б. Хмельницький усвідомлював, що без допомоги довести війну проти Речі Посполитої до переможного кінця і досягнути самостійності Української держави власними силами навряд чи вдасться. Тому слова В. Бутурліна витлумачили як рівнозначні присязі царя.

Протягом січня–лютого 1654 р. на території Війська Запорозького присягнуло понад 127 тис. осіб, зокрема 64 тис. козаків. Від присяги відмовилось українське православне духовенство, посилаючись на відсутність дозволу Константинопольського патріархату. Частина містян Переяслава, Києва та Чорнобиля склали присягу лише під тиском козаків. Категорично відмовилися присягати Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропивнянський полки, зволікала з присягою аж до травня і Запорозька Січ.

2. Умови українсько-московського міждержавного договору

ЗАУВАЖТЕ

Документ – Березневі статті – мав бути виготовлений у двох примірниках, але безслідно зник як в українському, так і в російському варіантах. Нині в архіві Посольського приказу в Москві зберігається чернетка, що її публікували як текст українсько-московського договору 1654 р. Відсутність оригіналу документа дала історикам можливість висловлювати власні припущення щодо змісту документа і його наслідків.

Переяславська рада лише започаткувала оформлення українсько-московських відносин. Кожна зі сторін оцінювала союз двох держав по-своєму. Український уряд виступав за рівність прав учасників союзу. У Москві дивилися на українців разом із гетьманом як на підданих, хоча представники московського уряду обіцяли не порушувати «прав і вольностей» України.

По від'їзді Бутурліна до Москви козацька старшина з гетьманом узялася за вироблення умов угоди, відбулися наради в Корсуні та Чигирині. Результатом цих нарад став проєкт українсько-

московського договору, який містив 23 статті. У лютому 1654 р. делегація Війська Запорозького на чолі з генеральним суддею Самійлом Зарудним та переяславським полковником Павлом Тетерею повезла проєкт до Москви на затвердження. Посли перебували в Москві понад місяць. За цей час український текст договору було відредаговано за наказом царя і скорочено до 11 статей. За часом його затвердження документ дістав назву **Березневих статей**, які було покладено в основу майбутнього українсько-московського союзу.

Зміст Березневих статей 1654 р.

- Гетьмана й старшину козаки мали обирати на раді.
- Українська адміністрація та суд лишалися самостійними й не підпорядковувалися Москві.
- Збирання податків покладалося на український Військовий скарб.
- Кількість козацького війська встановлювалася у 60 тис. осіб.
- Козацька держава погоджувалася виплачувати грошовий податок на користь царя.
- Дозволялося встановлення дипломатичних відносин Війська Запорозького з іншими державами, окрім Туреччини та Речі Посполитої, за умови повідомлення про це цареві.
- Підтверджувалося право Київського митрополита та усього духовенства на маєтності, якими вони володіли.

- Передбачалось утримування московських військ на кордонах Війська Запорозького з Річчю Посполитою.
- Московський уряд зобов'язувався вступити у війну проти Речі Посполитої навесні 1654 р.

ПРИЧИНА	ПОДІЯ	НАСЛІДОК
• пошук Б. Хмельницьким союзника в боротьбі проти Речі Посполитої • розуміння неспроможності обстояти незалежність України власними силами • необхідність визнання внутрішнього суверенітету і вихід зі складу Речі Посполитої	Укладення українсько-московського договору 1654 р.	• установлення московського протекторату над Військом Запорозьким, що давало змогу зберегти самостійність Української козацької держави • надання Московією військової допомоги козакам, гетьманський уряд отримав можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою • у міжнародних відносинах – право на відокремлення козацької України від Речі Посполитої • міжнародне визнання самостійності української держави, непорушності встановленої системи соціально-економічних відносин

Умови українсько-московського договору 1654 р. загалом (у разі дотримання) були взаємовигідними. За формально-правовими ознаками договір передбачав установлення поширених у тогочасній Європі відносин протекторату. Гетьман не розглядав умови угоди як щось постійне: радше вона була інструментом у досягненні кінцевої мети.

Роздивіться зображення, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання. **1.** Скориставшись додатковими джерелами, знайдіть інформацію про історію створення пам'ятника. **2.** З'ясуйте, чому монумент має саме такий вигляд. Чому не вдалося втілити в життя перший варіант скульптури? **3.** Поцікавтесь, які міфи створено навколо цього монумента.

➔ Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві. Скульптор М. Микешин. 1888 р.

3. Воєнно-політичні події 1654–1655 рр.

Навесні 1654 р. розпочалася московсько-польська війна. Основні воєнні дії розгорнулися на території Білорусі й Смоленщини. Проти війська литовського гетьмана Я. Радзивілла виступила армія московського царя, у складі якої воював загін козаків на чолі з ніжинським полковником Іваном Золотаренком.

У результаті вдалих воєнних дій улітку 1655 р. було відвойовано Білорусь і частину Литви.

Восени 1654 р. активізувалися воєнні дії на території України, польсько-татарська армія вдерлася на Брацлавщину. Населення краю й козацькі полки чинили героїчний опір противникові.

Прочитайте інформацію про оборону Буші, роздивіться діораму. Дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, чому

Мар'яна (Олена) Зависна вдалася до таких дій? Висловіть власну думку: її вчинок свідчить про героїзм чи, навпаки, боягузтво? Як ви ставитеся до вчинку української жінки? Поясніть. **2.** Чому мешканці Буші вирішили, що краще загинути в печері, ніж здатися ворогові?

3. Пригадайте з курсу історії України за 7 клас: коли вже траплялися в нашій історії

↑ Діорама «Оборона Буші»

трагічні випадки загибелі мешканців цілого міста?

ЗАУВАЖТЕ

Початок спустошенню Брацлавщини поклало здобуття невеликого містечка Буші (нині Вінницька обл.), взятого в облогу наприкінці листопада військами С. Чернецького. Після того, як більшість захисників міста полягла, вдова сотника Мар'яна (за іншими відомостями – Олена) Зависна підпалила діжку з порохом і висадила в повітря себе, решту оборонців замку й нападників. М. Старицький описав її подвиг в історичній повісті

«Облога Буші» та драмі «Оборона Буші». Місто палало усю ніч. Розлючені великими втратами поляки почали винищувати усіх. Близько 70 уцілілих мешканців заховалися в печері неподалік міста, відмовляючись здатися. Тоді до схованки поляки спрямували воду із струмка. Усі, хто був у печері, загинули. Поляки винищили десятки міст і сіл Брацлавщини, край перетворився на пустку.

У другій половині січня 1655 р. в Україну підійшли полки московського воеводи В. Шереметева. З'єднавшись із козацькими загонами біля м. Охматова (нині Чернігівська обл.), вони вступили в бій із польсько-татарським військом. Джерела свідчать, що з обох боків полягло до 30 тис. вояків, багато хто замерз через люті морози (у козацькій традиції це місце називають Дрижиполем, адже поле «дрижало» від холоду й вогню). І хоча жодна зі сторін не перемогла в битві, наступ польсько-татарської армії було зупинено.

Навесні 1655 р. Б. Хмельницький на чолі українсько-московських військ вирушив через Поділля на

← Король Швеції Карл X Густав. Художник Ю. ван Егмонт. Середина XVIII ст.

Галичину, аби визволити з-під польського панування західноукраїнські землі та об'єднати Україну в її етнічних кордонах.

У вересні 1655 р. українсько-московські полки вщент розбили польське військо коронного гетьмана С. Потоцького під Городком неподалік Львова. Ця перемога засвідчила визволення західноукраїнських територій, адже саме там Польща втратила свої останні боєздатні підрозділи. Того самого дня українсько-московське військо взяло в облогу Львів. Б. Хмельницький, дізнавшись про наближення татарських орд, вирішив штурмом місто не брати, а провівши перемовини з магістром Львова, отримав викуп і відступив.

Розгляньте карту на с. 115 і дайте відповіді на запитання. **1.** Як змінилися кордони Війська Запорозького унаслідок воєнних дій 1654 р.? Які нові землі приєднано? **2.** Які території були найбільше охоплені воєнними діями? Як, на вашу думку, це вплинуло на життя мешканців регіонів? **3.** Оберіть групою один стан тогочасного суспільства та підготуйте від його імені звернення до гетьмана про своє становище.

4. Віленське перемир'я 1656 р. Зовнішня політика Війська Запорозького в 1656–1657 рр.

Скориставшись поразкою Польщі у війні проти козацько-московських військ, шведська армія навесні 1655 р. захопила більшу частину земель Польської Корони і всю Західну Литву. Царський уряд, занепокоєний успіхами Швеції – потенційного претендента на володіння всім Балтійським узбережжям, кардинально змінив зовнішню політику. Навесні 1656 р. Московія оголосила війну Карлові X і розпочала мирні переговори з Річчю Посполитою. Переговори завершилися у Вільно 24 жовтня 1656 р. Було досягнуто домовленостей про спільні воєнні дії проти Швеції. Московсько-польський договір отримав назву **Віленського перемир'я**.

Умови Віленського перемир'я 1656 р.

- Припинення воєнних дій між Московією та Річчю Посполитою.
- Обидві країни зобов'язувалися не розпочинати мирних переговорів зі Швецією.
- Спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбургу.
- Обговорення питання про встановлення державних кордонів.
- Обрання царя Олексія Михайловича королем Речі Посполитої по смерті Яна II Казимира.

На московсько-польські перемовини у Вільні Б. Хмельницький надіслав козацьку делегацію, яка мала б обстоювати інтереси Війська Запорозького. Однак козацьких послів не було допущено до переговорів. Віленське московсько-польське перемир'я в гетьманській столиці було сприйняте як порушення договору 1654 р., зрада з боку царя. Гетьман вирішив шукати нових союзників у боротьбі проти Польщі.

Реальними претендентами були Швеція і Трансильванія. 8 жовтня 1656 р. між Військом Запорозьким і Трансильванією було укладено угоду про військовий союз проти Речі Посполитої. Трансильванський князь Дьордь II

↑ Дьордь II Ракоці. Художник Ф. Буттатс Молодший. Близько 1660 р.

Ракоці обіцяв допомогти Б. Хмельницькому відвоювати Галичину й частину Білорусі, визнавав за гетьманом титул князя та підтримав його намір передати цей титул синові Юрію.

У грудні 1656 р. Дьордь II Ракоці підписав зі шведським королем трактат «вічного союзу». За умови спільних воєнних дій України й Трансильванії можна було сподіватися на допомогу Швеції, яка, не маючи договірних відносин з гетьманським урядом, підтримувала б трансильванців.

У 1656 р. зв'язки України зі Швецією стали регулярними. У червні 1657 р. шведське посольство повідомило, що король Карл X Густав погоджується віддати гетьману українські землі, що перебувають під Польщею, частину Білорусі та Смоленськ.

5. Похід українського війська в Галичину та Польщу 1656–1657 рр.

Коли в грудні 1656 р. почався наступ трансильванського князя Дьордя II Ракоці на Польщу, Б. Хмельницький надіслав йому на допомогу козацькі полки на чолі з київським полковником А. Ждановичем.

Спочатку українсько-шведсько-трансильванське військо діяло успішно: здобули Перемишль, Краків, Люблін, Берестя. На заклик шведського короля козаки на чолі з А. Ждановичем попрямували на Варшаву.

Однак згодом становище Швеції погіршилося, на неї напала Данія. Відтак шведський король залишив Дьордя II Ракоці неподалік Варшави. 7 червня було взято Варшаву, проте через вторгнення польського війська до Трансильванії Дьордь II Ракоці розпочав мирні переговори з поляками. У липні 1657 р. трансильванський князь капітулював. Козаки дізналися про наміри Дьордя II Ракоці напередодні капітуляції та, остерегаючись, що той видасть їх полякам, відійшли від нього.

Похід проти Польщі не приніс остаточної перемоги. Звістка про самовільне повернення А. Ждановича в Україну дійшла до гетьмана. А вже 27 липня 1657 р. Б. Хмельницький помер. Поховали його на рідному хуторі Суботіві в Іллінській церкві.

Роздивіться ілюстрацію і дайте відповіді на запитання. 1. Як автор символічно зобразив смерть гетьмана? 2. Де на картині зображе-

↑ Смерть Богдана Хмельницького. Художник Т. Шевченко. 1832–1837 рр.

ний московський посланець В. Бутурлін? Якими художніми засобами відображено настрій іноземця? Кого ще зображено на малюнку? 3. Яка атмосфера панує на картині? 4. Які почуття у вас викликає цей малюнок?

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- У процесі національно-визвольних змагань Б. Хмельницький не полишав надії знайти союзника для боротьби проти Речі Посполитої. Найкращим претендентом, на думку гетьмана, стала Московія, з якою в 1654 р. було укладено договір на засадах протекторату.
- Спільні українсько-московські військові дії 1654–1655 рр. дали змогу звільнити західно-українські й частково білоруські землі від польського панування.
- У 1656 р. Б. Хмельницький змінив зовнішньополітичні орієнтири на користь Швеції та Трансильванії через зраду московської сторони, проте спільні військові дії не мали значного успіху.
- Б. Хмельницький помер у 1657 р., так і не зумівши втілити в життя свою мету – звільнити усю Україну від польського панування.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Підписання Віленського перемир'я ▶ військові дії війська Дьордя II Ракоці та козацьких полків на чолі з А. Ждановичем проти Речі Посполитої ▶ укладення козацьким посольством Березневих статей з московським урядом ▶ битва під Городком.
2. Дайте відповіді на запитання.
▶ Як розгорнулися події в Переяславі 8 січня 1654 р.? ▶ У чому полягало значення українсько-московського договору 1654 р.? ▶ Чим була зумовлена зміна зовнішньополітичної орієнтації Б. Хмельницького в останні роки його гетьманування? ▶ Які причини укладання українсько-шведсько-трансильванського союзу? ▶ Якими були відносини гетьманського уряду з Трансильванією та Швецією?
3. Польський посол М. Станіславський застерігав трансильванського князя Дьордя II Ракоці: «Чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв... з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100-тисячне військо, перетворитися на слугу і підданого вашої князівської милості?» Чи мав підстави польський посол так вважати? Свою думку аргументуйте.
4. Оцініть перспективи укладення українсько-московського договору 1654 р. з позицій різних політичних угруповань козацької еліти (1 група: прихильники військового союзу з московським царем; 2 група: прихильники повернення під скіпетр польського короля; 3 група: старшини, які прагнули «...не бути ані під королем польським, ані під царем московським») та інших верств Гетьманщини (4 група: містяни; 5 група: православне духовенство).
5. Чому гетьманський уряд, шукаючи зовнішньополітичної підтримки в боротьбі з Річчю Посполитою, у 1654 р. віддав перевагу військовому союзу з Московією?
6. Прочитайте вислів відомого українського письменника та громадського діяча П. Куліша про діяльність Б. Хмельницького. Дайте відповіді на запитання. Як гадаєте, що спонукало автора зробити такі невтішні висновки щодо діяльності гетьмана? Чим було зумовлене його негативне ставлення до Б. Хмельницького? Чи погоджуєтеся ви з думкою автора, чи вважаєте її хибною? Обґрунтуйте.
«...Це один руйнівний вибух темних соціальних сил, викликаний купкою егоїстів-авантюристів, котрим народні маси послужили тільки зняряддям, "гарматним м'ясом", обдуреним свободолюбними гаслами, а в результаті – руїна України... наш квітучий край обернувся у пустиню, засипану попелом і засіяну кістками наших предків...»

§ 20 Історичні джерела про Богдана Хмельницького як політика й людину. Практичне заняття

1. Історичні джерела про зовнішність і вдачу Богдана Хмельницького

Прочитайте тексти джерел 1–3, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Порівняйте зображення на гравюрі та словесний портрет Б. Хмельницького. Чи суперечать вони одне одному? **2.** Які риси вдачі гетьмана, що на них наголошував дипломат, утілено на гравюрі? **3.** Що вразило чужинців в особистості українського гетьмана? Які чесноти були йому притаманні?

1. *«Зросту він [Богдан Хмельницький] скоріше високого, ніж середнього, широкої кості й міцної будови. Його мова й спосіб правління показують, що він наділений зрілим судженням і проникливим розумом... У поведженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов вояків, але, з іншого боку, підтримує серед них дисципліну суворими стягненнями».*

2. *«Усім, хто входить у його кімнату, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни без всяких прикрас, крім місць для сидіння. У кімнаті містяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками...; в головах його висять лук і шабля – єдина зброя, яку він звичайно носить. Стіл вирізняється не більшою розкішшю, ніж інше сервірування й начиння, бо їдять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і бокалів. Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордість. Проте гетьманський стіл не бідний на добрі та смачні страви і на звичні в країні напої – горілку, пиво, мед».*

А. Віміна. «Реляція про походження та звичаї козаків». 1650 р.

3. *«Щодо гетьмана Хмеля, ...Він підїхав до міських воріт з великим почтом, серед якого ніхто не міг би його впізнати. Всі були гарно вбрані і з дорогою зброєю, а він був одягнений у простий короткий одяг і мав недорогу зброю. Побачивши нашого патріарха здаля, він зійшов з коня (це зробили й інші, що були з ним), підійшов до нього, уклонився і, двічі поцілувавши край його одежі, приложився до хреста, поцілував його праву руку, а наш владика патріарх поцілував його в голову...*

Цей Хмель – літня людина, але щедро наділений дарами щастя: нелукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто... Щодо того, як він сидів за столом, то він сів нижче, а нашого владика патріарха посадив на першому місці відповідно до пошани».

Із записів Павла Алеппського. 1654 р.

← Богдан Хмельницький. Гравюра В. Гондіуса. Середина XVII ст.

2. Богдан Хмельницький – керманитч Української козацької держави

Прочитайте тексти джерел 4–6 і обговоріть у групах відповіді на запитання.

1. Урочистий в'їзд Б. Хмельницького до Києва порівнювали з подвигом пророка Мойсея – біблійного героя, який вивів єврейський народ з єгипетської неволі. За пізніших часів європейські мислителі витлумачували подвиг Мойсея як символ боротьби підкорених народів за свободу. Як таке порівняння характеризує тогочасне українське суспільство? **2.** У чому Б. Хмельницький вбачав остаточну мету війни з поляками? Як це втілено в проголошеній на початку 1649 р. промові під час зустрічі з королівськими послами? Якими засобами гетьман сподівався досягти мети? **3.** На якому становищі жінок та дітей у козацькій державі Хмельницького наголошує автор джерела 6? Пригадайте становище жінки за Литовськими статутами. Чи змінилося щось відтоді?

4. *«Сам патріарх [єрусалимський, Паїсій] із тисячею вершників виїжджав до нього [Б. Хмельницького] назустріч з міста, і тутешній митрополит [С. Косів] дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовама й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені його добрий знак і називаючи його Богом даним. Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрілянина».*

Зі щоденника В. М'яковського, члена посольства від польського уряду до Б. Хмельницького. 1649 р.

5. *«Правда те, що я мала й незначна людина, але Бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським... Виб'ю з лядської неволі ввесь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі й Волині, досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. Не залишиться нога жодного князя і шляхетки тут, на Україні; а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Запорозькому Війську».*

Зі щоденника В. М'яковського. Промова Б. Хмельницького до польських послів у Переяславі. Лютий 1649 р.

6. *«Починаючи з Рашкова й по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису, що збудила у нас подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшіна їхніх дружин і доньок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні піснесіви; крім того, панотці не залишають сиріт напризволяще, аби ті невігласами вешталися вулицями, навчають грамоти.*

Як ми завважили, у цій країні, тобто у козаків, безліч удів та сиріт, бо, відколи появился гетьман Хміль, і досі не припинялися страшні війни. Число освічених особливо зросло, відколи появился Хміль, котрий звільнив ці краї й визволив ці мільйони незліченні православних з-під ярма ворогів православної віри – проклятих ляхів...»

Із записів Павла Алеппського. 1654 р.

3. Зовнішня політика Богдана Хмельницького

Прочитайте тексти джерел 7–11 і дайте відповіді на запитання. **1.** Навіщо Б. Хмельницький прагнув установити дипломатичні відносини з турецьким урядом та вів переговори про прийняття турецького протекторату? Які рядки джерела 7 свідчать про наміри гетьмана прийняти протекторат Османської держави? **2.** Які рядки джерела 8 свідчать про готовність царя розпочати переговори та прийти на допомогу гетьманові у війні з поляками? Порівняйте зміст джерел 7 і 8. Чи не видається політика гетьманського уряду непослідовною? Чому? **3.** Спираючись на джерело 9, схарактеризуйте характер міждержавних відносин Війська Запорозького та Швеції. Чи таких відносин прагнув гетьман? Яку роль у міждержавних відносинах Гетьманщини та Швеції відіграли трансильванський князь і молдовський господар?

7. *«...Від посла ми з радістю довідалися, що нашу дружбу, яку ми запропонували Високій Порті, згідно з нашими сподіваннями, ласкаво прийняли і схвалили. Вже давно ми мали намір засвідчити наше підданство Високій Порті й також вислати наших послів до Високої Порти, але ми утрималися, бо довідалися, що поляки звернулися до Високої Порти і просили звести нанівець наш союз і дружбу з його високістю татарським ханом та наше добре ставлення до Високої Порти. Незважаючи на це, пізніше ми все ж таки знову довідалися, що ці заходи поляків нічого не дали. Довіряючи цьому, ми, отже, при цій нагоді відправили нашого посла. Ми сподіваємося, що, коли він прибуде, ваша милість, дасте змогу нашому слові, щоб він з листом міг стати перед могутнім царем, і що ви сприятимете нашим намірам одержати підданство його високості, бо ми з'єдналися з татарським ханом підтвердженням міцною обіцянкою союзом про добросусідське життя до кінця світу».*

З листа Б. Хмельницького великому візиріві
Османської імперії. 1650 р.

8. *«І ми... зволіли вас прийняти під нашу царської величності високу руку, щоб не стали ви ворогам Хреста в поневір'яння і паплюження. А ратні наші люди за нашим, царської величності, указом збираються і до ополчення лаштуються. І для цього послали ми, великий государ, до вас стольника нашого... щоб вам, гетьманові, й всьому Запорозькому Війську наша государська милість була відома. І прислали б ви до нас, великого государя, до нашої царської величності, посланців своїх, а ми, великий государ, наша царська величність, пошлемо до вас наших царської величності думних людей».*

З грамоти московського царя Олексія Михайловича
Б. Хмельницькому. 1653 р.

9. *«Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже! ...Сповіщаємо цим листом, що як од початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестанемо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і сподіваємося, що сам Всевишній Бог помститься за насильство й знущання над нами... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані й пов'язані з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воеводам Молдови і найсвітлішому князеві Трансильванії. Цю нашу обітницю радо виконуємо, посилаючи для цього завдання наших особливих послів, як тільки відкриється вільний прохід».*

З листа Б. Хмельницького до шведського короля
Карла X Густава. Листопад 1656 р.

Розгляньте малюнок до офорту Т. Шевченка, прочитайте текст до нього (джерело 10) і дайте відповіді на запитання.

1. Про дипломатичні зносини з якими країнами дізнаємося з малюнка та тексту до нього? **2.** Які події Національно-визвольної війни передували зображеним на малюнку? **3.** Поміркуйте, який сенс художник вкладав у слова «одначе рада (окрім славного лицаря Богуна) присудила єднать царя московського».

↑ Малюнок до офорту «Дари в Чигирині 1649 року». Художник Т. Шевченко

10. *«Із Царяграда, із Варшави і Москви прибували посли з великими дарами єднать Богдана і народ український, уже вольний і сильний. Султан, окреме великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаєвій хутрі, [к]шталт княжої порфири, булаву і шаблю, одначе рада (окрім славного лицаря Богуна) присудила єднать царя московського».*

Ознайомтеся з текстом джерела 11 і дайте відповіді на запитання. **1.** Чому Б. Хмельницький вважав за необхідне підтримувати дружні стосунки з Трансильванією? **2.** Про які непорозуміння з господарем Молдови йдеться в листі гетьмана? **3.** Користуючись картою на с. 115, поясніть, чому коаліція з Придунайськими князівствами значно поліпшила б становище козацької держави.

11. *«Світліший князю Семигороду, пан і приятелю прешановний! Постановили ми провідати добре здоров'я світлості вашої через послів наших і незмінне бажання наше до всякої послуги в світлості оголосити. Просимо через них з звичайної своєї прихильності нас сповістити, а коли трапиться якийсь неприятель – допомогу подати. Ми також готові протистояти неприятелю вашої світлості, коли б потреба зайшла, і що в світлість накаже – вірно і щиро виконати».*

Коли ж на нас схоже напасти якийсь неприятель... – зволиш... простягти руку для оборони! Вашій же світлості обіцяють свою приязнь господарі Валахії й Молдови, як і всі татари – звичайнім своїм братерстві з нами і переконанню про необхідність для них нашої приязні і братства, за нашим впливом і посередництвом».

Лист Б. Хмельницького до князя Трансильванії Дьордя II Ракоці. 22 березня 1656 р.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У науковій літературі зовнішню політику Б. Хмельницького часто розглядають на тлі поділу тогочасних європейських країн на протестантські, католицькі та православні. Поміркуйте, чим обґрунтовується такий підхід. Висловіть власне судження щодо такого поділу.
2. Скориставшись додатковими ресурсами, знайдіть приклади з української літератури чи фольклору, які стосувалися б особистості Б. Хмельницького. Порівняйте образ гетьмана у спогадах сучасників і творах літератури.
3. Знайдіть інформацію про дружин Б. Хмельницького. На підставі матеріалу підручника та прочитаної інформації зробіть невеличку доповідь на тему «Вплив жінки на українську політику середини XVII ст.». Чи згодні ви з назвою доповіді? Чому?

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ І ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - ▶ Укладення козацьким посольством Березневих статей із московським урядом
  - ▶ підписання Білоцерківського мирного договору
  - ▶ Збаразько-Зборівська воєнна кампанія
  - ▶ Жовтоводська та Корсунська битви
  - ▶ Жванецька облога.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. *«Сам патріарх [єрусалимський, Паїсій] із тисячею вершників виїжджав до нього [Б. Хмельницького] назустріч з міста, і тутешній митрополит [С. Косів] дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітала його. Академія вітала його промовама й візукама, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені його добрий знак і називаючи його Богом даним».*

Б. *«Сповіщаю, що Кропивнянський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягти московському цареві... Сповіщаю, що Хмельницький присягнув московському цареві у Переяславі... Потім переяславських міщан гнали присягати, чому вони дуже противилися, а місцевий вїйт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці».*

В. *«Гетьман Хміль ще й замислив породичатися з господарем Василе... От і намагався господар Василе влаштувати заручини своєї дочки Розанди з Тимошем, сином гетьмана Хмеля, підніс дарунки і йому... Через рік гетьман Хміль з великим козацьким військом і сам хан... вирушили в похід проти польського короля. Король Казимир вийшов їм назустріч біля містечка, що зветься Берестечко...»*

Г. *«Від шведського короля я ніколи не відійду, тому що в нас давня дружба, понад шість років. Шведи – люди правдиві; всякої дружби й приязні додержуються, слово своє тримають; а царська величність наді мною і над усім військом (українським) учинив немилосердя своє: помирившись з поляками, хотів було віддати нас їм у руки».*

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Складіть історичні портрети Івана Богуна та Яреми Вишневецького, порівняйте їх.

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття й терміни і складіть з ними речення.
Національно-визвольна війна; Військо Запорозьке; Гетьманщина; універсал; полк; сотня; протекторат; генеральна старшина.

ПРИЧИНОВО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і установіть причиново-наслідковий зв'язок.

Причина	Подія	Наслідок
	1648 р., Микитинська Січ 1649 р., м. Зборів 1651 р., м. Берестечко 1652 р., гора Батіг 1656 р., м. Вільно	

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Роздивіться зображення. Що передувало подіям, відображеним на картині? Знайдіть на картині гетьмана та львівських послів. Якими художніми засобами автор відобразив становище гетьмана і львівських містян? Як гадаєте, про що розмовляють учасники зустрічі?

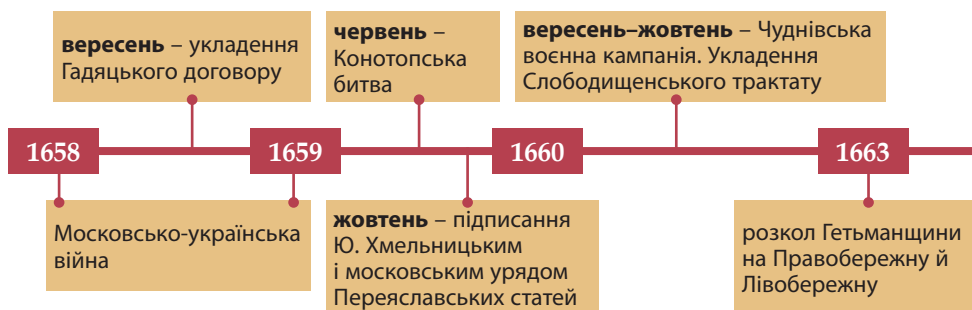

↑ Посли львівського магістрату в таборі гетьмана Богдана Хмельницького. 1648 р. Художник Є. Турбацький. 1903 р.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ

7. Виділіть основні періоди Національно-визвольної війни та найважливіші їх події і наслідки. Дані оформіть у вигляді таблиці.

№ з/п	Хронологічні межі періоду	Основні події	Наслідки

§ 21 Гетьманщина в роки правління Івана Виговського та Юрія Хмельницького

1. Обрання Івана Виговського гетьманом

Ще за життя Б. Хмельницького старшинська рада (5–11 квітня 1657 р.) винесла ухвалу про передачу влади після смерті гетьмана його 16-річному синові Юрію. Втілення тієї ухвали в життя означало б запровадження спадковості гетьманської влади, тобто встановлення в Україні *монархічної форми правління*. Однак після смерті Б. Хмельницького ситуація змінилася. 26 серпня старшинська рада в Чигирині обрала «тимчасовим гетьманом» генерального писаря І. Виговського – до повноліття Ю. Хмельницького.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Іван Виговський. Невідомий художник. XVIII ст.

Іван Виговський (?–1664) походив зі старовинного роду української православної шляхти. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії. У 30-х роках XVII ст. працював у Київському та Луцькому судах, згодом вступив до польського війська. Під час Жовтоводської битви потрапив до татарського полону. Б. Хмельницький викупив його з неволі. Незабаром став генеральним військовим писарем і найближчим сподвижником Б. Хмельницького. Упорядник реєстру 1649 р., співавтор

багатьох універсалів і листів гетьмана. Був противником запровадження спадкової гетьманської влади Хмельницьких в Україні.

2. Зовнішня та внутрішня політика гетьмана Івана Виговського

У зовнішньополітичній діяльності новообраний гетьман прагнув продовжувати політику Б. Хмельницького, спрямовану на оборону інтересів Української козацької держави та зміцнення її міжнародного авторитету. На Генеральній раді в Корсуні в жовтні 1657 р. було остаточно оформлено

договір зі Швецією. Він передбачав створення українсько-шведського військово-політичного союзу, який мав забезпечити незалежність і територіальну цілісність України. Рада ухвалила рішення відновити союзи з Туреччиною і Кримським ханством та укласти перемир'я з Польщею.

Водночас І. Виговський намагався уникнути ускладнень у відносинах із Московською державою. До царя вирушило посольство з повідомленням про обрання нового гетьмана. У Москві довго зволікали з визнанням результатів виборів, наполягаючи на чималих поступках, насамперед введенні до найбільших українських міст – Переяслава, Ніжина й Чернігова – московських залог на чолі з воеводами. Вимагалось також проведення повторних виборів за участю царських представників. І. Виговський мусив погодитися, сподіваючись, що на тому зазіхання припиняться.

↑ Яків Барабаш. Невідомий художник. ХІХ ст.

У внутрішній політиці І. Виговський дотримувався тактики задобрення козацької старшини. Швидке збагачення старшин і невпинне зубожіння рядового козацтва супроводжувалося намаганням козацької еліти закріпити за собою у підданство вільних селян. Це спровокувало зростання антигетьманських настроїв, на чолі яких стала Запорозька Січ. Кошовий отаман Яків Барабаш наприкінці осені 1657 р. вивів запорожців із Січі й почав грабувати хутори заможних козаків Південної Київщини. Я. Барабаш виправдовував свій вчинок тим, що гетьмана Виговського було обрано неправомірно без участі й згоди запорозького козацтва.

Для придушення бунту І. Виговський дав наказ перекрити доступ до Січі, не підвозячи туди харчі й боеприпаси. Проте від блокади Запорозжя населення Полтавщини та Миргородщини зазнало матеріальних втрат. Загітований запорожцями полтавський полковник Мартин Пушкар на хвилі невдоволення приєднався до заколотників, заміряючись на гетьманську булаву.

Шукаючи підтримки в боротьбі з гетьманською владою, М. Пушкар та Я. Барабаш звернулися по допомогу до Москви. Досвідчені московські політики скористалися такою нагодою. Не розриваючи зносин із І. Виговським як законним гетьманом, Москва стягнула війська до українсько-московського кордону.

І. Виговський, спираючись на татарську кінноту, у травні 1658 р. вирушив у похід на лівий берег Дніпра. Вирішальний бій між гетьманським військом та прихильниками Пушкар-Барабаша відбувся 11 червня 1658 р. неподалік Полтави. Військо заколотників зазнало нищівної поразки, М. Пушкар загинув у бою, Я. Барабаша було спіймано і страчено, Полтаву ж – ущент спалено.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** У чому автор вбачає головну трагедію ситуації, що склалася? **2.** Висловіть припущення, до чого ці події могли призвести. Кого автор вважає винуватцем / винуватцями цього конфлікту? **3.** Пригадайте з курсу історії України, чи траплялися подібні випадки громадянського конфлікту і коли. Які наслідки вони мали?

«Ще не згас вогонь багатокровної і багатоплачевної війни Хмельницького, запаленої з поляками, війни, яка сильно палала вісім років і з'їдала тоді Україну з Корону Польською взаємними руйнуваннями, ще не змита дощовими краплями очервонена людською кров'ю на багатьох крайоглядах земля, ще не засохли сльозотічні зіниці матерів по синах, а жінок по чоловіках, аж тут, на цьому боці Дніпра, від Переяслава й Полтави, з причини двох людей, нового тоді гетьмана Виговського і полтавського полковника Мартина Пушкаря, запалав і набрав своєї сили до людського роздору новий великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття, який спалював людське добро і знищував усе в корінь».

С. Величко. «Літопис». 1720 р.

3. Укладення Гадяцького договору 1659 р.

Подвійна гра Москви змусила І. Виговського звернутися по допомогу до Речі Посполитої.

Неподалік м. Гадяча 6 вересня 1658 р. на козацькій раді було ухвалено погоджений із польськими дипломатами документ, відомий під назвою **Гадяцький трактат (договір)**. Головним автором цього документа вважають Юрія Немирича, українського дипломата-шляхтича, який був правою рукою гетьмана Виговського. За задумом Ю. Немирича, Гадяцька угода передбачала повернення України до складу Речі Посполитої Трьох рівноправних народів. Тобто федерацію мали становити не лише Корона Польська та Велике князівство Литовське, а й Велике князівство Руське (створене на землях Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств).

У ході ратифікації угоди депутати сейму істотно обмежили повноваження Великого князівства Руського. Обмежено було й дипломатичну самостійність гетьмана, зменшено реєстр Війська Запорозького.

Внесені польським сеймом зміни до Гадяцької угоди сильно звузили коло прихильників ідеї створення Великого князівства Руського, особливо серед козацтва і шляхти. Похитнувся й авторитет І. Виговського як гетьмана й дипломата. Проти нього були налаштовані навіть колишні соратники, як, зокрема, І. Богун.

Умови Гадяцького договору 1658 р.

- Україна в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств входила до складу Речі Посполитої на федеративних засадах як Велике князівство Руське.
- Руське князівство очолював гетьман, який водночас був київським воєводою і першим сенатором.
- Передбачалося, що князівство матиме власне військо (60 тис. козаків, 10 тис. найманців), судову й фінансову системи, карбуватиме монету.
- Церковну унію слід було скасувати в усіх трьох державах.
- Передбачалося створення двох університетів, причому один із них отримував статус академії (Києво-Могилянська академія), а також колегіумів, гімназій, різних шкіл і друкарень.

4. Московсько-українська війна 1658–1659 рр.

Гадяцький договір спонукав московського царя до дій у відповідь. Він звернувся зі спеціальною грамотою до українського народу, закликаючи до непокори гетьманові. Натомість І. Виговський розіслав «Звернення до європейських дворів», яким сповіщав про розрив із Москвою та про його причини. У «Зверненні» йшлося про те, що московський цар намагається знищити Україну, підтримуючи бунти проти гетьмана.

Основні події Московсько-української війни розгорталися навесні–влітку 1659 р. Наприкінці березня 1659 р. 100-тисячна московська армія на чолі з князем О. Трубецьким рушила в Україну. Її було зупинено під Конотопом, який боронили козаки Чернігівського й Ніжинського полків під командуванням ніжинського полковника Г. Гуляницького. Майже два місяці козаки тримали облогу. І. Виговський готувався до вирішального бою. Гетьман домовився з кримським ханом про підтримку 40-тисячної орди і загалом мав близько 60 тис. вояків. Незабаром козацько-татарське військо виступило на допомогу обложеним. Головна битва відбулася **28 червня 1659 р.** в районі с. Соснівки під **Конотопом**. Вона закінчилася поразкою московського війська.

Звістка про перемогу української армії швидко облетіла Україну. Почули про неї і за її межами. Московський цар наказав своїм послам в Україні піти на значні поступки заради відновлення договору 1654 р.

Роздивіться зображення й дайте відповіді на запитання. **1.** Де на картині зображено українсько-татарські війська, а де московські? **2.** Що на картині свідчить про результати битви? **3.** Які почуття у вас викликає цей сюжет?

→ Конотопська битва.
Художник А. Орльонов. 2010 р.

Гучна перемога під Конотопом не поклала край розбратові в Гетьманщині. Незалежність України кожне угруповання розуміло по-своєму, обстоюючи передусім власні інтереси. Збурене умовами Гадяцького договору козацтво під проводом переяславського полковника Тимоша Цицюри почало повстання проти І. Виговського. Останнім ударом для гетьмана став напад І. Сірка разом із запорожцями на улуси Кримського ханства. Кошовий отаман Січі скористався відсутністю чоловічого татарського населення, яке брало участь у Конотопській битві як союзники І. Виговського.

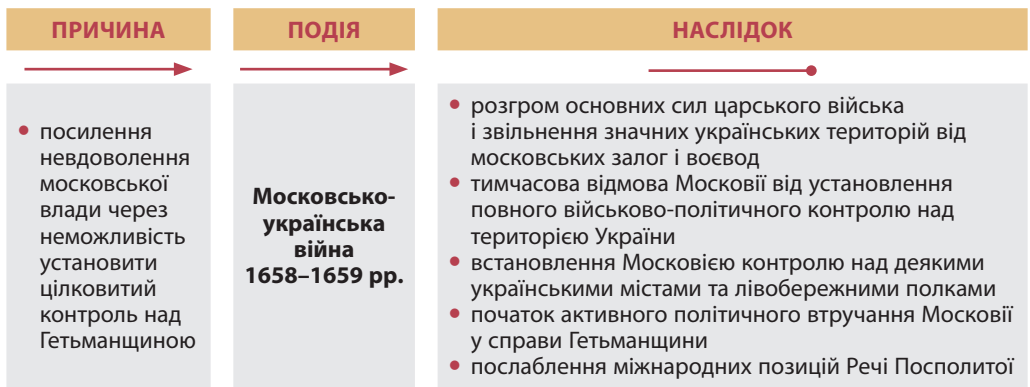
Відтак і гетьман І. Виговський, і кримський хан, не витіснивши московських залог із Києва, Чернігова, Переяслава та Пирятина, мушили зайнятися ліквідацією запорозької загрози. Тим часом Т. Цицюра, за підтримки полковників – свояків Б. Хмельницького Якіма Сомка й Василя Золотаренка, розгромив загоны І. Виговського на північних кордонах Гетьманщини й урочисто

запросив московського воєводу О. Трубецького ввести війська в Україну. Так розгорнувся новий московський наступ в Україну.

У вересні 1659 р. під Германівкою на Київщині зібралася рада. Козаки відмовилися визнати Гадяцький договір, виступили проти союзу з польським королем і, звинувачуючи Виговського у тому, що гетьман продав «їх ляхам», висловили йому недовіру. Гетьман, не бажаючи Україні нової громадянської війни, зрікся булави й подався на рідну Волинь, яка тоді перебувала під владою польського короля. За кілька днів старшинська рада новим гетьманом обрала Ю. Хмельницького.

Роздивіться карту на с. 151 і дайте відповіді на запитання. **1.** Які терени обіймала Українська держава – Гетьманщина – за І. Виговського? З якими державами сусідила? **2.** У яких полкових містах обирали чи затверджували гетьманом І. Виговського? **3.** Де відбувалися основні події Московсько-української війни 1658–1659 рр.? **4.** Де розташоване місто, під яким відбулася вирішальна битва цієї війни?

5. Початок гетьманування Юрія Хмельницького. Переяславський договір 1659 р.

Наступним після І. Виговського гетьманом став Ю. Хмельницький. З його утвердженням при владі історики пов'язують початок в Україні доби **Руїни**. Ю. Хмельницького обрали 28 вересня 1659 р. на Білоцерківській раді.

СЛОВНИК

Руїна – громадянські війни в Україні другої половини 50-х – 80-х років XVII ст., що супроводжувалися міжусобною збройною боротьбою в українському суспільстві через загострення соціальних, політичних та регіональних суперечностей. У боротьбу за владу активно втручалися інші держави. Усі ці події призвели до розколу Гетьманщини.

Гетьманування Ю. Хмельницький розпочав укладенням нового договору з Московською державою. Московський воєвода О. Трубецькой, який перебував в Україні з часів Московсько-української війни, запросив Ю. Хмельницького на особисті переговори до Переяслава. Той у супроводі нечисленної старшини вирушив на перемовини. О. Трубецькой за підтримки промосковськи налаштованої лівобережної старшини 27 жовтня скликав раду. Після того, як рада,

↑ Українські землі в 1657–1687 рр.

оточена 40-тисячним московським військом, затвердила Ю. Хмельницького гетьманом, О. Трубецької запропонував йому на підписання **Переяславські статті** – фальсифікований варіант Березневих статей 1654 р.

Умови Переяславських статей 1659 р.

- Московські залоги мали бути розміщені не лише в Києві, а й у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані.
- Гетьманському урядові заборонялося вести самостійну зовнішню політику: укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів тощо.
- Київський митрополит повинен був визнати зверхність Патріарха Московського (Українська православна церква відкинула цю статтю як неправомірну).
- Гетьман втрачав право призначати і звільняти генеральну старшину та полковників.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Юрій Хмельницький. Портрет з репродукції твору XVII ст.

Юрій Хмельницький (близько 1641–1685) – молодший син Б. Хмельницького, гетьман України (1659–1663). Здобув непогану домашню освіту. У 1657 р. шістнадцятирічний Юрій уперше був проголошений гетьманом України. За його гетьманування у 1659 р. було підписано Переяславський договір з Московією та у 1660 р. – Слободищенський трактат з Річчю Посполитою. Ці угоди спричинили гро-

мадянську війну в Гетьманщині й зумовили її поділ на Правобережну і Лівобережну. Зрікся гетьманства у 1663 р. і постригся в ченці під іменем Гедеона. Захоплений у полон татарами, у 1677–1678 рр. проголошений гетьманом удруге, уже як підданий турецького султана.

Українська держава втрачала самостійність, перетворюючись на автономну частину Московії. І хоча **автономія** була тоді ще доволі широкою, дії царату однозначно свідчили, що наступ на незалежність України триватиме.

Прочитайте уривок із праці М. Грушевського й дайте відповіді на запитання.

1. Чи погоджуєтеся ви з думкою українського історика про роль козацької старшини у Переяславській раді, чи вважаєте її хибною? 2. Що автор мав на увазі, написавши «...але не глянули в справу глибше, не поміркували, в чім причини їх слабости...»?

СЛОВНИК

Автономія (від грец. – самостійність, незалежність) – право на самоврядування певної території у складі іншої держави.

«Москва помішала всіх їх рахунки, і вони покорилися, присягли – і затаїли гнів і злість, що Москва так їх обдурила. Але не глянули в справу глибше, не поміркували, в чім причини їх слабости, а московської побіди – в їх відчуженню від народу, в тім, що свою політику вони будували... не на свідомій помочі і участі свого народу».

М. Грушевський. «Ілюстрована історія України»

6. Чуднівська кампанія та її наслідки

Наступним зовнішньополітичним заходом гетьмана став ініційований Москвою похід українсько-московських військ на Західну Україну з метою «визволити» ці землі з-під влади Речі Посполитої. Щоправда, влітку 1660 р. міжнародне становище Речі Посполитої поліпшилося завдяки укладенню миру зі Швецією: це дало змогу полякам вигнати московські війська з Литви й Білорусі та сконцентрувати сили на Волині. Назустріч полякам мали вирушити двома окремими військами московські сили й гетьман Ю. Хмельницький. Очолив кампанію царський вельможа В. Шереметєв, призначений напередодні «головним воєводою» в Гетьманщині.

Основні події кампанії відбулися в районі Чуднова (нині Житомирська обл.). 40-тисячне московське військо і 30-тисячний козацький загін під командуванням наказного гетьмана Т. Цицюри були оточені польсько-татарською армією. Ю. Хмельницький, що прямував на допомогу оточеним українсько-московським військам, вислав до польського командування полковника Петра Дорошенка з повідомленням про готовність Гетьманщини розпочати мирні переговори. Вони завершилися підписанням 17 жовтня 1660 р. біля с. Слободища мирної угоди, яку ще називали трактатом. Її було розроблено на основі Гадяцького договору. Щоправда, текст останнього зазнав істотних змін.

Прочитайте умови Слободищенського трактату й дайте відповідь на запитання. Порівняйте умови Слободищенського трактату й Гадяцького договору 1658 р. (с. 148). Яка з угод була вигіднішою для української сторони?

Умови Слободищенського трактату 1660 р.

- Усунуто статтю про Велике князівство Руське.
- Польській шляхті й магнатам обіцяно повернення усіх маєтностей в Україні.
- Гетьмана позбавлено права зовнішньополітичних зносин і зобов'язано надавати військову допомогу Польщі у війнах з іншими державами.
- Гетьманщина ставала тільки автономною частиною Речі Посполитої.

Після підписання Слободищенського трактату В. Шереметєв від імені царя підписав акт про капітуляцію царських військ. Москва відмовлялася від територіальних претензій на Україну. Московські військові залоги мали вийти з усіх українських міст, залишивши при цьому усю артилерію та военні припаси. Кримське ханство мало отримати грошовий викуп від царя, утримуючи на знак гарантій В. Шереметєва та ще кілька десятків бояр у заручниках. Утім на практиці все вийшло зовсім не так, як планувалося. Татари, незважаючи на домовленості з поляками, накинулися на беззбройних козаків. Ті намагалися шукати захисту в таборі Шереметєва, котрий замість надання захисту видав їх нападаючим.

7. Розкол Гетьманщини

Козацька рада в Корсуні схвалила Слободищенський трактат із поляками, проте це не поклало край внутрішнім усобицям у Гетьманщині. Рух проти Ю. Хмельницького очолив його рідний дядько, Яким Сомко. Він від імені

Переяславського, Чернігівського та Ніжинського полків склав присягу на вірність цареві перед московськими залогами. Попри домовленість із польсько-татарською стороною, московити відмовилися покидати терени України. Сомка було затверджено наказним гетьманом.

Однак Я. Сомко був не єдиним претендентом на гетьманську булаву, її домагався також ніжинський полковник Василь Золотаренко. Москва, підтримуючи то одного, то іншого претендента, загострювала ситуацію й водночас посилювала свою владу на Лівобережжі.

↑ Яким Сомко.
Невідомий художник.
XVII ст.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, що стало причиною такої негідної поведінки московських вояків на території Гетьманщини? З якою метою вони це робили?

2. Припустіть, чи міг цар знати про випадки безчинств своїх військових. **3.** Зверніть увагу, як архімандрит звертається до московського царя. Яке ставлення київських ченців до царя це засвідчує? **4.** Поміркуйте, чи могла така поведінка московських **ратних людей** вплинути на ставлення українського населення до гетьмана Ю. Хмельницького.

СЛОВНИК

Ратні люди – у Московській державі XIV–XVIII ст. загальна назва осіб, зобов'язаних нести військову або адміністративну службу на користь держави.

«...Неможливо нам описати образ та насильства, які починили ратні люди нам, обителі святей Печерській... Численні вотчини і хутори Пресвятої Богородиці раніше є від них розорені, церкви розрушені, престולי перекинені, пресвяті тайни із посудин викинені, священники оголені, а інші на смерть побиті, а піддані наші від убоztва та нажитків своїх розорені, а інші помучені і попечені, а іншим руки й ноги

відсічено. ...У святей обителі і в больницях хлібні запаси сильно отравлені, а інші забрані. З цього нам відомо є, що за дозволом своїх начальників ратні люди те чинять і за нашим чолобиттям їх не карають.

І через це, більше терпіти не можучи, б'ємо чолом і смиренно прохаємо: одаруй нас, вірних богомольців своїх, пресвітлий і доброчесний царю... заборони своєю царською грамотою київським начальним, тим, що є тепер, і тим, що за ними наступлять, нехай заборонять ратним людям розоряти маєтки Пресвятої Богородиці...»

Скарга І. Гізеля, архімандрита Києво-Печерського монастиря, царю Олексію Михайловичу. 16 червня 1661 р.

У 1661 р. Ю. Хмельницький за підтримки польсько-татарських військ спробував зламати опір Я. Сомка, проте в червні 1662 р. під Переяславом московські війська за підтримки лівобережних козаків завдали поразки загонам Ю. Хмельницького, змусивши їх відступити на Правобережжя.

Становище Ю. Хмельницького погіршувалося ще й через негативне ставлення запорозьких козаків до його союзу з поляками й татарами.

Молодий гетьман вирішив зректися булави. Скликана на початку січня 1663 р. рада в Чигирині обрала гетьманом Правобережної України Павла Тетерю. Після зречення гетьманства Ю. Хмельницьким 1663 р. територію України було поділено на Правобережну та Лівобережну Гетьманщину.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Гетьман І. Виговський, що утвердився при владі після смерті Б. Хмельницького, у внутрішній політиці дотримувався принципу задоволення козацької старшини, а в зовнішній віддавав перевагу дипломатії та примиренню з сусідніми державами.
- У 1658 р. розгорілася Московсько-українська війна, у якій узяло участь українське козацтво, що воювало по обидва боки.
- Врахувавши вороже ставлення Московії до самостійності Української козацької держави, І. Виговський уклав Гадяцький договір.
- Після зречення І. Виговського гетьманську булаву було передано Ю. Хмельницькому, який почав гетьманування з підписання Переяславських статей з Московією.
- У 1660 р. відновилися воєнні дії між Річчю Посполитою та Московією за українські землі. Кампанія завершилася перемогою поляків.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Визначте, з якого документа наведено уривок. Якими були значення та наслідки ухвалення цього документа? Чим його зміст істотно відрізняється від інших (подібних), укладених раніше?

«Уся Річ Посполита народу польського, і Великого князівства Литовського, і Руського та провінцій, що до них належать, відновлюється в повноті так, як було перед війною... Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руським і першим сенатором у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься... Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні устанавити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська».

2. Дайте відповіді на запитання.

► Якого зовнішньополітичного курсу дотримувався гетьман І. Виговський? ► Що передбачав договір зі Швецією? ► Якими були основні напрями внутрішньої політики гетьмана І. Виговського? ► Чим закінчився заколот М. Пушкаря та Я. Барабаша? Яку роль відіграла Москва в цьому антидержавному заколоті? ► Яким було становище Української козацької держави на час приходу до влади Ю. Хмельницького? ► Якими діями розпочав гетьманування Ю. Хмельницький? ► Якими були наслідки Чуднівської кампанії? ► За якої внутрішньополітичної ситуації Ю. Хмельницький утратив гетьманську булаву?

3. Поміркуйте, чому, незважаючи на перемогу під Конотопом, І. Виговський не зміг запобігти спалаху громадянської війни та утримати гетьманську булаву. Чи можна було уникнути громадянського конфлікту в Гетьманщині?

Поміркуйте, чи могли заходи політики Ю. Хмельницького урятувати Гетьманщину від розколу. Висловіть припущення, яку подію можна вважати межею, що після неї Українська козацька держава розпалася на Лівобережну й Правобережну Гетьманщини.

4. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Підписання Гадяцького договору ► повстання Я. Сомка та І. Золотаренка ► укладання Переяславських статей ► Чуднівська кампанія.

5. Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. Ви погоджуєтесь із думкою дослідника чи вважаєте її хибною? Поясніть. Висловіть припущення: кого має на увазі автор, говорячи про «голів, які стали вище від рівня цілого народу»?

«Українці показали, що вони неспроможні зрозуміти й оцінити цей продукт (тобто угоду) голів, які стояли вище від рівня цілого народу».

Український історик XIX ст. М. Костомаров про Гадяцьку угоду

6. Порівняйте умови Березневих (1654; с. 134) та Переяславських (1659; с. 152) статей. Дані оформіть у вигляді таблиці.

Похід польсько-українського війська на чолі з Яном II Казимиром на Лівобережжя

1663

червень – козацька (Чорна) рада в Ніжині; проголошення гетьманом І. Брюховецького

1664

Підписання І. Брюховецьким Московських статей

1665

1667

30 січня – Андрусівське перемир'я

§ 22 Правління Павла Тетері та Івана Брюховецького. Андрусівське перемир'я

1. Гетьманування Павла Тетері на Правобережжі

↑ Павло Тетеря. Невідомий художник. XIX ст.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Павло Тетеря (1620/1622–1670) – український дипломат, військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Правобережної України (1663–1665). Був писарем гродського суду у Володимирі-Волинському, полковником Переяславського полку, очолював українське посольство в Москві у березні 1654 р. для оформлення Переяславської угоди. 1662 р. – генеральний писар в уряді гетьмана Ю. Хмельницького. Після зречення останнього обраний гетьманом на генеральній раді в Чигирині. Визнав зверхність короля Яна II Казимира й підтримав його похід на Лівобережну Україну. Мав намір об'єднати право- і лівобережну частини Гетьманщини. Унаслідок повстання 1665 р. зрікся булави й виїхав до Варшави, забравши із собою гетьманські клейноди та основні документи з архіву Гетьманщини.

Скликана після зречення Ю. Хмельницького рада правобережних полків у Чигирині (січень 1663 р.) обрала гетьманом Павла Тетерю.

Тим часом лівобережні козаки дедалі більше підпадали під вплив Москви, яка прагнула поставити на гетьманство вигідного для себе претендента. Восени 1663 р. московсько-польська війна за українські землі спалахнула знову. Спираючись на підтримку Польщі, П. Тетеря прагнув відновити контроль над Лівобережжям, тож під час влаштованого королем походу виступив на боці Яна II Казимира. За кілька днів жовтня 1663 р. коронні війська разом із десятьма полками П. Тетері під командуванням наказного гетьмана І. Богуна й кінною армією татар переправилися через Дніпро, швидким темпом пройшлися до Глухова і на кордоні з Московією з'єдналися з литовським військом. Однак ні здобути штурмом Глухів, ні утриматися на позиціях їм не вдалося. Під час облоги міста,

за спогадами сучасників, дивну пасивність демонстрували правобережні козаки під керівництвом І. Богуна. Причиною згасання войовничого запалу правобережців було те, що похід поляків на Лівий берег набув явного карального характеру. Сучасник подій В. Каховський писав: «*козаки лише кричали і в повітря стріляли*». Їхня поведінка дала підставу звинуватити І. Богуна у зраді. У лютому 1664 р. його було заарештовано і без суду, нібито за наказом короля, розстріляно.

Тим часом проти П. Тетері піднявся антигетьманський рух на Правобережжі. Упродовж літа 1664 – весни 1665 р. ці території перетворилися на арену жорсткої і хаотичної війни, в якій з одного боку брали участь війська лівобережного гетьмана І. Брюховецького, московські ратні люди, запорозькі козаки на чолі з І. Сірком, а з іншого – полки П. Тетері, татарська кіннота і коронне військо на чолі зі сумнозвісним С. Чернецьким, який кривавим походом пройшовся містами і селами Правобережжя.

Такий перебіг подій ускладнив становище П. Тетері. Насильницька смерть славетного полковника І. Богуна лише започаткувала низку трагічних випадків, що сталися на Правобережжі упродовж 1664–1665 рр. Зокрема, за участь у змові було заарештовано київського митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського, архімандрита Свято-Онуфріївського монастиря Гедеона (Юрія) Хмельницького та полковника Г. Гуляницького, яких незабаром ув'язнили в колишній столиці Тевтонського ордену – Мальборку (Марієнбурзі). І. Виговського було засуджено до страти. Такі каральні заходи не додали популярності П. Тетері. Втративши будь-яку підтримку в Україні, наприкінці червня 1665 р. він утік до Польщі. Булаву отримав Петро Дорошенко, остаточне затвердження якого на гетьманській посаді відбулося на Генеральній раді в Чигирині (січень 1666 р.).

↑ Розстріл гетьмана І. Виговського.
Малюнок М. Гаталевича

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про що йдеться в листі П. Тетері до короля? Як зміст листа відображає ставлення гетьмана до польської влади та ситуацію в Правобережній Гетьманщині? Як П. Тетеря виправдовує своє бажання зректися булави? **2.** Про які риси характеру гетьмана довідуємося з джерела? **3.** Поміркуйте, якої життєвої позиції дотримувався гетьман.

«Я тримав та дотримав Україну Королеві Його Милості, втратив на сто тисяч та інші несучі клопоти, прикраси та виношу неприємності і далі те чинити буду на службу Його Королівської Милості. Я особливо зобов'язаний доброти Його Королівської Милості, тримаю те клопітне гетьманство лише ради Його Королівської Милості, хотів позбутися того уряду багато разів. Віддам останнє, що маю, якби тільки був вільний від того клопітного та небезпечного гетьманства.

...Україна зараз ділиться на три частини: Україна підвладна Вашій Королівській Милості, але по багатьох містечках, і майже всіх, чутно голоси "зукнемо ще раз". У різних містечках потроху вибухають бунти. Корсунці повстали, кальничани хоча піддалися, дуже зухвало говорять, нікого не слухають. Про чигиринців тихо говорять. А те походить зі звиклої козацької сваволі, яка панів мати не хоче».

Лист П. Тетері до Яна II Казимира. Зима 1665 р.

2. Чорна рада. Правління Івана Брюховецького на Лівобережжі

На Лівобережній Україні у квітні 1662 р. переяславський полковник Я. Сомко скликав у Козельці старшинську раду, яка обрала його гетьманом. Водночас ніжинський полковник Василь Золотаренко висловив власні претензії на гетьманську булаву, звинувативши Я. Сомка у зраді.

Доки претенденти змагалися у своїй вірності цареві, на арену політичного життя Лівобережної Гетьманщини виринала постать Івана Брюховецького.

У середовищі козацької старшини про І. Брюховецького говорили як про людину «нікчемну». По смерті Б. Хмельницького він супроводжував неповнолітнього Юрія до Києво-Могилянської колеї, а згодом подався на Січ. Маючи хист оратора й уміння впливати на людей, І. Брюховецький швидко завоював авторитет серед запорожців, низовиків і містян, гнівно засуджуючи політику козацької старшини, яка прагнула багатства. Упевнившись, що має підтримку в Україні, він звернувся до царя з проханням дозволити скликати козацьку раду.

17–18 червня 1663 р. в Ніжині зібралася Чорна рада, в якій разом із козаками взяли участь селяни та жителі міст. Спираючись на підтримку запорожців, козацьких низів, селян, а також під тиском московських військ І. Брюховецький здобув перемогу над Я. Сомком та В. Золотаренком. Останніх за наказом Брюховецького було ув'язнено в Ніжинській фортеці, а згодом страчено як зрадників царя.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Іван Брюховецький. Художник В. Штець. 2008 р.

Іван Брюховецький (близько 1623–1668) – український військовий діяч, гетьман Лівобережної України (1663–1668). З початком Національно-визвольної війни перебував при дворі Б. Хмельницького, виконуючи обов'язки «старшого слуги» гетьмана. Восени обраний кошовим отаманом Запорозької Січі. Вдало проведена підготовка до ради дала змогу І. Брюховецькому на Чорній раді 1663 р. заволодіти гетьманською булавою. Намагався також підпорядкувати своєму впливові Правобережну Гетьманщину.

Роздивіться зображення на с. 159, прочитайте текст до нього, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання. Знайдіть на малюнку І. Брюховецького та Я. Сомка. **1.** Які художні засоби використала ілюстраторка для того, щоб відобразити риси характерів героїв та їхні емоції? **2.** Як у тексті простежується

вдача двох претендентів на булаву? **3.** Які відчуття у вас викликає цей малюнок? **4.** Висловіть припущення про сенс, який автор роману вкладав у слова, призначені Сомкові: «Диявол давно вже одлучив од тебе вірнії душі».

→ Два гетьмани. Ілюстрація до роману П. Куліша «Чорна рада». Художниця І. Суманенкова

«...На столі лежала булава Брюховецького з бунчуком і корогвою. Сам Брюховецький стояв у голубому жупані перед своїх запорожців... Тут уже він був не той, що в Романовському таборі: позирав гордо, по-гетьманськи, і тільки всміхавсь, узявшись у боки. Але ось крізь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною – усі в панцирах і мисюрках, з шаблями і келепами, як до бою. У руках Сомко держить золоту булаву Богданову.

“Гордий, пишний і розумом високий гетьман! – подумав Петро (про Сомка). – Да на кого ти опираєшся, коли б ти тільки віддав! Диявол давно вже одлучив од тебе вірнії душі!.. По тонкій кризі ступаєш ти на свого ворога... Жаль мені тебе, золота голову!”»

П. Куліш. «Чорна рада»

Отримавши гетьманську булаву, І. Брюховецький заходився змінювати державний апарат Гетьманщини. Він оточив себе «новими генеральними старшинами» – на їхню роль часто потрапляли невідомі широкому загалу люди, які раніше перебували на другорядних посадах і не мали досвіду державного управління. Більшість колишніх старшин та полковників зазнали утисків, вигнання, подекуди розправи. Причому ініціатором фізичного винищення козацької знаті був не лише особисто новообраний гетьман, а й безкарні учасники Чорної ради, підтримувані московською владою.

Оточивши себе вірними кадрами, І. Брюховецький узявся здійснювати адміністративну реформу, спрямовану на зміцнення своєї влади. Ніжинський полк, який тривалий час перебував в опозиції до І. Брюховецького, було розподілено на три частини (Ніжинський, Стародубський, Глухівський) та передано в порядкування прибічникам гетьмана. Для матеріального заохочення прихильників і встановлення контролю над полковою старшиною І. Брюховецький наказав розквартирувати запорожців у полкових містах Лівобережжя. Утвердившись при владі, гетьман швидко забув про свої обіцянки щодо козацького невтручання в міське самоврядування та збереження компетенції магістрату.

3. Московські статті

Новообраний гетьман спирався на підтримку Москви, роблячи цареві чималі поступки. У листопаді 1663 р. в Батурині було підписано договір між І. Брюховецьким та представниками царського уряду. Угода, укладена на основі

Березневих та Переяславських статей, містила кілька нових пунктів, за якими гетьманський уряд зобов'язували постачати продукти харчування московським залогам в Україні; купцям заборонялося вивозити з України до Московії на продаж вино і тютюн, а на Правобережжя – хліб.

У 1665 р. І. Брюховецький – перший з українських гетьманів – разом із генеральними старшинами, полковниками і почтом у 500 чоловік поїхав до Москви «побачити пресвітлі очі государя». У Москві гетьмана зустріли «ласкаво» та обдарували щедро, ба навіть одружили з родичкою князя Долгорукого і пожалували титул боярина. Водночас візит І. Брюховецького супроводжувався підписанням нового міждержавного українсько-російського договору, відомого в історії як **Московські статті**.

Зміст Московських статей

- Московські воєводи й залоги отримували право перебувати майже в усіх великих містах.
- Збирання податків покладалося на воєвод, а грошові збори повністю мали надходити до царської казни.
- Вибори гетьмана могли відбуватися лише з дозволу царя та за присутності царського представника.
- Гетьманський уряд позбавлявся права на проведення самостійної зовнішньої політики.
- Українське православне духовенство підпорядковувалося Патріархові Московському.

Московські статті істотно обмежували автономію Лівобережної Гетьманщини, посилювали її залежність від Московії. Передача влади на місцях московським воєводам свідчила про хитке становище І. Брюховецького в Україні і його прагнення знайти захист у царя. Навесні 1666 р. на території лівобережних полків з'явилися царські дяки для проведення перепису населення та його прибутків. Це породило конфлікт І. Брюховецького з українським духовенством. Розчарувалися в політиці гетьмана навіть запорожці, дізнавшись про прибуття царських ратних людей до фортеці Кодак.

Ознайомтеся з текстом джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про яку подію згадує в листі І. Брюховецький? **2.** Навіщо гетьман звертається до впливового російського вельможі з таким листом? **3.** Як це характеризує І. Брюховецького?

«Згадати про мій приїзд до Москви, що за тим-таки звичаєм Виговський і молодий Хмельницький обіцяли бути в столиці, але змінили, не виконавши своєї обіцянки, – то прошу не рівняти мене, слугу свого, ваша милосте, із молодим Хмельницьким та Виговським, бо відомо, які їхні добродійства і при гетьманстві до ляхів були: лядських, і татарських, і шведських, і турецьких послів приймали й

↑ Парадний одяг московської боярині та боярина кінця XVI – початку XVII ст. Сучасна реконструкція

відпускали без господарського відома, а ляхів при собі тримали, і з лядськими домами поєднувалися. А щодо мене, ваша милосте, так зволь розуміти й відати, що я без лукавства кажу істину: бачив себе на небі, коли... сподобився бачити пресвітлі очі великого государя нашого, його царську пресвітлу величність, єдиного осяйного під сонцем монарха».

З листа І. Брюховецького до російського вельможі Б. Хитрово. 1665 р.

4. Андрусівське перемир'я 1667 р.

Знесилені війною Московія та Річ Посполита розпочали переговори про припинення війни і взаємні територіальні поступки, які закінчилися підписанням 30 січня 1667 р. в с. Андрусові (поблизу Смоленська) перемир'я.

Андрусівський договір, який здебільшого стосувався України, був укладений таємно, без погодження з українською стороною. Він перекреслював більшість здобутків українського народу, завойованих майже 20-літньою боротьбою за національне визволення, узаконював і закріплював насильницький поділ українських земель між Річчю Посполитою та Московією.

Закріплений Андрусівським договором поділ українських земель надзвичайно ускладнював визвольні змагання українців – адже тепер для побудови незалежної Гетьманщини необхідно було долати опір двох ворожих одна одній держав.

Умови Андрусівського перемир'я 1667 р.

- Припинення воєнних дій між Річчю Посполитою та Московією.
- Встановлення перемир'я на 13,5 року.
- Під владою Московської держави залишалася Лівобережна Україна, поверталися Сіверщина, Смоленщина та на два роки Київ.
- За Річчю Посполитою закріплено землі Правобережної України й землі Білорусі.
- Запорозька Січ переходила під контроль обох держав.

Розгляньте карту на с. 151 і дайте відповіді на запитання. **1.** Які терени обіймала Українська держава на початок гетьманування Ю. Хмельницького? З якими державами сусідила? **2.** Де відбулися основні події 1659–1665 рр.? **3.** Як було переділено Гетьманщину за Андрусівським перемир'ям?

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Унаслідок зречення Ю. Хмельницького Гетьманщина розкололася на Правобережну й Лівобережну, у кожній з них утвердився окремий гетьман.
- Правобережні козаки обрали на гетьманування полковника П. Тетерю, який планував узяти під свій контроль Лівобережжя за допомогою Речі Посполитої. Гетьман узяв участь у поході Яна II Казимира на Лівий берег; похід закінчився поразкою поляків та політичною катастрофою для Тетері.
- Унаслідок боротьби за гетьманську булаву на Лівобережжі утвердився І. Брюховецький. Він прийшов до влади за підтримки козацьких низів, запорожців та селян, які влаштували Чорну раду.

- У внутрішній політиці І. Брюховецький вдався до фізичного знищення опонентів та здійснення реформ, що мали зміцнити його владу в Гетьманщині. Зовнішня політика гетьмана характеризувалася сліпим підданством Москві, виконанням забаганок царя задля власного збагачення, що призвело до руйнування державних інститутів Гетьманщини та поступового перетворення її на обмежену автономію у складі Московії.
- За гетьманування І. Брюховецького на Лівобережжі відбулося примирення між Річчю Посполитою та Московією, які без участі української сторони уклали Андрусівське перемир'я, що вирішувало долю українських земель.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Кого з гетьманів стосується свідчення сучасника: *«У нас у предках бояр не було, а он заводить нові порядки, а вольності наші всі отходять»?*
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - ▶ Андрусівське перемир'я
  - ▶ підписання Ю. Хмельницьким Переяславських статей
  - ▶ підписання І. Брюховецьким Московських статей
  - ▶ Чорна рада в Ніжині.
3. Поміркуйте, чому Андрусівське перемир'я український літописець С. Величко назвав «Андрусівським торгом». Наведіть конкретні приклади політики московського уряду, спрямованої проти незалежності козацької України.
4. Дайте відповіді на запитання.
  - ▶ За яких обставин до влади на Лівобережжі прийшов І. Брюховецький?
  - ▶ Чи можна стверджувати, що підписаний І. Брюховецьким у 1665 р. договір з Москвою суттєво обмежував незалежність Гетьманщини? Чому?
  - ▶ Чию підтримку мав і яку політику здійснював гетьман П. Тетеря?
5. Підтвердьте або спростуйте тезу сучасної дослідниці козацтва Т. Таїрової-Яковлевої про І. Брюховецького.

«...цінував царські подачки більше від гетьманської влади, хто догоджав воєводам, а не прагнув установити власні порядки на підвладній йому території. Страшна сила анархо-запорозького крила, породженого Хмельниччиною, нарешті перемогла, нав'язавши Україні свого лідера».

6. Роздивіться кадр із мінісеріалу «Чорна рада», прочитайте текст про нього, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.
  1. Як гадаєте, які герої серіалу зображені в кадрі?
  2. Поміркуйте, чому автори дали історичному серіалу саме таку робочу назву.
  3. Подивіться мінісеріал і виконайте проект.
  4. Порівняйте сюжет серіалу з тими історичними відомостями про події доби Руїни, які ви вже знаєте. Чи відповідає сюжет картини дійсності? Чому, на вашу думку, режисер додав до сюжету образ Б. Хмельницького? Поміркуйте, яку думку хотіли донести творці мінісеріалу до глядача? Чи актуальний сюжет фільму для сучасної України? Власні думки викладіть у вигляді есе.
  5. Уявіть себе творцями фільму, відзняміть невеликий відеоролик (трейлер) до фільму, щоб зацікавити глядачів і глядачок вашим продуктом.

«Чорна рада» (робоча назва «Булава для розумної голови») – український дев'ятисерійний телефільм, знятий у 2000 р. за романом П. Куліша «Чорна рада». Сценарій фільму написаний досить близько до оригінальної версії П. Куліша. Однак режисер стрічки увів образ Б. Хмельницького, хоча того не було в романі.

↑ Кадр із мінісеріалу «Чорна рада»

червень – проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї України

1668

1669

березень – підписання Корсунської українсько-турецької угоди. Обрання гетьманом Лівобережжя Д. Многогірного. Укладення Глухівських статей

червень – обрання гетьманом Лівобережжя І. Самойловича. Підписання Конопотських статей

1672

травень-жовтень – підписання Буцацького мирного договору

§ 23 Лівобережна та Правобережна Гетьманщини у другій половині 60-х – 70-х роках XVII ст.

1. Об'єднання Гетьманщини Петром Дорошенком

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Петро Дорошенко. Невідомий художник. XIX ст.

Петро Дорошенко (1627–1698) – визначний український військовий, політичний і державний діяч. Онук гетьмана М. Дорошенка. Гетьман Правобережної України (1665–1676). Під час Національно-визвольної війни – прилуцький полковник; за дорученням гетьмана Б. Хмельницького їздив на переговори до Швеції. Підтримував І. Виговського. За гетьманування Ю. Хмельницького – чигиринський полковник, за П. Тетері – генеральний осавул. Прагнув створити незалежну Українську державу, яка включала б і західноукраїнські землі.

Гетьманство П. Дорошенка на Правобережжі розпочалося за надзвичайно складних умов: унаслідок воєнних дій і громадянської війни 65–70 % його населення було знищено. Козацьку Україну було поділено надвоє. Тому П. Дорошенко насамперед удався до заходів, спрямованих на поліпшення внутрішнього становища. Він усіляко заохочував заселення південних районів Правобережжя, захищав інтереси козацького стану. Створив постійне наймане військо, яке налічувало близько 20 тис. сердюків. Великою духовною підтримкою став для гетьмана приїзд до Чигириня православного київського митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського, палкого поборника самостійності України, який влаштував митрополичу резиденцію в столиці гетьманської держави.

Головну мету власної діяльності П. Дорошенко вбачав у об'єднанні всіх українських земель у межах однієї держави. У лютому 1666 р. старшинською радою було ухвалено рішення вигнати поляків з України, укласти союз із кримським ханом та об'єднати українські землі під владою П. Дорошенка.

Звістка про підписання Московією та Польщею Андрусівського договору спонукала правобережного гетьмана до відновлення воєнних дій проти Польщі. На початку жовтня 1667 р. армія Дорошенка, підсилена татарською кіннотою і загоном яничарів, узяла в облогу під м. Підгайці (сучасна Тернопільська обл.) польське коронне військо. Однак грабіжницький наліт у Північний Крим запорожців на чолі з кошовим І. Сірком та захоплення ними в полон кількох тисяч татарських жінок і дітей коштував П. Дорошенкові союзника. Татари підписали сепаратну угоду з поляками й повернулися до Криму. Гетьман мусив не лише погодитися на мир, але й присягнути на вірність Речі Посполитій, підписавши **Підгаєцьку угоду**.

На початку 1668 р. на старшинській раді в Чигирині П. Дорошенко знову порушив питання про об'єднання Гетьманщини, цього разу під протекторатом Туреччини. Таке саме рішення ухвалила й рада на Лівобережжі на чолі з І. Брюховецьким. Із Гадяча та Чигирини до Стамбула майже одночасно вирушили два посольства. Тим часом Лівобережну та Слобідську Україну охопило антимосковське повстання. Очолив його І. Брюховецький, який в універсалі до населення закликав рятувати Україну від царя.

На початку березня 1668 р. московські залоги було вигнано з більшості міст Лівобережжя. І. Сірко звільнив від московитів усю Слобідську Україну, крім Харкова. У червні 1668 р. П. Дорошенко переправився через Дніпро й вирушив назустріч І. Брюховецькому. Проте козаки зчинили бунт, убили І. Брюховецького, а П. Дорошенка обрали гетьманом обох берегів Дніпра.

Щоб контролювати ситуацію, П. Дорошенко розташував у найбільших містах свої залоги. Однак закріпити владу на Лівобережжі йому не вдалося. З півночі загрожувала Московія, на заході пішли в наступ війська Речі Посполитої. До того ж запорожці висунули власного претендента на булаву – кошового писаря Петра Суховія. Тому П. Дорошенко повернув на Правобережжя, а наказним гетьманом на Лівобережжі призначив чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного, доручивши йому оборону північного кордону.

2. Гетьманування Дем'яна Многогрішного

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Дем'ян Многогрішний. Невідомий художник. Копія з портрета XVIII ст.

Дем'ян Многогрішний (близько 1630 – після 1701) походив із селянської родини з-під м. Коропа на Чернігівщині. Брав участь у Національно-визвольній війні. У 1665–1669 рр. – чернігівський полковник. Учасник антимосковського повстання 1668 р. під проводом І. Брюховецького. Підтримував політику гетьмана П. Дорошенка. У 1668 р. призначений Дорошенком наказним гетьманом Лівобережної України. Під час гетьманування вів таємне листування з П. Дорошенком про його повернення на Лівобережжя.

П. Дорошенко не мав змоги надіслати на лівий берег підкріплення, тож московські війська взяли в облогу Чернігів. Промосковськи налаштована старшина Чернігівського, Новгород-Сіверського і Стародубського полків проголосила Д. Многогрішного «сіверським гетьманом» і розпочала переговори з московитами. У березні 1669 р. Генеральна рада у Глухові схвалила запропоновані старшинами **Глухівські статті**. Вони мали замінити раніше укладені з царем Московські статті 1665 р.

Зміст Глухівських статей

- Московські воеводи лишалися тільки в п'яти містах (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Остер) і не мали права втручатись у справи місцевого управління та судочинства.
- Податки мала збирати тільки старшина.
- Козацький реєстр обмежено 30 тис. осіб.
- Гетьман мав право утримувати наймане військо – 1 тис. **компанійців**.
- Старшина не могла позбавити гетьмана булави без дозволу царя, за винятком державної зради гетьмана.
- Гетьманові заборонено встановлювати дипломатичні відносини з іншими державами.

СЛОВНИК

Компанійці – наймані кіннотні козацькі полки по 500–600 осіб у кожному, які виконували функції нагляду за порядком. Уперше створені Д. Многогрішним у 1668 р.

старшинську раду – сам вів переговори з московськими послами, без військового суду карав навіть полковників, роздавав урядові посади родичам.

У 1670 р. владу Д. Многогрішного визнали запорожці. Однак повної згоди з ним так і не досягли, обравши гетьманом М. Ханенка. Той започаткував дипломатичні відносини з Московією і просив царя про захист запорожців.

У березні 1672 р. генеральна старшина таємно схопила Д. Многогрішного, звинувативши його у змові з Дорошенком й у зраді цареві, і вислала до Москви. Там гетьмана піддали жорстоким тортурам і засудили до страти, яку замінили довічним засланням до Сибіру.

Прочитайте тексти джерел на с. 166 і дайте відповіді на запитання. Автор обох листів – Д. Многогрішний. Написані вони з різницею в часі менше двох років, проте висвітлюють абсолютно протилежні позиції. **1.** Поміркуйте, що спонукало гетьмана

У внутрішній політиці Д. Многогрішний прагнув захищати державні інтереси України. Домігся, щоб Київ з округою залишився у складі Лівобережжя. Задля зміцнення своєї влади замінив ненадійних полковників вірними людьми. Оточення обурювало прагнення гетьмана до особистого збагачення, те, що не зважав на

↑ Компанієць. Реконструкція О. Сокирка

кардинально змінити зовнішньополітичні орієнтири. **2.** Чи був він щирим, запевняючи царя у відданості? **3.** Якими намірами керувався у своїй політиці?

«...Жадному неприятелю, що виступає проти вашої царської пресвітлої величності і проти великої держави Московської, готові враз, не жаліючи голів своїх, кров проливати, без краплі сумніву дати відсіч і бути вірними вам, государю великому царському обіцяємо...»

Лист Д. Многогіршого до московського царя. 1669 р.

«Якщо царська світлість дозволив наші землі потроху віддавати королю, то нехай би він віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але... будемо боронитися, а землі свої не уступимо. Чекав я до себе царської світлості милості, а царська світлість дозволив нас у неволю віддати. Коли б ми самі себе не обороняли, то давно поляки б нас у неволю взяли, а на захист московських людей сподіватися нічого».

Лист Д. Многогіршого піддячому Савіну. 1671 р.

3. Військово-політичний союз Петра Дорошенка з Османською імперією

Загроза з боку Польщі й Криму підштовхнула П. Дорошенка до налагодження тісніших зв'язків з Туреччиною. У березні 1669 р. гетьман скликав під Корсунем старшинську раду. Окрім представників правобережних полків, у ній взяли участь козаки Лівобережжя й Запорозжя. Рада ухвалила прийняти турецький протекторат, але без складання присяги.

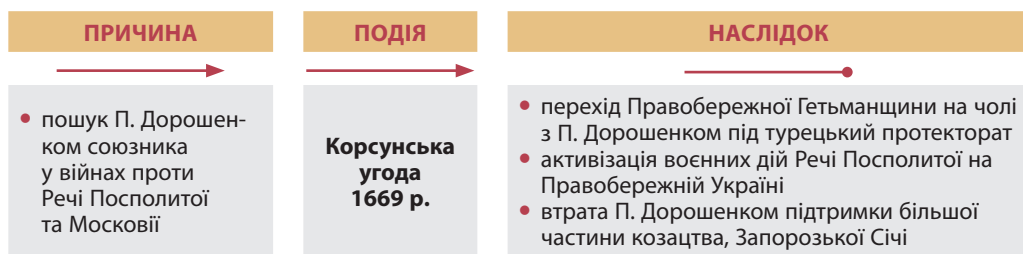
Проте не все козацтво й не всі селяни Правобережжя підтримали таку угоду. Противники П. Дорошенка поширювали чутки, що він «запродав Україну в турецьке ярмо». Гетьманську булаву мусив виборювати, долаючи зазіхання П. Суховія, який зумів схилити на свій бік шість правобережних полків. Згодом довелося боротися й із «новообраним гетьманом», уманським полковником М. Ханенком, який орієнтувався на Польщу й на бік якого стали кілька правобережних полків і Січ.

↑ Султан Османської імперії Мегмед IV

Умови Корсунського договору 1669 р.

- Перехід Гетьманщини під протекторат Османської імперії.
- Право вільного вибору гетьмана, якого обирали довічно.
- Автономія української православної церкви у складі Константинопольського патріархату.
- Звільнення українського населення від сплати податків і данини на користь турецької казни.
- Заборона туркам і татарам споруджувати мечеті й збирати ясир на українських землях.
- Заборона Туреччині й Кримському ханству укладати мирні договори з Річчю Посполитою і Московією без згоди гетьмана.

Війну між прихильниками М. Ханенка й П. Дорошенка вдало використовував польський уряд. Улітку 1670 р. в Острозі розпочала роботу польсько-українська переговorna комісія, на розгляд якої П. Дорошенко виніс пункти з вимогами, що нагадували Гадяцькі. Польські представники розпочали паралельні переговори з послами М. Ханенка. 2 вересня 1670 р. М. Ханенко підписав **Острозьку угоду**, у якій жодним словом не згадувалося про козацьку державу, лише йшлося про визнання «вольностей і привілеїв» Війська Запорозького. Сейм ратифікував цю угоду, а П. Дорошенка оголосили зрадником Речі Посполитої.

↑ Михайло Ханенко.
Невідомий художник.
Кінець XVIII ст.

Використавши додаткові джерела інформації, знайдіть текст Острозької угоди 1670 р., прочитайте його. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Порівняйте умови Корсунського договору (с. 166) П. Дорошенка з Туреччиною, Глухівських статей (с. 165), підписаних Д. Многогрішним із Московією, та Острозької угоди М. Ханенка з Річчю Посполитою. Яка з них була найбільше та найменше вигідна для Гетьманщини? **2.** Чи реально було втілити в життя умови цих угод? Якщо так, то яким чином?

На початку серпня 1671 р. польська армія на чолі з коронним гетьманом Я. Собеським із загонами М. Ханенка та запорожцями на чолі з І. Сірком розгорнула воєнні дії в Україні. До кінця жовтня Річ Посполита встановила панування майже над усією територією Брацлавщини, а король Михайло Вишневецький офіційно затвердив правобережним гетьманом М. Ханенка.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Чи слушним ви вважаєте пояснення П. Дорошенком його політичних поглядів? Ви підтримуєте його позицію чи вважаєте хибною? **2.** Чи правомірно гетьман звинувачував запорожців у розколі Гетьманщини? Відповідь обґрунтуйте. **3.** Чому, на вашу думку, П. Дорошенко постійно згадує Б. Хмельницького?

«Ви ж, друзі мої й брати, нанесли мені таку велику печаль своїм писанням, якої ще не дізнав я навіть від головного свого ворога.

Можна було б вам запитати мене про те, для чого бажаю мати я під своїм рейментом обидва боки Дніпра? Бажав того з поведінки славного Богдана Хмельницького, в якого навчився я того порядку і щоб тепер, за мого уряду, було єдине стадо і єдиний пастир в Україні. Яка ж у вас правда, коли тільки й ганите мене та гетьманів, що були в Чигирині після старого Хмельницького, що зичили бути єдиний Україні? Всі у вас невинні ті, що по той бік, який від Переяслава. [...]

Богдан Хмельницький вдався під високу руку православного московського монарха. Але тепер поляки удалися до трактатів з московитами, а з'їхавшись у Андрусові, виторгували там собі у московитів нас як безсловесну і нічого не тямлячу худобу. Чи не ліпше лишитись під турецькою владою при неушкоджених догматах та обрядах своєї святої віри, міцно затверджених тепер од Порти?»

Лист П. Дорошенка до Лукаша, кошового отамана Запорозької Січі.
Чигирин. 11 лютого 1671 р.

4. Похід турецького війська в Україну в 1672 р.

Підтримка Річчю Посполитою М. Ханенка, а Османською імперією – П. Дорошенка неминуче вела ці дві країни до великої війни. Наприкінці 1671 р. султан Мегмед IV надіслав польському королю оповіщення про початок турецького походу на захист «скривдженого П. Дорошенка».

У серпні 1672 р. об'єднані українсько-турецько-татарські сили рушили через Брацлавщину, здобули потужну Кам'янець-Подільську фортецю і пішли на Галичину. На початку вересня було взято в облогу Львів. Не маючи засобів для продовження війни, король Михайло Вишневецький направив послів у турецький табір для переговорів про укладання миру. Його було підписано 28 жовтня 1672 р. у м. Бучачі.

Умови Бучацького миру 1672 р.

- Річ Посполита відмовлялася від частини правобережних земель (Брацлавщина і Південна Київщина) і визнавала незалежність Української держави (саме таку назву було вжито в документі) П. Дорошенка під протекторатом Османської імперії.
- Річ Посполита віддавала Туреччині все Подільське воєводство з Кам'янцем.
- У складі Речі Посполитої залишалися Галичина, Волинь та Північна Київщина.
- Річ Посполита зобов'язувалася сплатити Османській імперії контрибуцію за зняття облоги Львова і щороку платити 22 тис. золотих (дукатів) данини.

Бучацький договір не приніс Правобережжю миру, адже Польща не збиралася відмовлятися від українських земель і шукала приводу для їх повернення. Московія сприйняла Бучацький мир як відмову Речі Посполитої від Правобережжя і наприкінці 1673 р. розпочала наступ проти П. Дорошенка.

Роздивіться зображення й дайте відповіді на запитання. **1.** Що на фото підтверджує османські впливи на розвиток церковної архітектури Поділля? **2.** З якою метою османи споруджували свої святині на теренах України? Обґрунтуйте власну думку, спираючись на матеріал попередніх параграфів. **3.** Роздивіться карту на с. 151. Які українські землі у той чи інший час перебували під владою або протекторатом Османської імперії? Використавши додаткові джерела інформації та рубрику «Музей на дивані» в е-додатку до підручника, з'ясуйте, де ще на теренах сучасної України збереглися

↑ Кафедральний костел святих апостолів Петра і Павла у Кам'янці-Подільському. Сучасне фото

пам'ятки османської культури. Чи є такі пам'ятки у вашому регіоні? Підготуйте стисле повідомлення про одну з таких пам'яток.

5. Початок гетьманування Івана Самойловича на Лівобережжі

16–17 червня 1672 р. в Козацькій Діброві, між Конотопом і Путивлем, відбулася Генеральна військова рада, де гетьманом було обрано Івана Самойловича. Гетьманський та московський уряди уклали угоду – *«Конотопські статті»*.

Зміст Конотопських статей

- Гетьманові заборонялося без погодження зі старшинською радою та царем відряджати посольства до інших держав, а також підтримувати відносини з П. Дорошенком.
- Козацькі послы не мали права брати участь у переговорах із представниками уряду Речі Посполитої у Москві у справах, які стосувалися Війська Запорозького.
- Гетьман не мав права позбавити старшину урядів і посад або покарати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду.
- Компанійські полки мали бути ліквідовані.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Іван Самойлович. Невідомий художник. XIX ст.

Іван Самойлович (?–1690) – гетьман Лівобережної України (1672–1687). Народився в м. Ходорків (нині село в Житомирській обл.) в сім'ї священника. Навчався в Київській колегії. Обіймав різні посади в Полтавському і Чернігівському полках. За гетьманства Д. Многогрішного – генеральний суддя. Став гетьманом унаслідок змови у 1672 р. Здійснював політику, спрямовану на об'єднання Правобережної та Лівобережної України. За його гетьманства українська православна церква була підпорядкована Московському патріархату (1686).

І. Самойлович прагнув створити аристократичну державу з міцною гетьманською владою. Шлях до цього вбачав в обстоюванні інтересів старшини та обмеженні права козацьких низів втручатися в державні справи. Як і деякі його попередники, прагнув закріпити спадковість гетьманської влади, надав синам найвпливовіші посади в уряді та великі маєтності. Став засновником «бунчукового товариства», до якого належали переважно діти козацьких старшин. Гетьман протидіяв спробам запорожців здобути політичну самостійність, намагався прилучити під свою булаву Правобережну Україну, домагався переходу під свою владу слобідських полків, не випускав з уваги й західноукраїнські землі.

Гетьманування І. Самойловича відзначалося відносною стабілізацією життя в Лівобережній Україні та пошкваленням культурного розвитку. Постало чимало нових соборів і церков, фундаторами яких були гетьман, старшини, заможні містяни. Зокрема, І. Самойлович фундував Троїцький собор Густинського монастиря під Прилуками. У 1679 р. розпочалося будівництво Троїцького

собору в Чернігові, а 1682 р. – Преображенського собору Мгарського монастиря біля Лубен (обидва собори добудовані за гетьманування І. Мазепи).

Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки: *«Істотні зміни після смерті Б. Хмельницького відбулись у формі державного устрою Гетьманщини. У першій половині 60-х років XVII ст. козацька держава з унітарної стала конфедеративною: складалася з трьох державних утворень – Правобережної та Лівобережної Гетьманщини і Запорозжя».*

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Після зречення П. Тетері гетьманом Правобережжя обрали П. Дорошенка. Він мав на меті об'єднати Гетьманщину, звільнившись від польської та московської залежності.
- П. Дорошенку вдалося ненадовго об'єднати Гетьманщину після загибелі І. Брюховецького. Проте закріпити здобутки гетьман не зміг.
- У 1668 р. на Лівобережжі гетьманом було затверджено Д. Многогрішного, який підписав із Московією Глухівські статті.
- Для об'єднання усіх українських земель П. Дорошенко перейшов із козаками під протекторат Османської імперії. Похід українсько-турецької армії на Поділля і Західну Україну, що супроводжувався грабунками та розбоєм з боку турків і татар, завершився підписанням Буцацького миру між Туреччиною та Річчю Посполитою.
- У 1672 р. Д. Многогрішного було позбавлено гетьманства. Лівобережну Гетьманщину очолив І. Самойлович, який у зовнішній політиці орієнтувався на Москву, у внутрішній – на козацьку старшину зі свого оточення.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - ▶ *Обрання гетьманом Лівобережної України І. Самойловича* ▶ *Андрусівське перемир'я*
  - ▶ *обрання гетьманом Лівобережної України Д. Многогрішного.*
2. Дайте відповіді на запитання.
  - ▶ *Яких заходів задля поліпшення внутрішнього становища на Правобережжі ужив П. Дорошенко?* ▶ *Що завадило П. Дорошенку лишитися на Лівобережжі після обрання гетьманом обох берегів Дніпра?* ▶ *Що спонукало П. Дорошенка укласти військово-політичний союз із Туреччиною?* ▶ *Які наслідки мав похід турецько-татарсько-українського війська на Поділля 1672 р.?*
3. Зробіть висновки про внутрішню політику Д. Многогрішного й І. Самойловича. Вкажіть, які внутрішньополітичні заходи цих гетьманів були однаковими, а які – різнилися.
4. Узагальніть події та явища Лівобережної та Правобережної Гетьманщини наприкінці 60-х – на початку 70-х років XVII ст., склавши синхроністичну таблицю.

Рік / роки	Події на Правобережжі	Події на Лівобережжі

5. Чи ви погоджуєтеся з думкою відомого українського історика XIX ст. В. Антоновича, чи вважаєте її хибною? Відповідь обґрунтуйте.
«Незважаючи на помилки і неуспіх, Дорошенко серед сучасних йому козацьких провідників є відрадною проявою: не дрібний егоїзм, не бажання наживи або особистих користей керували цим гетьманом: він щиро дбав про добро Батьківщини».
В. Антонович. «Історичні діячі Південно-Західної Росії»
6. Виконайте проект. Уявіть себе одним / однією з історичних осіб доби Руїни (на вибір учня / учениці), який потрапив у сьогодення. Створіть його / її уявну персональну сторінку у мережі «Фейсбук». Вкажіть персональні дані, політичні погляди, інтереси, мету, особливості діяльності. Представте проект класу.

§ 24 Правобережна Україна у другій половині 70-х - 90-х роках XVII ст.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. 1. Про яке явище доби та про які українські землі йдеться в спогадах? 2. Назвіть причини описаного становища.

«Нині цей край зруйнований, а війна, ніби гангрена, яка все пожирає, обернула найродючішу частину Європи на спорожнілі поля, зарослі бур'яном руїни, на покинуті жителями міста. Отак нині від тієї України залишилося тільки ім'я козацьке. Її населення розпорошилося, переселившись або понад береги Дніпра, або на землі, що залишаються під пануванням Москви. Решту вирубали турки або забрали в неволю татари».

Ф.-П. Далерак. «Спогади про Україну»

1. Становище Правобережної України в середині 70-х років XVII ст.

Після Бучацького польсько-турецького миру московський уряд вирішив скористатися можливістю, не порушуючи Андрусівського перемир'я, захопити Правобережжя. Цар наприкінці 1673 р. наказав Г. Ромодановському й І. Самойловичу розпочати воєнний наступ проти П. Дорошенка. До початку березня 1674 р. війська московського воєводи й лівобережного гетьмана захопили основні міста Правобережної України. Згодом у Переяславі відбулася рада, на яку прибула старшина 10 правобережних полків. На раді М. Ханенко склав гетьманську булаву, П. Дорошенка формально було усунуто від влади, а гетьманом усієї України проголошено І. Самойловича.

П. Дорошенко з кількома тисячами сердюків перебував у Чигирині. У липні місто оточили московсько-українські війська. Однак звістка про те, що на допомогу обложеним вирушила турецька армія, змусила Г. Ромодановського та І. Самойловича відступити й повернутися на Лівобережжя.

Ціною надзвичайної жорстокості Правобережжя було повернуто під владу П. Дорошенка. Ситуація в краї залишалася складною. Роки виснажливої війни перетворили поселення на правому березі Дніпра на суцільну руїну. Упродовж 1674–1675 рр. на лівий берег Дніпра, Волинь та Галичину переселилося майже

ЗАУВАЖТЕ

Після зречення П. Дорошенко пів року прожив на Чернігівщині, у Сосниці, що він її отримав у власність за універсалом І. Самойловича. Проте навесні 1677 р. за наказом царського уряду і всупереч проханням І. Самойловича Дорошенка вислали до Москви, а згодом – до Вятки, де він до смерті служив воєводою.

повністю населення Уманського та Брацлавського полків, практично цілком знелюдніла Київщина.

Складні обставини не додавали популярності П. Дорошенку. Аби повернути втрачену довіру, він вирішив відмовитися від турецького протекторату. На початку жовтня 1675 р. гетьман запросив кошового І. Сірка до Чигирина, де передав гетьманські клейноди січовикам. У вересні 1676 р. 30-тисячна московська армія й козаки взяли в облогу Чигирин.

Оборонятися з кількома тисячами козаків, які залишилися вірними Дорошенкові, було марно. Тож він виїхав до табору Г. Ромодановського та І. Самойловича, здав клейноди і присягнув на вірність цареві. Згодом Дорошенкові клейноди з тріумфом ввезли до Москви.

2. Чигиринські походи 1677–1678 рр. Останнє гетьманування Юрія Хмельницького

Зречення П. Дорошенком гетьманства суперечило політичним планам Османської імперії, яка розраховувала поширити свою владу на значну частину України. Московський уряд відмовився виводити війська з Правобережжя, тож навесні 1677 р. розгорілася московсько-турецька війна.

У 1677 р. відбувся Перший чигиринський похід 90-тисячного турецько-татарсько-ногайського війська на українські землі.

Туреччина виправдовувала агресію прагненням повернути булаву Ю. Хмельницькому, гучно титулюючи його «князем Сарматії та України, володарем Війська Запорозького». Перший удар турки спрямували на Чигирин. Там стояла численна козацько-московська залога. Коли до міста підійшли головні українсько-московські сили на чолі з Г. Ромодановським й І. Самойловичем, турки відступили.

Невдале завершення походу 1677 р. не змінило намірів султана оволодіти землями Правобережної України, що належали османам за Журавненським договором з Річчю Посполитою. Головнокомандувач московського війська Г. Ромодановський мав таємну інструкцію від царя: у разі неможливості втримати Чигирин – зруйнувати його укріплення та вивести військові сили з фортеці.

У липні 1678 р. відбувся Другий чигиринський похід. 200-тисячна турецько-татарська армія на чолі з візиром Кара-Мустафою обложила Чигирин. Понад місяць, відчайдушно захищаючись, чигиринська залога марно чекала на прихід сил Г. Ромодановського. Начальникові залоги наказали підпалити всі дерев'яні

ЗАУВАЖТЕ

Чернецтво не врятувало Юрія Хмельницького від буремного життя. Як відомо, за наказом П. Тетері його тримали в ув'язненні в Мальборкській фортеці на півночі Польщі. Після звільнення у 1672 р. гетьманіча захопили в полон татари, переправили до Стамбула, де він жив до 1677 р.

будівлі, порохові склади й прориватися з оточення. Коли турецькі війська увірвалися до міста, пролунав вибух. Чигирин перетворився на руїновище.

Прочитайте текст джерела, роздивіться малюнок і дайте відповіді на запитання.

1. Чому козацький літописець із такою увагою поставився до зображених на малюнку подій? 2. Скориставшись наведеним нижче уривком із літопису, спробуйте пояснити, чому С. Величко тлумачить падіння Чигирини в 1678 р. як загибель усієї Правобережної України.

«Впала гарна тогобічна Україна, як той давній Вавилон, город великий, – через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали».

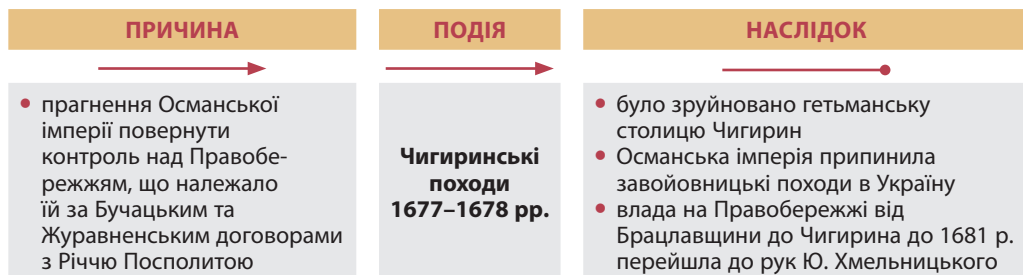
С. Величко. «Літопис». 1720 р.

↑ Облога турками Чигирини 1678 р.
Малюнок з «Літопису» С. Величка

Упродовж останніх років правління П. Дорошенка на Правобережжі І. Самойлович усіляко заохочував переселення тамтешніх жителів за Дніпро, аби позбавити Дорошенка людей і продовольства. Після падіння Чигирини за підтримки московських воєвод лівобережний гетьман упродовж 1678–1679 рр. підтримував переселення. Як наслідок, остаточно знелюдніли всілілі населені пункти Правобережжя. Фактично припинили існування Черкаський, Канівський, Чигиринський та Корсунський полки. Цю операцію люди назвали **«великим згоном»**.

Ю. Хмельницькому не вдалося створити міцну державу на завойованих землях. Козацькі літописи характеризують його як неврівноваженого, підозрілого й жорстокого правителя, який відштовхував від себе людей. Навіть найближчих соратників він наказував страчувати. Врешті турки усунули його самого.

3. Підписання Бахчисарайського миру між Московським царством та Османською імперією

Воєнні дії між Московією, з одного боку, й Османською імперією та Кримським ханством – з другого за панування на Правобережній Україні точилися

ще два роки після взяття турками Чигирини. У січні 1681 р. у м. **Бахчисарай** сторони уклали мир на 20 років.

Умови Бахчисарайського договору

- Кордон між Московською державою і Туреччиною встановлено по Дніпру.
- Султан визнавав зверхність Московії над Лівобережною Україною, а також над Києвом з містечками довкола, що на правому березі Дніпра.
- Влада царя поширювалася також на Запорозьку Січ.
- Під зверхністю Туреччини залишалися Південна Київщина, Брацлавщина та Західне Поділля.
- Територія між Південним Бугом і Дніпром мала залишатися незаселеною.

4. Правобережна Україна після Руїни

Після укладення Бахчисарайського договору в 1681 р. турецький султан передав Правобережжя в управління своєму васалові – молдовському господареві Георгію Дуці, якого титулував «господарем Молдови й України». Дука відновив Білоцерківський, Корсунський та Чигиринський полки, а також сприяв поверненню з лівого берега Дніпра людей для заселення спорожнілих правобережних теренів.

Козацькі полки використовував і обраний у 1674 р. король Речі Посполитої Ян III Собеський, який розумів важливість козацтва в протистоянні з турками.

У 1683 р. турки розпочали велику війну, прагнучи остаточно закріпити свій вплив у Південній та Східній Європі. Проти Османської імперії виступила коаліція європейських держав, які утворили *Священну лігу*. До неї увійшла і Річ Посполита. У складі польського війська воювали українські козаки, які відзначилися під час переможної для Священної ліги битви під Віднем. За даними джерел, турки не витримали удару польсько-козацької армії і змушені були тікати з поля бою.

За внесок козацтва в оборону земель Речі Посполитої і всієї Східної Європи від турків сейм 1685 р. постановив «вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї». На Правобережжі було відновлено чотири полки: Брацлавський, Вінницький, Білоцерківський (Фастівський) та Корсунський. Ян III Собесь-

↑ Георгій Дука – господар Молдови й України

← Ян III Собеський – король Речі Посполитої. Художник Д. Шульц. Між 1673 і 1677 рр.

Під час оборони Відня від турків (1683) уславився українець Юрій Кульчицький. За переказами, був запорозьким козаком, потрапив у турецький полон, вивчив турецьку мову. Згодом став перекладачем віденської Східної компанії і купцем у Відні. У 1683 р., під час облоги Відня турецькою армією, пробрався з міста до голландсько-австрійських сил, повідомив командування про становище обложених, а згодом повернувся й поін-

формував віденців про наближення допомоги – польсько-козацького війська на чолі з королем Яном III Собеським. Передані ним відомості допомогли виробити спільний план бойових дій, який забезпечив розгром турків. Як нагороду за мужність звитяжець отримав захоплений у турків запас кави. Це дало йому можливість відкрити першу у Відні кав'ярню, яка діє донині і названа ім'ям Юрія Кульчицького.

↑ Юрій Кульчицький. Гравюра 1683 р.

кий вручив булаву, хоругву, литаври та печатку Андрієві Могилі. На Правобережжя поступово поверталось українське населення. Цей процес очолили досвідчені полковники Семен Палій, Захар Іскра, Самусь (Самійло Іванович) та Андрій Абазин.

Паралельно з утвердженням у гетьманстві А. Могилі на теренах, підконтрольних Речі Посполитій, у турецькій частині гетьманом став Теодор Сулименко. Упродовж 1684–1685 рр. обидва гетьмани зятято ворогували. Урешті на бік А. Могилі перейшов увесь загін Т. Сулименка, якого козаки взяли в полон і стратили. Незабаром турецький гетьманат припинив існування. Пов'язано це було з остаточною поразкою турків у Європі та укладанням у 1699 р.

Карловицької мирної угоди. За умовами цього договору Туреччина передала під контроль Польщі усю Правобережну Україну. Того ж року сейм Речі Посполитої схвалив постанову про ліквідацію козацьких формувань на Правобережжі.

5. «Вічний мир» між Московією та Річчю Посполитою. Кримський похід московсько-козацького війська 1687 р.

Щоб мати підтримку у війні проти Османської імперії, Ян III Собеський вирішив піти на певні поступки й підписати мир із Московією. У травні 1686 р. між Річчю Посполитою та Московським царством було укладено новий договір – **«Вічний мир»**. Загалом ця угода не передбачала обмежень у часі й певною мірою повторювала умови Андрусівського перемир'я 1667 р. про розподіл сфер впливу над Україною.

Порівняйте умови Андрусівського перемир'я (с. 161) та Вічного миру (с. 176), виділіть спільні й відмінні пункти.

Умови Вічного миру 1686 р.

- Польща визнавала за Московським царством Лівобережну Україну з Черніговом і Стародубом.
- Запорозька Січ, яка за Андрусівським миром перебувала під контролем обох держав, переходила під зверхність Московії.
- Польська сторона відмовлялася від зазіхань на Київ із навколишніми землями.
- Територія між Києвом та Чигирином ставала нейтральною незаселеною зоною між двома державами.
- Під владою Польщі залишалися Північна Київщина, Волинь і Галичина.
- Московія зобов'язувалася розірвати попередні договори з Османською імперією та Кримським ханством, вступала до Священної ліги і мала організувати воєнний похід проти Кримського ханства, а Річ Посполита – проти турецького війська.

Роздивіться історичну карту на с. 151 і дайте відповіді на запитання. **1.** Які території України зазнали найбільшого спустошення в період Руїни? **2.** Які українські терени були охоплені воєнними діями упродовж 70–80-х років XVII ст.? **3.** Знайдіть на карті міста, де відбулося підписання турецько-польського, турецько-московського та московсько-польського договорів у 80-х роках XVII ст.

Підписання Вічного миру остаточно закріпило розчленування українських земель між іншими державами. Лівобережний гетьман І. Самойлович сприйняв цю новину вкрай негативно. Публічне обурення гетьмана вдало використала козацька старшина, яку бентежило посилення влади родини І. Самойловича на Лівобережжі. Приводом до усунення гетьмана став безславний Кримський похід 1687 р. під проводом фаворита московської цариці Софії – В. Голіцина. У ганебній поразці московсько-козацьких військ було звинувачено лівобережного гетьмана. Його заарештували й разом з усією родиною відправили до Сибіру, позбавивши маєтностей і привілеїв.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** У чому полягала причина поразки московсько-козацької армії у Кримському поході? **2.** Як гадаєте, чи справді І. Самойлович був зрадником, як вважали козацькі старшини? Відповідь обґрунтуйте. **3.** Поміркуйте, як кримський хан міг дізнатися про початок московсько-українського походу.

«Гетьман Самойлович, зібравшись з усіма полками, зійшовсь із князем Голіциним із усіма московськими військами. Дійшов він до Самари, звідки, поробивши мости й переправившись через Самару, рушили були вони спільно у кримські степи. ...Головні обози, московські й козацькі, рушили б, либонь, до Криму, однак оскільки літо тодішнє було сухе й вітряне, то трава в степах висохла до решти. До того ж кримський хан, звідомившись завчасу про той марш російських військ на Крим, виправив немалий чамбул, щоб спалити степ. З огляду на таку безгодівлю російські війська змушені були повернути назад. Коли ж прибули знову до Самари і гетьман з усім козацьким військом переправився через неї по готових мостах, незвідь-хто попалив ті мости. Тоді ж зродилося у московських та козацьких військах підозріння на гетьмана Самойловича, начебто він звелів навмисне й таємно попалити пожежами як степи, так і мости на Самарі».

С. Величко. «Літопис». 1720 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- На початку 70-х років XVII ст. Московія активізувала воєнні дії на території Правобережної України. Спроби П. Дорошенка спільно з Османською імперією зберегти контроль над цими землями виявилися марними.
- Після зречення П. Дорошенка Османська імперія здійснила спробу повернути під свій контроль Правобережну Гетьманщину, окуповану московськими військами.
- У 1681 р. Османська імперія підписала з Московією Бахчисарайський мир, який завершив війни цих двох держав за українські землі.
- Наприкінці XVII ст. унаслідок численних воєнних невдач у Європі Туреччина втратила контроль над частиною Правобережжя, яке повернулося до складу Речі Посполитої.
- У 1686 р. Річ Посполита і Московія закріпили насильницький поділ українських земель між собою, підписавши Вічний мир.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Визначте, з якого документа взято уривок. Яке його значення для України?
«Договорилися ми і постановили, що всієї Малої Росії цієї сторони Дніпра... містам і землям і місцям... з усіма своїми повітами, селами і поселеннями... як вони до цього часу за мирним договором на стороні їхньої царської величності перебували, так і тепер залишатися мають на стороні їхньої царської величності на вічні часи; ...а за Дніпром, рікою, Київ має лишитися також на стороні їхньої царської величності... Вниз ріки Дніпра, що називаються Запороги, козаки, що живуть на Січі, і в Кодаку... мають бути... у володінні і в державі... їхньої царської величності».
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
► Чигиринські походи ► «Вічний мир» між Московією та Польщею ► Бахчисарайський мирний договір ► Карловицька угода.
3. Дайте відповіді на запитання.
► Яким було становище на Правобережжі після Бучацького мирного договору? ► Як відбувалися та які мали наслідки Чигиринські походи 1677–1678 рр.? ► Якими були умови Бахчисарайського перемир'я? ► У чому полягав «Вічний мир» між Московією та Польщею? ► Яким було становище на Правобережжі після Руїни? ► Чому польський уряд дозволив відновити козацтво?
4. Дайте оцінку діяльності гетьмана П. Дорошенка як історичного діяча.
5. Використовуючи матеріал параграфа, зокрема наслідки підписання мирних договорів, а також додаткові ресурси, складіть таблицю: «Українські землі у складі різних держав наприкінці XVII ст.».

Назва країни	Договір	Українські землі
Річ Посполита		
Османська імперія		
Московія		

6. Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. 1. Чи погоджуєтеся ви з думкою автора? Відповідь обґрунтуйте. 2. Поміркуйте, що має на увазі історик, висловлюючись про український народ.
«Було санкціоновано пустиню в самому серці багатого краю, там, де була колиска його історичного життя, там, де був осередок держави Богдана Хмельницького. Ця пустиня була немов надгробним пам'ятником на могилі визвольних змагань народу, який волів зруйнувати свій край і засіяти його власними кістками, ніж добровільно скоритися такому політичному й соціальному ладові, який не відповідав його поглядам».

Д. Дорошенко. «Нарис історії України»

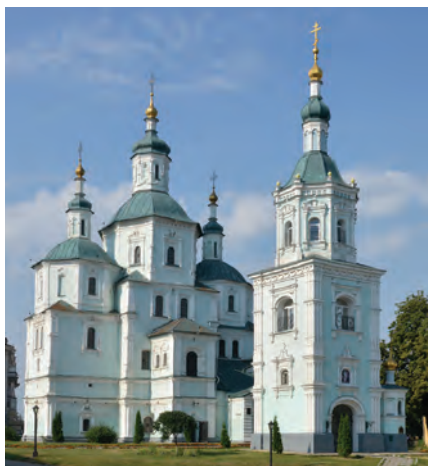
§ 25 Заселення і розвиток Слобідської України. Запорозьке козацтво. Іван Сірко

1. Заселення Слобідської України

На схід від Гетьманщини, на кордоні з Московією, простягалися незаймані землі. Колись вони належали Чернігово-Сіверському князівству, але в XIII ст. зазнали спустошливих набігів ординців. Багатий край протягом тривалого часу лишався занедбаним і знелюднілим. У 1638 р. туди переселилися учасники селянсько-козацького повстання на чолі з Я. Острянином і заснували місто Чугуїв. У регіон потяглися українські переселенці. Царський уряд усіяко заохочував переселення українців, покладаючи на них справу захисту московських кордонів від ударів зі Степу.

Масові переселення українців

припали на середину XVII ст. Непевність становища, постійні загрози, пов'язані з Національно-визвольною війною, змушували родини, а то й цілі села залишати рідні місця, вирушати в небезпечну дорогу й оселятися на «вільних» землях. Так, 1652 р. козаки під проводом полковника Івана Дзиковського на Тихій Сосні, притоці Дону, заснували місто Острогозьк.

↑ Свято-Воскресенський собор у Сумах. 1702 р. Збудований коштом полковника Герасима Кондратьєва. Сучасне фото

Інший великий гурт переселенців на чолі з Герасимом Кондратьєвим того самого року заснував місто Суми. У 1654 р. на городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, було засновано місто Харків. Подібну історію заснування мали міста Охтирка, Балаклія, Ізюм та багато інших. Водночас із містами закладали села й хутори. У них зазвичай оселялися невеликі групи переселенців із різних земель України. Оскільки

поселення, що виникали, були звільнені від податків, то й називалися вони за давньою українською традицією *слободами*. Звідси походить і назва цілого регіону – **Слобідська Україна**, або **Слобожанщина**.

Залишали обжиті місця й вирушали в небезпечну подорож здебільшого заможні козацькі родини. Заохочувані царським урядом, вони отримували певні привілеї, зокрема право **займанщини**, за яким кожен переселенець привласнював собі стільки землі, лісу, сінокосів, скільки міг обробити. Зайняту землю не обкладали податком.

Натомість українські переселенці мусили відбувати військову службу. Численних переселенців із Лівобережжя та Правобережжя приваблювало також право на козацьке самоврядування, яке царський уряд на початку колонізації зберігав за українцями. Визнаючи владу царя, поселенці склали присягу. Права українських поселенців закріплювали царські жалувані грамоти.

Розгляньте ілюстрації, карту на с. 151 і дайте відповіді на запитання. **1.** Які терени охоплювали Лівобережна Гетьманщина (разом із Запорозькою Січчю) та Слобідська Україна у 80-х роках XVII ст.? **2.** Які міста були засновані на теренах Слобожанщини? **3.** Які особливості політичної ситуації змушували переселенців будувати оборонні споруди, зображені на ілюстраціях?

↑ Будівництво Сумської фортеці. Діорама Сумського обласного краєзнавчого музею

↑ Харківська фортеця. Фрагмент діорами Харківського історичного музею ім. М. Сумцова

2. Особливості адміністративно-політичного устрою Слобідської України

На території Слобідської України сформувалося п'ять козацьких полків – Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський. Ці полки були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями й поділялися на сотні. Полком керував виборний полковник (обирали довічно),

↑ Прапор Ізюмського козацького полку

↑ Прапор Харківського козацького полку

який очолював адміністрацію, затверджував судові постанови, роздавав поселенцям вільні землі, а також командував військом під час походів. Крім того, на Слобідській Україні нерідко траплялось успадкування посади полковника.

Полкова старшина складалася з полковника, обозного, хорунжого, осавула, судді та двох писарів. У Слобідській Україні посади гетьмана не існувало, не було й генеральної старшини. Слобідські полковники підпорядковувалися безпосередньо білгородському воєводі. Основним і привілейованим станом Слобідської України були козаки. Вони володіли землею, керували власними господарствами й не сплачували податків. За першої вимоги вони з власними кіньми рушали в похід, під час якого мали забезпечувати себе самостійно.

Окрім козаків, до Слобідської України переселялися селяни та містяни. Вони зберігали особисту свободу, підпорядковувалися місцевій адміністрації та сплачували податки до царської скарбниці.

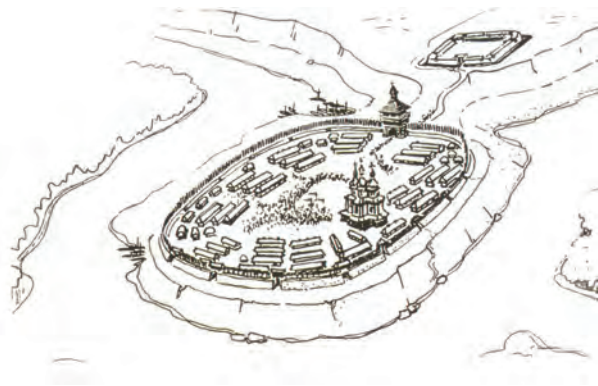
3. Відносини Запорозької Січі з Гетьманщиною

Перед початком Національно-визвольної війни Запорозька Січ містилася на Микитиному Розі. Саме там Б. Хмельницький готував повстання проти Речі Посполитої. Січі належала провідна роль у підготовці й розгортанні Національно-визвольної війни українського народу проти польського панування.

Запорожці брали участь у воєнних діях проти Речі Посполитої. Однак за умовами Зборівського договору чимало запорожців опинилося поза козацьким реєстром. Це спричинило невдоволення січовиків і загострення відносин із гетьманською владою. Інтереси запорожців зачіпав і Білоцерківський договір. Не випадково січовики брали участь у виступах козацтва проти старшини й гетьмана. Після одного з виступів Б. Хмельницький узяв Січ під повний контроль реєстровців, перетворивши її на прикордонний форпост Гетьманщини.

Напружені взаємини Запорозької Січі з гетьманським урядом спричинили зміну місця її розташування. У 1652 р. запорожці перенесли свою столицю з відкритого перед степом Микитиноного Рогу ближче до Дніпрових плавнів, неподалік гирла р. Чортотлик. Новоутворена Січ існувала протягом 1652–1709 рр. Її називають *Чортотлицькою*. За Б. Хмельницького Січ підлягала гетьманському управлінню, хоча й зберігала автономію та право обирати керівний орган – Кіш Запорозької Січі. Проте й надалі відносини з владою склалися непросто, часом загострювалися аж до збройних виступів. Особливо виразно це виявилось після смерті Б. Хмельницького.

За доби Руїни Січ прагнула повернути собі провідну роль у житті козацької України. При цьому запорожці не завжди виявляли мудрість і політичну далекоглядність, а часом навіть ставали на бік ворогів Української держави, позбавляючи підтримки гетьманів, які своїми діями домагалися її збереження.

← Чортомлицька Січ.
Реконструкція В. Ленченка

Так було, зокрема, під час гетьманування І. Виговського, коли запорожці підтримали Я. Барабаша. Запорожці допомогли здобути гетьманську булаву І. Брюховецькому. Не були зваженими дії січовиків і під час гетьманування П. Дорошенка. Січовики вдавалися й до інших нерозважливих спроб утвердити свою владу в Гетьманщині, підтримуючи, зокрема, М. Ханенка та П. Суховія.

1. Пригадайте, в яких міждержавних документах ішлося про статус Запорозької Січі. 2. Порівняйте, як змінювався цей статус. Яким був статус Запорозької Січі наприкінці XVII ст.?

4. Кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Іван Сірко. Художниця А. Єгорова. 2009 р.

Іван Сірко (близько 1610–1680) – учасник Національно-визвольної війни. У 1657–1659 рр. перебував в опозиції до І. Виговського, активно боровся проти курсу гетьмана на зближення з Річчю Посполитою та Кримським ханством. Своїми діями завадив розвинути досягнутий у Конотопській битві успіх і вступити у межі Московії. Підтримував Ю. Хмельницького в боротьбі за булаву, проте відмовився поставити підпис під Переяславськими статтями 1659 р. Із весни 1660 р. перебував на Січі. Восени 1667 р. здійснив успішний похід на Кафу, звільнивши 2 тис. християн-невільників. Після проголошення П. Дорошенка гетьманом

об'єднаної України допомагав у приборканні виступу кошового отамана П. Суховія. Рішуче виступив проти курсу П. Дорошенка на зближення з Османською імперією. Навесні 1672 р. намагався втрутитися в боротьбу за булаву гетьмана Лівобережної України. З 1673 р. і до смерті був кошовим отаманом Запорозької Січі.

Попри часом суперечливі дії Січі у внутрішньоукраїнських справах, запорожці ніколи не зраджували свого покликання. У другій половині XVII ст. Запорозька Січ уславилася участю в численних військових операціях. Особливо сприятливі умови для здійснення походів проти Османської імперії та

Кримського ханства склалися після Андрусівського перемир'я. Керівником та організатором більшості тогочасних походів був І. Сірко.

Своїми походами І. Сірко зажив слави непереможного полководця. Не випадково, коли 1672 р. козацького ватажка за намовою недоброзичливців було ув'язнено й відправлено до Сибіру, про його звільнення клопотався сам польський король Ян III Собеський. Повернувшись із заслання, кошовий отаман з головою поринув у вир воєнних дій.

Проводячи численні воєнні операції проти Туреччини й Криму, І. Сірко ніколи не відкидав можливості мирного розв'язання проблем міждержавних відносин. Джерела свідчать про його гнучку дипломатичну діяльність. Він особисто листувався з найвпливовішими тогочасними політиками. З листуванням із султаном Мегмедом IV пов'язана одна з найвідоміших легенд про І. Сірка. За народними переказами, у відповідь на вимогу султана визнати залежність від Порту й підкоритися йому, «непереможному лицареві», запорожці на чолі з І. Сірком склали дотепного листа, що дійшов до нас у різних варіантах.

Прочитайте текст джерела, роздивіться картину й дайте відповіді на запитання. **1.** Які державницькі погляди І. Сірка втілено в листі? **2.** Хто з-поміж персонажів картини І. Рєпіна є Сірком? **3.** Порівняйте словесний та живописний портрет кошового. Чи відповідає зображення на картині тому образу, який створено в історичних джерелах? **4.** Уявіть себе героєм картини. У якому настрої перебувають козаки? Чому?

«Запорозькі козаки турецькому султану. Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землю, водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малеого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницький собака,

↑ Запорозькі пишуть листа турецькому султанові. Художник І. Рєпін. 1891 р.

нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден єси матері вірних християн!

Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди нас!..

Кошовий отаман Іван Сірко зо всім Кошем Запорозьким».

Лист запорозьких козаків султану Мегмеду IV

Попри всі чесноти І. Сірка, його політичні амбіції часом призводили до вкрай нерозважливих вчинків, які завдавали відчутної шкоди Гетьманщині.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Заселення українцями Слобідської України розпочалося у 30-х роках XVII ст. та особливо активізувалося після Національно-визвольної війни. Царський уряд заохочував до переселення, адже залюднення цих земель створювало бар'єр татарським набігам на Московію.
- Переселенцям, крім економічних привілеїв, було надано право здійснювати самоврядування за козацькими традиціями. Так на Слобожанщині сформувався полково-сотенний устрій.
- У Слобідській Україні козацтво не лише стало військовою силою, а й стимулювало економічний та господарський розвиток краю. Значного розвитку набуло сільське господарство, різноманітні промисли та ремесла.
- Важливу роль у тогочасних суспільно-політичних та воєнних подіях відіграла Запорозька Січ. Формально вона була підпорядкована гетьманові, проте фактично мала широку самостійність, що часто призводило до дестабілізації внутрішнього становища Гетьманщини.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ *Обрання гетьманом Лівобережної України І. Самойловича* ▶ *Андрусівське перемир'я*
▶ *перше обрання І. Сірка кошовим отаманом Запорозької Січі* ▶ *проголошення П. Дорошенка гетьманом обох берегів Дніпра* ▶ *заснування Чортомлицької Січі.*
2. Серед наведених назв міст виберіть ті, що були центрами козацьких полків на Слобідській Україні.
Ізюм; Ніжин; Острогозк; Охтирка; Полтава; Прилуки; Суми; Харків; Чернігів.
3. Вкажіть події, що збіглися в часі з існуванням Чортомлицької Січі.
Перші битви Національно-визвольної війни – на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями; Збаразько-Зборівська кампанія та укладення Зборівського договору; укладення Андрусівського перемир'я; повстання на чолі з П. Павлюком, Я. Острянином, Д. Гуною; Московсько-українська війна й битва під Конотопом; Чуднівська воєнна кампанія і підписання Слободиченського трактату; чигиринські походи; Чорна рада в Ніжині, обрання гетьманом І. Брюховецького.
4. Дайте відповіді на запитання.
▶ *Чому території порубіжних земель Гетьманщини та Московії почали масово заселяти в XVII ст.?* ▶ *Звідки походить назва «Слобожанщина»?* ▶ *Які особливості заселення Слобідської України?* ▶ *Чим відрізнявся адміністративний устрій у Слобідській Україні від устрою Лівобережної Гетьманщини?* ▶ *Як склалися відносини Запорозької Січі з Гетьманщиною?*
5. Скориставшись додатковою літературою та інтернет-ресурсами, складіть історичний портрет І. Сірка. Дайте оцінку його діяльності як кошового отамана.

§ 26 Гетьманщина за доби Івана Мазепи

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які деталі зі спогадів французького дипломата свідчать про високий рівень освіченості та великий політичний досвід гетьмана І. Мазепи? **2.** Поміркуйте, які особисті якості сприяли тривалому перебуванню гетьмана при владі.

«З Московії я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря Мазепи, що обіймає найвищу владу в цій країні. На кордоні мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію володар Мазепа. Він вельми полюбляє оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а досконалістю знання цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; щоправда, під час бесіди більше воліє мовчати та слухати інших.

Розмова з ним дуже приємна; він має великий досвід у політиці; на противагу московитам, стежить і знає, що діється в чужоземних країнах.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну ситуацію, але мушу зізнатися, що нічого певного з цього володаря не міг витягнути. Належить він до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все-таки гадаю, що навряд чи любить московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя».

Ж. Балюз. Листи. 1704 р.

1. Внутрішня політика гетьмана Івана Мазепи

Як ви вже знаєте, провину за невдалий Кримський похід московські воєводи й козацька старшина переклали на І. Самойловича. Козацька рада, що відбулася 25 липня 1687 р., обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу. Тоді ж новообраний козацький керманіч підписав **Коломацькі статті**, в основі яких лежав текст Глухівських статей. Останні були доповнені пунктами, відповідно до яких гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина, у свою чергу, – скидати гетьмана. Значно обмежене було право гетьмана розпоряджатися землями Війська Запорозького.

Заборонялося підтримувати дипломатичні зносини з іншими державами. Передбачалося розміщення в гетьманській столиці – м. Батурині – полку московських стрільців. Окрім того, гетьман мав удаватися до особливих заходів, аби «усіма силами з'єднати в міцну й нерозривну згоду обидва руські народи»; «щоби Малоросію не називали землею Гетьманською, а лише визнавали землею, яка знаходиться в царській самодержавній владі». До таких заходів належало, зокрема, сприяння шлюбом між українцями та москвитами. Коломацькі статті стали наступним кроком на шляху подальшого обмеження державних прав України. Вони вперше заперечували державний характер гетьманської влади.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Іван Мазепа. Гравюра М. Бернігерота. 1706 р.

Іван Мазепа (близько 1640–1709) – гетьман України. Освіту здобув у Київському колегіумі та у Варшавській єзуїтській школі. Прослухав курс лекцій в університетських центрах Західної Європи. Як королівський придворний (з 1659 р.) не раз виконував важливі політичні доручення Яна Казимира. У 1663 р. залишив польського короля, деякий час був генеральним писарем у правобережного гетьмана П. Дорошенка, згодом перейшов на службу до гетьмана Лівобережної України І. Самойловича. Будучи гетьманом, сприяв об'єднанню українських земель у єдиній державі та утвердженню міцної гетьманської

влади. Прагнув побудувати державу європейського зразка на основі традиційного українського козацького устрою.

Визначальною рисою внутрішньої політики гетьмана І. Мазепа було прагнення об'єднати землі Лівобережжя, Правобережжя, Запорозжжя та Слобожанщини в єдине утворення. Уявляв його як державу західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою.

Саме тому І. Мазепа докладав чимало зусиль, аби піднести роль українського гетьмана як керівника держави, всіляко підтримував козацьку старшину. І. Мазепа розвивав започаткований І. Самойловичем курс на створення козацької еліти, в оточенні гетьмана з'явилися значкові та знатні (значні) військові товариші. Водночас гетьман прагнув упорядкувати роздавання маєтків старшині, обмежити її зловживання.

Реалізуючи свою політику щодо Гетьманщини, московський уряд сприймав її як невичерпне джерело ресурсів, зокрема й людських, які можна нещадно експлуатувати. Тисячі українців гинули та калічилися у воєнних кампаніях, на будівництві міст, каналів, фортець далеко від дому. Це призводило до поступової втрати гетьманом підтримки серед старшини, козацтва й селянства. Хоча І. Мазепа придушував твердою рукою спалахи козацьких бунтів, реалізація задумів виборення незалежності Гетьманщини ставала дедалі важчою.

2. Заходи Івана Мазепи, спрямовані на розвиток культури

Одним із найважливіших напрямів політики гетьмана була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, мистецтва, книговидавництва він вкладав величезні кошти – і з державної скарбниці, і власні. Щедрі пожертви гетьмана змінили архітектурні обриси багатьох міст. Дослідники й досі сперечаються про кількість церков, споруджених та відреставрованих коштом І. Мазепи, адже багато з них не збереглося. Проте численні тогочасні свідчення переконують, що гетьман фундував кілька десятків нових храмів, сприяв відбудові багатьох церков княжої доби.

Так, у Києві було збудовано новий мурований Богоявленський собор Братського монастиря, Військово-Микільський собор з мурованою дзвіницею і трапезною палатою в Пустинно-Микільському монастирі, церкву Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі, реконструйовано собор Святої Софії у Києві.

Інша царина його культурницької діяльності – друкарська справа. Видання мазепинської доби належать до найкращих українських книгодруків. Сам гетьман, маючи одну з найбагатших в Україні книгозбірень, обдаровував книжками монастирі, церкви, окремих осіб. І. Мазепа не лише підтримував книговидавництво, а й був автором низки відомих віршів «Дума», «Пісня», «Псалми».

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які події історії України спонукали автора до написання поетичного твору? **2.** Поміркуйте, чи справедливі заклики автора, чи актуальні вони в сучасній Україні.

*Всі покою щиро прагнуть,
А не в єден гуж всі тягнуть;
Той направо, той наліво,
А все, браття, тото диво!*

*Не маш любви, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали.
Самі себе звоювали.*

*«Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І річами керувати.
На корабель поглядімо,
Много людей полічимо!
Однак стирник сам керує,
Весь корабель правує.
Пчулка бідна матку має
І оної послухає».*

І. Мазепа. «Дума»

↑ Панегірик на честь Івана Мазепи.

Гравюра І. Мигури. 1706 р.

У центрі І. Мазепа, обабіч нього – жіночі постаті, що символізують істину, правду, науку, мистецтво тощо. На тлі військових обладунків – герб Мазепи. Зображено й церкви, збудовані або відновлені гетьманом.

➔ Церква Всіх Святих над Економічною брамою в Києво-Печерській лаврі. Сучасне фото

Не менше, ніж церквами й монастирями, опікувався гетьман Києво-Могилянською академією: домігся підтвердження її статусу, збудував перший поверх нового корпусу, надавав у володіння села й землі, матеріально підтримував студентів. Дбав і про створення нових осередків культури, одним із яких став заснований у 1700 р. Чернігівський колегіум.

3. Напрями зовнішньої політики Івана Мазепи

На початку правління І. Мазепа сподівався за підтримки царського уряду розширити територію Гетьманщини за рахунок відвойованої від Польщі Правобережної України, Слобожанщини, а також степової смуги вздовж Чорного та Азовського морів, якою володіли Крим і Османська імперія. Незабаром Правобережжя опинилося-таки під владою І. Мазепи.

У 1699 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією було укладено Карловицький мирний договір. За ним до Речі Посполитої відходили південна Київщина, Брацлавщина та Поділля. Того самого року сейм Речі Посполитої ухвалив рішення ліквідувати козацький стан та устрій на Правобережжі, а відтак великий коронний гетьман наказав правобережним полковникам розформувати їхні полки. Поступово розпочалося відновлення польських порядків, владних структур, поверталися магнати й шляхта. Захоплення польськими військами взимку 1702 р. кількох козацьких міст на Правобережній Україні спровокувало повстання, очолене С. Палієм. Кілька значних перемог повстанського війська дали поштовх піднесенню визвольного руху на Правобережжі. Придушуючи повстання, поляки чинили розправи з особливою жорстокістю, винищивши десятки тисяч мешканців Брацлавщини та Поділля. Шляхта скорочувала селянські пільги, збільшувала панщину, повинності й податки. Проте польські війська не наслідилися виступити проти основних осередків визвольного руху на Київщині.

Розгортання повстання загрожувало й Лівобережжю, що непокоїло як гетьманський, так і царський уряди. Москва одразу відгукнулася на прохання польського короля Августа II про допомогу, але використала для цього війська І. Мазепи. Навесні 1704 р. військові з'єднання гетьмана перейшли Дніпро і зайняли Київщину й Волинь. С. Палія заарештували, ув'язнили, за рік відправили до Москви, а потім – на заслання до Сибіру. Об'єднання Правобережної та Лівобережної України за гетьмана І. Мазепи тривало від 1704 р. до подій 1708–1709 рр.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Семен Палій. Невідомий художник XIX ст.

Семен Палій (?–1710) – козацький полководець, фастівський і білоцерківський полковник. Навчався в Київській колегії. У 1684 р. отримав дозвіл польського короля на формування козацького полку у Фастові й заселення вільних земель на Київщині. На полковій території встановилося козацьке самоврядування. Протягом 1688–1704 рр. вів переговори з гетьманом І. Мазепою про возз'єднання Правобережної України з Лівобережною, але уряд Московщини, зв'язаний з Річчю Посполитою «Вічним миром», не дав на це згоди. У 1702–1704 рр. очолював козацькі повстання на Київщині, Брацлавщині, Поділлі та Волині. Царський уряд відправив С. Палія в заслання, а в 1709 р., у зв'язку з війною зі шведами, повернув в Україну. С. Палій очолив Білоцерківський полк і залишався його полковником до смерті.

У 1700 р. розпочалася Північна війна між Швецією та Московією. Інтереси останньої у війні проти Швеції за здобуття виходу через Балтійське море до Західної Європи не мали жодного стосунку до України. Козаки змушені були, обстоюючи інтереси царя, воювати на теренах Московії, Балтії, Речі Посполитої. Ці походи були важким тягарем для козацтва, адже вже перші бої принесли численні втрати.

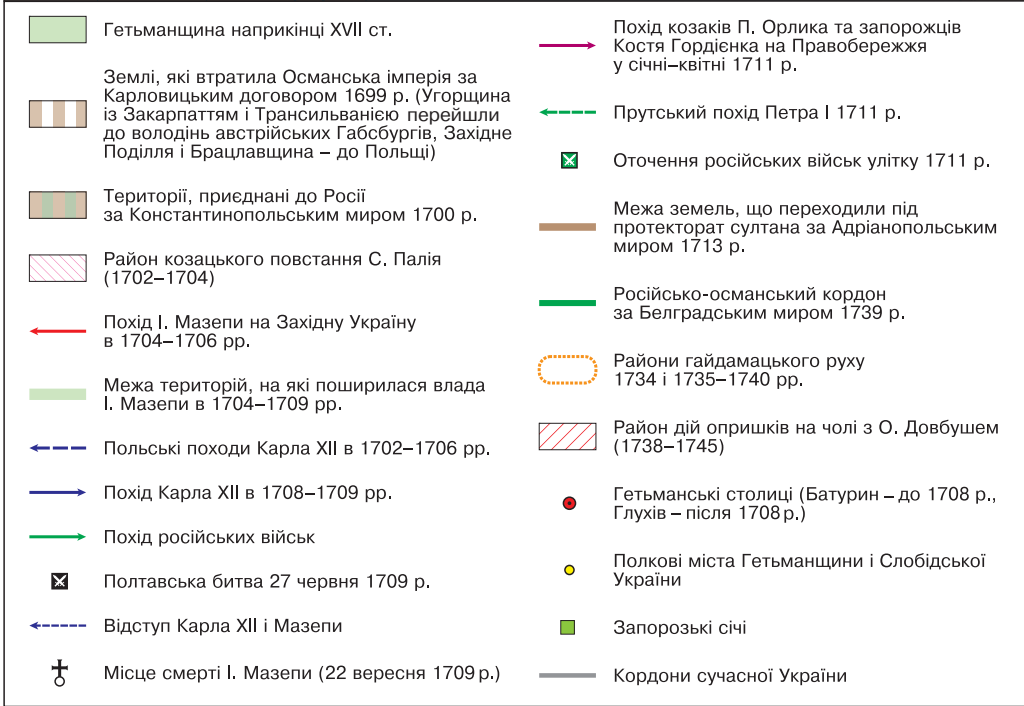
До того ж козаки за свою службу не отримували ніякої винагороди, потерпали від утисків та образ московських воєначальників. До невдоволення спонукало й те, що дуже часто козаків використовували як дармову робочу силу для каналних і земляних робіт, на будівництві нових доріг, фортець та інших укріплень. Справжнім лихом стала Північна війна й для інших верств українського суспільства, бо саме його коштом споряджалися козацькі війська для щорічних походів на північ.

Крім воєнних негараздів, козаків непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Серед козацької старшини ширилися небезпідставні чутки про ще істотніші зміни: ліквідацію козацького війська, перетворення козацької старшини на служилих дворян тощо.

Непевність майбутнього примушувала старшину й гетьмана замислюватися над подальшою долею Гетьманщини. Охоплена антимосковськими настроями старшина чинила тиск на І. Мазепу, який і сам розумів згубність відносин козацької України з Московією. Плекаючи мрію вивести Гетьманщину з-під влади царя, І. Мазепа в 1704–1705 рр. удався до таємних дипломатичних зносин з противниками Москви. Восени 1705 р. він налагодив зв'язки з польським

← Шведський король Карл XII. Невідомий художник. Кінець XVII – початок XVIII ст.

↑ Українські землі у 1687–1750 рр.

королем Станіславом Лещинським, якого було обрано 1704 р. тими угрупованнями, що підтримували шведського короля. Через С. Лещинського український гетьман сподівався встановити відносини зі Швецією. У 1706 р. І. Мазепа за посередництва польського короля розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII.

Розгляньте карту на с. 189 і дайте відповіді на запитання. **1.** У складі яких держав перебували у 1687 р. українські землі: Чернігово-Сіверщина, Переяславщина, Полтавщина, Київщина, Волинь, Галичина, Запорозжжя, Західне Поділля, Брацлавщина, Буковина, Закарпаття? **2.** Порівняйте кордони Гетьманщини 1687 р. з кордонами 1649 р. (карта на с. 115) та 1663 р. (карта на с. 151). **3.** Які території охопило повстання С. Палія 1702–1704 рр.? **4.** На які терени поширював владу І. Мазепа в 1704–1708 рр.?

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- На початку гетьманування І. Мазепа за допомогою Москви сподівався поширити свою владу на терени Правобережної України, Запорозжжя і Слобожанщини.
- Політика гетьмана була спрямована на підтримку старшини та формування козацької еліти, яких І. Мазепа розглядав як опору держави. Внутрішня політика І. Мазепа сприяла економічному та культурному піднесенню Гетьманщини.
- Спроба Речі Посполитої ліквідувати козацькі полки на Правобережжі наразилася на рішучий опір і спричинила повстання на чолі з С. Палієм. Завдяки цьому виступу на нетривалий час вдалося відновити єдність козацької держави.
- Залучення козаків до участі в Північній війні мало вкрай негативні наслідки для України. Це призвело до пошуку гетьманом нових зовнішньополітичних союзників.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ «Вічний мир» між Московським царством та Річчю Посполитою ▶ козацька рада на р. Коломак, усунення І. Самойловича та обрання гетьманом І. Мазепа ▶ національно-визвольне повстання на Правобережній Україні на чолі із С. Палієм ▶ початок Північної війни.
2. Порівняйте умови Конотопських статей І. Самойловича та Коломацьких статей І. Мазепа. Що між ними спільного, а що відмінного?
3. Дайте відповіді на запитання.
▶ Якого зовнішньополітичного курсу дотримувався І. Мазепа на початку гетьманування? ▶ У якому напрямку розвивалася зовнішня політика гетьманського уряду під час Північної війни? ▶ У чому полягала політика гетьмана в царині культури? ▶ Порівняйте козацькі повстання 30–40-х років XVII ст. та повстання під проводом С. Палія. Що між ними спільного, а що відмінного? Про що це свідчить?
4. Використовуючи додаткову літературу та матеріали з інтернет-ресурсів, складіть історичний портрет С. Палія.
5. Поміркуйте, чому І. Мазепа приділяв значну увагу розвитку культури. Чи провадив хтось із його попередників схожу політику?

листопад – зруйнування московськими військами Батурина

травень – зруйнування Чортомлицької Січі

весна – похід козацьких загонів П. Орлика на Правобережжя

1708

1709

1710

1711

1721

жовтень – початок виступу І. Мазепи проти Московії

27 червня – Полтавська битва

5 квітня – обрання гетьманом П. Орлика

серпень – закінчення Північної війни

§ 27 Військово-політичний виступ Івана Мазепи. Гетьманування Пилипа Орлика

1. Українсько-шведський союз

Карл XII 1708 р. рушив у похід на Смоленськ і Москву через територію Литви та Білорусі. Спочатку похід складався вдало. Але після кількох невдач у серпні–вересні шведський король відмовився від попереднього плану. Царська армія випалювала на шляху шведів усе. У війську Карла XII почався голод. Король вирішив повернути в Україну, сподіваючись забезпечити тут свою армію провіантом, зміцнити її козацькими полками та військом С. Лещинського. Покладав він надії і на допомогу кримського хана й турецького султана.

Зміна планів Карла XII виявилася несподіванкою для І. Мазепи. Такий розвиток подій гетьман уважав передчасним, бо перебування шведської армії на території України означало, що саме тут розгорнуться основні воєнні операції Північної війни.

Похід шведського короля на Москву через Україну спонукав гетьмана до рішучих дій. І. Мазепа вирішив об'єднатися зі шведами у війні проти Московського царства задля визволення Гетьманщини. 24 жовтня 1708 р. український гетьман виїхав на зустріч із шведським королем. З ним вирушили чотиритисячне військо й генеральна старшина. 28 жовтня гетьман прибув до шведського табору. Наступного дня відбулася зустріч І. Мазепи з Карлом XII та укладення союзницького договору.

Текст договору досі не віднайдено. Зібравши інформацію з різних джерел, історики припускають, що у ньому йшлося про повернення усіх загарбаних Московією земель, що колись належали «руському» народові. Шведський король зобов'язаний був захищати країну від усіх ворогів і надсилати допомогу, коли про це попросять гетьман і «стани». І. Мазепа ставав довічним князем України, а король не мав права претендувати на титул князя.

У відповідь на дії українського гетьмана Петро I звернувся до українців. У численних відозвах він звинуватив І. Мазепу у зраді, у намірі віддати Україну Польщі, а православні церкви й монастирі – уніатам. Цар також наказував старшині й полковникам терміново зібратись у Глухові для обрання нового

ЗАУВАЖТЕ

Упродовж століть російська історіографія спотворювала образ І. Мазепи, називаючи його зрадником. Ми, однак, маємо врахувати той факт, що відносини між Московією та Гетьманщиною за часів Мазепи будувалися на основі васально-сюзеренних взаємин, затверджених Коломацькими статтями. Порушивши договірні статті, Петро I тим самим звільнив гетьмана від його зобов'язань щодо царя.

Згідно з іншим наказом царя, 6 листопада в Глухові відбулася старшинська рада. Щоправда, на неї прибули тільки чотири полковники: стародубський, чернігівський, наказні переяславський та ніжинський. Гетьманом було обрано стародубського полковника Івана Скоропадського.

Виборам гетьмана передувала церемонія «покарання» І. Мазепи. Його подорож протягли вулицями Глухова до спеціально спорудженого ешафоту. Перш ніж «стратити» опудало, було зачитано список гетьманових провин та виголошено вирок. 12 листопада в присутності царя у глухівській Свято-Троїцькій церкві І. Мазепі було проголошено церковне прокляття (*анафему*). Водночас анафему виголосили і в Москві, в Успенському соборі.

Роздивіться картину, прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Як офіційний біограф Карла XII ставився до описуваних подій та їхніх учасників? **2.** Яку сторону підтримує біограф? Чому? **3.** Уявіть себе учасником подій, зображених на картині. Які почуття ви переживали б?

«Цар, прагнучи помститися Мазепі, проти якого опублікував грізний маніфест, наказав Меншикову негайно заатакувати його столицю, поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї та здобув її. Потім дав наказ вимордувати всіх без різниці віку та статі... Він забрав звідти важкі гармати, а було їх близько сорока. Рівно ж по-варварському сплюндрував і спалив усе місто та млини».

гетьмана. Водночас Петро I наказав О. Меншикову зруйнувати гетьманську резиденцію – Батурин.

Отримавши царський наказ, російські війська рушили на столицю Гетьманщини. У Батурині знаходилися значні військові сили, було чимало продовольства та боеприпасів. Місто захищали міцні укріплення. Тому спроби швидко здобути Батурин виявилися безрезультатними: жителі були налаштовані захищатися. Та через зраду полкового старшини Прилуцького полку Івана Носа, який виказав потаємний хід, московські вояки 2 листопада вдерлися до міста й вбили всіх його мешканців. Потім Батурин було вщент зруйновано.

↑ Знищення Батурина. Художник В. Савенков. 1950 р.

Г. Адлерфельт. Щоденник. 1708 р.

Щоб якось поліпшити ситуацію, І. Мазепа намагався схилити на свій бік Запорозьку Січ, яка тоді ще не пристала до жодної зі сторін. Запорозьке 10-тисячне військо користувалося довірою та пошаною народу й могло стати тією силою, яка допомогла б шведам.

Січова рада вирішила підтримати І. Мазепу й перейти на бік шведського короля. 26 березня 8-тисячний загін запорожців, розбивши підрозділи московської армії, прибув до Диканьки, неподалік Полтави, де з'єднався з козаками та І. Мазепою. Звідти гетьман разом із кошовим отаманом Костем Гордієнком вирушив до Великих Будищ, де наступного дня відбулася зустріч із Карлом XII.

Відповіддю Петра I на приєднання запорожців було зруйнування Чортомлицької Січі. Прямуючи на Січ, війська московського полковника П. Яковлева нищили козацькі містечка й села. Було спустошено й містечко Переволочну, де Ворскла зливається з Дніпром. Козацьку залозу, що стояла там, московські воюки вирізали, а флотилію козацьких човнів спалили. Проте захопити і зруйнувати Січ з першої спроби московити не змогли, зазнавши чималих втрат. На допомогу П. Яковлеву прийшов загін компанійського полковника Г. Галагана. 14 травня 1709 р. Січ було захоплено. Виконуючи царський наказ, московський полковник стратив усіх полонених, а потім зруйнував січову фортецю, спалив курені й військові будівлі. Гармати, скарб і прапори було вивезено.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Кость Гордієнко. Портрет-реконструкція

Кость Гордієнко (?–1733) – кошовий отаман Війська Запорозького. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі. Обстоюючи політичні права Війська Запорозького низового, рішуче виступав проти Московського царства. Був в опозиції до І. Мазепи, поки гетьман проводив лояльну політику щодо Москви. Коли ж гетьман уклав із Карлом XII угоду про звільнення українських земель з-під зверхності царя, приєднався до цього союзу. Після Полтавської битви із загоном козаків відступив до м. Бендери. Підтримав гетьмана П. Орлика.

2. Полтавська битва. Завершення повстання Івана Мазепи

Навесні 1709 р. Карл XII відновив воєнні дії. Він вирішив розпочати наступ на Москву. Шлях шведів мав пролягати через Харків і Курськ. Щоб просуватися згідно з планом операції, шведському війську треба було знешкодити добре укріплену Полтаву, до якої воно підійшло наприкінці квітня. Карл XII сподівався взяти місто штурмом або внаслідок переговорів, однак того не сталося. Тому 1 травня шведське військо розпочало облогу.

Тим часом до міста прибув Петро I з головними силами. 27 червня стався генеральний бій. Він розпочався о 5-й годині ранку атакою шведської піхоти на московські редути (земляні укріплення). Близько 11-ї години битва закінчилася цілковитою поразкою шведів.

← Полтавська битва.
Художник П. Дені
Мартен-молодший.
1726 р.

Серед причин поразки шведсько-польсько-української армії історики називають передусім значну нерівність сил під Полтавою. Поразку спричинило й те, що Карл XII злегковажив силами супротивника. Молодий полководець занадто вірив у свою воєнну вдачу. Не врахував він і того, що шведська армія була відірвана від баз постачання, що через дії царя неможливою стала допомога з боку хана. До того ж шведський король унаслідок поранення не зміг особисто керувати боєм.

Уцілілі шведські війська й козаки відступали берегами Ворскли до фортеці Переволочної, сподіваючись скористатися для переправи через Дніпро козацькою флотилією, розташованою там. Однак після нападу військ П. Яковлева від флотилії лишилося кілька човнів. Вони й були використані для переправи на правий берег Дніпра Карла XII з кількома генералами і кількатисячним загоном, а також І. Мазепи, К. Гордієнка й кількох сотень козаків. 30 червня біля Переволочної з'явився О. Меншиков із 10-тисячним загоном. Він примусив капітулювати решту шведської армії. Про козаків в умовах капітуляції взагалі не йшлося, бо О. Меншиков не вважав їх за рівноправних противників.

Карл XII та І. Мазепа прямували до турецького кордону. 7 липня вони переправилися на правий берег Бугу, перетнули турецький кордон біля Очакова й рушили до Бендер. 1 серпня поранений Карл XII і хворий І. Мазепа зупинилися в передмісті Бендер. Тут, у с. Варниці, І. Мазепа вже не вставав з ліжка, доживаючи останні дні. Помер він у ніч проти 22 вересня. Гетьманові було 70 років.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. Серед істориків поширена думка, що І. Мазепу протягом кількох століть неславили саме за те, за що вшановували Б. Хмельницького – за повстання проти іноземного поневолення. Проаналізуйте наведену думку та порівняйте її з думкою сучасної російської вченої Тетяни Таїрової-Яковлевої. Чи погоджуєтеся ви з висловленими позиціями? Відповідь аргументуйте.

«Для Російської імперії Мазепа перетворився на ненависний символ українського прагнення до відособлення, для прибічників української національної ідеї став ідеалізованим борцем за вольність».

Т. Таїрова-Яковлева.
«Іван Мазепа і Російська імперія. Історія "зради"»

3. Політика царського уряду стосовно України після Полтавської битви

Після Полтавської битви козацькою Україною прокотилася хвиля царського терору: смертні вироки мазепинцям, заборона друкувати книжки українською мовою, позбавлення урядових посад і маєтків багатьох представників старшинської адміністрації. Натомість важливі посади надавали росіянам та німцям, а також тій українській старшині, що зберегла відданість цареві.

Чимало старшини було заарештовано й вислано до Сибіру. Країнами Європи нишпорили агенти в пошуках Пилипа Орлика та його родини. Неймовірно тяжким випробуванням для українців стали примусові роботи на будівництві каналів, фортифікаційних споруд, воєнні походи тощо. Дужих нерідко відправляли до Петербурга, Астрахані, на Кавказ. У 1716 р. на спорудження каналу Волга–Дон біля Царицина було відправлено 10 тис. козаків. 1721 р. ще 10 тис. козаків вирушили на будівництво Ладозького каналу, а 1722 р. їх замінили наступні 10 тис. Кількість тих, хто повертався, становила 30–60 %, решта козаків і селян помирала через нестерпні умови життя, епідемії, каліцтва.

Після Полтавської битви значно посилювався наступ на українську державність. Окрім того, російська адміністрація, аби мати привід для втручання в українські справи, розпалювала ворожнечу між старшиною, гетьманом і простим населенням.

Царський уряд поставив собі за мету підпорядкувати господарське життя Гетьманщини економіці Московського царства та перетворити українські землі на надійне джерело прибутків. Заходи насамперед стосувалися торгівлі. На початку XVIII ст. козацька Україна мала традиційно широкі торговельні зв'язки з Центральною та Західною Європою. Петро I своїми указами прагнув перекрити звичні торговельні шляхи, змусивши українські купецькі валки повернути до Московії.

Одним із заходів, що перешкоджав розвиткові української економіки, було прагнення уряду запровадити в обіг на українській території мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися переважно в Московському царстві задля збагачення державної казни. Руїнувало економіку України й постійне перебування на її території численного московського війська (понад 10 тис.), що утримувалося коштом українського населення.

Царат прагнув тримати під контролем й українську культуру, зокрема такі її могутні осередки, як Києво-Могилянська академія та Києво-Печерська лавра. Так, 1709 р. Петро I наказав київському воеводі вислати за кордон усіх «польських» (тобто правобережних за походженням) студентів і повідомити, скільки залишаться студентів «малоросійських» – вихідців із Гетьманщини, а також скільки є ченців-викладачів із Правобережжя.

ЗАУВАЖТЕ

Полтавська битва змінила розташування сил у Європі. Перемога Петра I висунула Московію на одне з провідних місць у тогочасній європейській політиці. Міць Швеції та Польщі фактично було підірвано назавжди. Для України наслідки Полтавської битви виявилися вкрай несприятливими: царський уряд став на шлях іще більшого обмеження автономії Гетьманщини.

4. Гетьман в еміграції Пилип Орлик

СЛОВНИК

Після смерті І. Мазепи та частина козаків, яка пішла з ним у вигнання, на козацькій раді 5 квітня 1710 р. в Бендерах (Молдова) обрала собі керманіча. Гетьманом став найближчий сподвижник І. Мазепи – генеральний писар Пилип Орлик. Ця подія започаткувала нову сторінку в історії українських визвольних змагань, адже ще ніколи гетьмана не обирали за кордоном. П. Орлик очолив першу українську політичну **еміграцію** в Західній Європі.

Діяльність П. Орлика була спрямована на створення антимосковської коаліції. Попри несприятливі обставини, він спромігся заручитися військовою підтримкою кількох держав і здійснити воєнну операцію, спрямовану на визволення українських земель. Гетьман уклав союзні договори зі Швецією, Османською імперією та Кримським ханством. Дипломатичні заходи П. Орлика сприяли тому, що Османська імперія оголосила війну Московському царству. Однією з погоджених між союзниками дій став похід П. Орлика за підтримки кримських татар на Правобережну Україну в січні–березні 1711 р. Похід завершився невдачею, а під час цього рейду козацько-татарського війська царські підрозділи за наказом Петра І нищили українські міста й села, катували місцеве населення, десятками тисяч переганяючи його на Лівобережжя. За Прутським трактатом, Петро І мав вивести свою армію із Правобережжя, яке переходило під владу українського гетьмана. Однак на заваді цьому стала позиція Речі Посполитої.

Еміграція – вимушене або добровільне переселення частини населення з батьківщини до іншої країни на певний час або на постійне мешкання.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Пилип Орлик (1672–1742) – гетьман Війська Запорозького та Правобережної України (1710–1714), гетьман України в еміграції (1714–1742). Народився у шляхетській родині чесько-литовсько-польського походження. Навчався в єзуїтській Віленській академії та Київському колегіумі. У 1707 р. став генеральним писарем в уряді гетьмана І. Мазепи, якого підтримував у намаганні створити союз для звільнення України від влади московського царя Петра І. Обраний гетьманом Війська Запорозького.

Перебуваючи в політичній еміграції, шукав підтримки в Австрії, Англії, Папській державі, Голландії, Данії, Речі Посполитої, Пруссії, Франції та ін. з метою відновлення незалежності Української козацької держави.

Складні й суперечливі міждержавні відносини перешкоджали успіху гетьмана. За турецько-польською угодою 1714 р. Правобережна Україна знову повернулася під владу Речі Посполитої. Та П. Орлик не втрачав надії і невтомно шукав нових союзників у боротьбі проти царату.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Як ставиться автор листа до П. Орлика? **2.** Як автор описує становище гетьмана в еміграції? Про що це свідчить? **3.** Як у джерелі змальовано настрої козаків після Полтавської битви?

«Козацький гетьман Орлик, який служив під прапорами славетного гетьмана Мазепи, як генеральний комісар і писар, що вважається в козаків першим урядом після гетьманського, був обраний козацьким гетьманом замість вищезгаданого Мазепи після смерті останнього в Бендерах. Гетьман Орлик пішов за королем у Швецію, де мав привілеї "шефа союзної армії" і де знайшов разом зі своєю родиною підтримку навіть після смерті короля... Ми знаємо гетьмана Пилипа Орлика як людину великої ворожнечи до москалів, розумну й відважну, дуже поважану й люблену на Україні між козаками, яким цар відібрав майже всі давніші вольности. Але козаки, хоч 18 000 московських драгунів тримає Україну в тяжкому гніті та неволі, тільки і шукають нагоди, щоби повстати проти гнобителів і повернути свою давнішу вольність».

Лист французького дипломата у Варшаві де Монті до французького прем'єр-міністра Флері. Листопад 1729 р.

◀ Булава Пилипа Орлика. Зберігається у бібліотеці м. Лінчопін. Швеція

Вручення Карлом XII клейнодів новообраному гетьману мало в очах сучасників розцінюватися як визнання законності новообраної влади.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Перехід І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII став наслідком тривалих дипломатичних переговорів. Прискорив цей процес похід шведської армії на Москву через Україну.
- Між Гетьманщиною та Шведським королівством було укладено союзницьку угоду, основною ідеєю якої була незалежність України.
- У Полтавській битві об'єднана шведсько-українська армія зазнала поразки. За наказом Петра I царська армія здійснила жорстоку розправу з українцями.
- Обраний в еміграції гетьман П. Орлик доклав чималих зусиль, аби відновити козацьку державність. Проте воєнні дії та спроби створити антимосковську коаліцію зазнали невдач.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Зруйнування Чортомлицької Січі царськими військами ▶ Полтавська битва ▶ козацька рада біля м. Бендери, обрання гетьманом П. Орлика ▶ зруйнування московськими військами Батурина.
2. Які заходи здійснював гетьман П. Орлик, аби відновити незалежність Української держави? Якими були наслідки таких заходів?
3. Дайте відповіді на запитання.
▶ Чим був небезпечним похід Карла XII на Москву через територію України? ▶ Яких заходів ужив Петро I, дізнавшись про виступ І. Мазепи? ▶ Про що свідчить приєднання до І. Мазепи Запорозької Січі? ▶ Що спричинило поразку шведського війська в Полтавській битві?
4. Використовуючи додаткову літературу та інтернет-ресурси, підготуйте проєкт (удвох або у групі) на тему «Роль І. Мазепи в українському національно-визвольному русі».
5. Зробіть висновки-узагальнення про становище козацької України після Полтавської битви.
6. Поміркуйте, чому після певних вагань запорожці підтримали І. Мазепу у виступі проти Московії.

§ 28 Конституція Пилипа Орлика. Практичне заняття

Прочитайте текст джерела 1 та обговоріть відповіді на запитання. **1.** Як відбувалися вибори гетьмана П. Орлика? **2.** Кому гетьман дякує за обрання? Про що це свідчить? **3.** До яких суспільних верств звертається П. Орлик у промові? З чим пов'язане таке звернення?

1. *«Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького війська гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в святій Тройці, на тому, що, будучи обраний, оголошений та виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, за давніми правами та звичаями військовими, за волевиявленням найяснішої королівської величності шведської, протектора нашого... по всіх пунктах незмінно виконувати, милість, вірність і старатливе дбання до Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане... А всередині Вітчизни не допускати пошкодження правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній старшині, полковникам. Обіцяю і повинність беру зберігати до... всього старшого і меншого товариства...»*

Присяга гетьмана П. Орлика. Бендери. 5 квітня 1710 р.

СЛОВНИК

Конституція – письмовий документ, що запроваджує або узаконює систему правління. Зазвичай ґрунтується на звичаях та принципах, що обмежують владу певними рамками.

Під час козацької ради 5 квітня 1710 р. було схвалено документ «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» (згодом цей документ назвали **Конституцією** Пилипа Орлика, Бендерською Конституцією). Основу документа становила угода між гетьманом і козацтвом, яке виступало від імені українського народу, про взаємні права та обов'язки. Це й відрізняло ухвалений документ від традиційних гетьманських статей. Новообраний

гетьман укладав офіційну угоду зі своїми виборцями, чітко зазначаючи умови, за яких він отримував владу. Крім того, було обґрунтовано державний лад України. Саме тому цей документ вважають *першою українською конституцією*.

Прочитайте текст джерела 2 й дайте відповіді на запитання. **1.** Поміркуйте, чому перший пункт Конституції присвячений православній вірі. **2.** Пригадайте, які заходи щодо зміцнення православ'я в Україні здійснювали попередники П. Орлика.

2. *«Оскільки серед трьох добродесних богословських віра є найпершою, то і перший пункт про віру святу православну східного сповідання належить розпочати, про віру, якою народ звитяжний козацький, ще за володарювання каганів козарських, від столиці Апостольської Константинопольської, просвічений був, так і нині, непорушно в ній перебуваючи, жодним іновір'ям ніколи не спокушався. Не є таємницею, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким повстав і розпочав праведну війну проти Речі Посполитої Польської за права та вольності військові, але насамперед за віру святу православну, яка різними тягарями влади польської силувана була до унії з костелом римським. А після викорінення іновір'я з Вітчизни нашої з Військом Запорозьким і народом малоросійським добровільно піддався і перейшов під захист Московської держави з єдиною метою – тільки заради єдиновір'я православного».*

➔ Остання сторінка українськомовного оригіналу Конституції П. Орлика з особистим підписом П. Орлика та печаткою Війська Запорозького. Зберігається у Москві

Конституція П. Орлика передбачала заходи, які обмежували владу гетьмана та запобігали утвердженню монархічної форми правління. Владні повноваження було розподілено між різними посадовими особами й урядниками.

Прочитайте текст джерела 3 й дайте відповіді на запитання. **1.** Від якої небезпеки в управлінні державою застерігає Конституція? Поміркуйте, політика якого / яких гетьмана /

гетьманів могла стати причиною появи такого застереження. **2.** Хто і яким чином обмежував владу гетьмана? Подискутуйте, чи можна назвати такий спосіб управління державою демократичним.

3. *«Тому ми, Генеральна Старшина, кошовий отаман та все Військо Запорозьке, домовились і постановили з Ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути вічно у Війську Запорозькому збережено: у Вітчизні нашій першість серед радників належить Генеральній Старшині... після них ідуть городові полковники, які будуть пошановані за громадських радників. Крім того, до загальної ради треба вибрати по одній визначній, розсудливій та заслуженій особі від кожного полку. Генеральні радники обираються за згодою гетьмана. З усіма цими генеральними особами, полковниками та генеральними радниками теперішній Ясновельможний гетьман та його наступники повинні будуть радитися про цілісність Вітчизни, її добробут та про всі справи публічні і нічого без їхньої волі своєю владою не розпочинати, не встановлювати і рішень не приймати.*

Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої честі. На ті докори Ясновельможний гетьман не має ображатися та мститися, а навпаки, намагатися виправити недоладності».

Прочитайте текст джерела 4 й дайте відповіді на запитання. **1.** Як здійснювалося судочинство за Конституцією? Порівняйте його з судочинством за Литовськими статутами. **2.** Чи можна вважати наведені положення запровадженням принципу рівності перед законом? Відповідь обґрунтуйте.

4. *«7. Якщо б хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, особливо з черні, образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився, то Ясновельможний гетьман не має права сам покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу. І яким би лицемірним чи облудним не здавався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його».*

Прочитайте текст джерела 5 і дайте відповіді на запитання. **1.** Які права Конституція гарантувала козацьким жінкам? З якою метою вони були вписані до Конституції? **2.** Які соціально важливі положення закріпила Конституція? Про що це свідчить?

5. «11. Козачі вдови й осиротілі діти козацькі, вдови козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають в походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися – так погоджено і ухвалено...

16. Часто люди бідні скаржаться на численні здириства з боку збирачів державних податків та податкових чиновників, а також ярмаркових об'їждчиків. Бідній людині взагалі неможливо на ярмарку продати будь-яку річ для полегшення своєї бідності та купити щось для власних потреб без ярмаркової плати. А не дай Боже, хоч чимось завинити, то будеш обідраним ярмарковими об'їждчиками з ніг до голови. Тому нехай збирачі податків та податкові чиновники збирають до державної скарбниці тільки те мито і тільки з тих товарів, які будуть виражені у майнових угодах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям бідним здириства не чинячи».

Конституція П. Орлика не лише проголошувала незалежну Українську державу, а й закріплювала найпрогресивніші для того часу ідеї державного життя. До таких, зокрема, належали обмеження прав гетьмана та створення представницького органу – Генеральної ради. У козацькій державі вони ставали законодавчим, контрольним та розпорядчим вищими владними органами. А запроваджена Конституцією виборність посад і нині залишається принциповою ознакою розвитку демократичних держав.

Ознайомтеся з уривком із праці сучасного українського історика Т. Чухліба (джерело 6) і дайте відповіді на запитання. **1.** Життя яких соціальних верств тогочасного суспільства стосувалася Конституція? Про що це свідчить? **2.** Чи погоджуєтеся ви з твердженням науковця, що Конституція могла «унормувати життя» тогочасного українського суспільства? Відповідь обґрунтуйте.

← Пам'ятний знак Конституції П. Орлика. Швеція, м. Крістіанстад. 2011 р.

6. «Акт 1710 року відображав світоглядні цінності вітчизняної інтелектуальної та військової еліти на переломі XVII–XVIII століть. Його укладення засвідчило прагнення українців унормувати життя за власними звичаями, традиціями і законами. Разом з тим він врахував інтереси не лише козацтва (гетьман, старшина – генеральна, полкова та сотенна; генеральні “радники”; реєстрові низові та прості козаки; козацькі дружини, вдови та “осиротілі сім’ї”; сердоки та компанійці; дворові гетьманські та старшинські “слуги”) як провідної верстви Українського Гетьманату, а й регламентував життєдіяльність інших його станів – духовенства, міщанства, купецтва, селянства. Усі ці категорії населення тогочасної України творцями документа об'єднувалися у поняття “народ”».

Т. Чухліб. «Ідеальна держава в Україні? Козацький проєкт 1710 року»

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Від імені одного зі станів тогочасного суспільства запропонуйте власні положення, які варто було б включити до Конституції.
2. Висловіть власне судження, чому Конституція, яка фактично так і не була втілена у життя, мала величезний вплив на подальший розвиток української державності.

Надання Патріархові Московському права висвячувати Київського митрополита

1658

Будівництво Миколаївської соборної церкви в Ніжині

1686

Відкриття колегіуму у Чернігові

1700

1726

Відкриття колегіуму у Харкові

§ 29 Релігійно-культурне життя на українських землях у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Розгляньте фото архітектурних споруд, прочитайте інформацію про них і дайте відповіді на запитання. **1.** Назвіть характерні риси архітектури княжої доби та архітектури бароко. **2.** Порівняйте зовнішній вигляд споруд. Що в них спільного, а що відмінного?

← Борисоглібський собор у Чернігові. 30-ті роки XII ст.

Будівля втілювала образ ідеального – простого й досконалого світу: храм зовні мав обличчя (фасад) і спину (апсиди); внутрішній простір також був чітко обмежений, мав початок і кінець та складався з трьох відокремлених частин – місця для хрещення, місця для вірян і місця для духовенства.

→ Церква святої Катерини в Чернігові. 1715 р.

Бароковий храм не мав чітко вираженого фасаду, був однаковий з усіх боків – здавалося, ніби його споруда весь час повертається навколо власної осі. Так само і внутрішній простір позбавлений чітких меж. Стіни в ньому вигинаються, створюючи враження нескінченності.

1. Особливості тогочасної української архітектури

СЛОВНИК

Бароко – стиль у європейському мистецтві, для якого характерні масштабність, зовнішній блиск, парадність, декоративність, емоційність.

козацьким бароко. Цьому мистецькому напрямку притаманне надбання європейського бароко, що поєднувалося зі збереженням традиції народної дерев'яної архітектури: тридільна та п'ятидільна планувальна структура церков, характерні пірамідальні силуети завершень.

Найбільше українських барокових споруд збудовано за правління гетьмана І. Мазепи. Саме тоді барокових рис набули споруджені ще за часів Русі-України собори – Софійський та Михайлівський Золотоверхий, відновлені за сприяння гетьмана.

У Софійському соборі над зовнішніми галереями надбудували другий поверх та кілька нових бань. Майже всім баням надали характерної барокової форми – грушоподібної – й покрили їх золотом. Пізніше постала велична

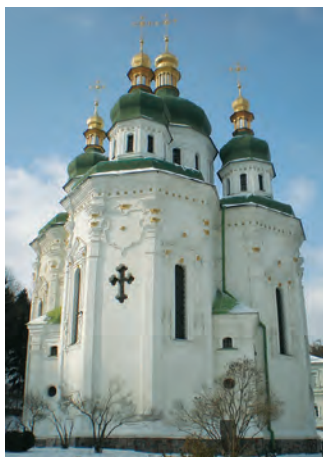

76-метрова дзвіниця, оздоблена густим рослинним орнаментом. Розкішні ліплені оздоби, що ними прикрашено дзвіницю Софії, були характерною рисою козацького бароко. Перебудовано в стилі бароко й Успенський собор та Троїцьку надбрамну церкву Києво-Печерської лаври. Як і дзвіниця Софії, щедро прикрашені бароковим ліпленням Троїцька надбрамна церква (рослинний орнамент) і церква Всіх Святих (орнамент з геометричних елементів).

← Частина східного фасаду Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Кінець XVII – початок XVIII ст.

Як і раніше, на теренах України більшість церков будували з дерева. Проте у XVII–XVIII ст. дерев'яне будівництво розвивалося в тісному взаємозв'язку з мурованим. І муровані, і дерев'яні храми зводили за тими самими традиціями, в основі яких лежало тридільне планування. Українську традицію барокових мурованих хрещатих п'ятидільних храмів (у плані являли собою рівносторонній хрест) розпочала Миколаївська соборна церква в Ніжині. Видатними взірцями цієї планувальної структури є Троїцька соборна церква Густинського монастиря та Георгіївська церква Видубицького монастиря в Києві.

Георгіївську церкву Видубицького монастиря в Києві, споруджену коштом стародубського полковника М. Миклашевського, вважають хрестоматійним прикладом пам'яток архітектури українського бароко.

← Георгіївська церква Видубицького монастиря. 1696–1701 рр.

Типову тридільну трибанну церкву, характерну для української дерев'яної архітектури за пропорціями та силуетом, відтворює харківський Покровський собор. Це перший трибанний кам'яний храм Слобожанщини, який був своєрідним еталоном для інших кам'яних церков регіону аж до кінця XVII ст.

Однією з найкращих архітектурних пам'яток українського бароко є Іллінська церква в Суботові на Черкащині. Вона збудована коштом Б. Хмельницького в родовому маєтку як його замковий храм і майбутня усипальниця.

Останні десятиліття XVII – перша половина XVIII ст. в українській архітектурі прикметні й тим, що зростає увага до цивільних споруд. За тогочасними мистецькими законами будували колегіуми, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Визначною спорудою, зокрема, став корпус Київської академії. Тоді було зведено перший поверх будівлі. Упродовж 1732–1740 рр. за проектом архітектора Й. Шеделя було надбудовано другий поверх із церквою.

Наприкінці XVII ст. у Чернігові постали будівлі колегіуму та полкової канцелярії.

↑ Будинок полкової канцелярії в Чернігові. Кінець XVII ст.

2. Своєрідність образотворчого мистецтва

Історичні події останньої чверті XVII ст. негативно вплинули на деякі види мистецтва. Занепад книговидання уповільнив розвиток гравюри, відродження якої розпочалося лише наприкінці століття. Прикметно, що стала розвиватися гравюра на металі. Засновниками київської школи гравюри є Олександр і Леонтій Тарасевичі та їхній учень Інокентій (Іван) Щирський. Славетні гравюри працювали насамперед для друкарень Києва та Чернігова. У гравюрах І. Щирського химерні сплетіння рослинних орнаментів поєднуються з античними, глибоко символічними сюжетами й реалістичними зображеннями. Такі ознаки властиві й іншим графічним пам'яткам доби бароко. У 1702 р. в Києві вийшов друком «Києво-Печерський патерик» із 45 гравюрами Л. Тарасевича.

← Гравюра І. Щирського до книги П. Орлика. 1698 р.

↑ Зустріч Марії з Єлизаветою. Ікона з церкви Покрову Богородиці. 30-ті роки XVIII ст.

У малярстві, як і раніше, переважали релігійні сюжети, хоча розвивався й світський живопис. В іконописі поступово утверджувалися нові мистецькі принципи. У розписах українських церков стали виразніше виявлятися народні мотиви. Іконописні образи набували рис, вихоплених із буденного життя, почасти наближаючись до світських. Так, ікона «Зустріч Марії з Єлизаветою» з церкви Покрову Богородиці в Сулимівці на Київщині подібна до цілком світської сцени в пейзажі.

Своєрідне поєднання іконописних традицій із тогочасними художніми досягненнями властиве творчості західноукраїнських майстрів Івана Рутковича та Йова Кондзелевича.

Діяльність І. Рутковича пов'язана з жовківським малярським осередком. Найвідомішим і найкращим твором майстра вважають восьмیارусний іконостас церкви Різдва Христового в м. Жовкві (1697–1699). Найдо-

вершенішим твором майстра з цього іконостаса називають ікону Архангела Михаїла з дияконських дверей.

Й. Кондзелевич одним із перших українських іконописців наважився надати біблійним персонажам яскраво індивідуалізованих портретних рис. Найбільшим досягненням митця й найдовершенішим зразком українського барокового мистецтва на західноукраїнських землях є п'ятирусний Богородчанський

← Архангел Михаїл. Художник І. Руткович. Ікона (дияконські двері) з іконостаса церкви Різдва Христового в м. Жовкві. 1697–1699 рр. (?)

→ Іконостас церкви Воздвиження Чесного Хреста монастиря Скит Манявський. Художник Й. Кондзелевич. 1698–1705 рр.

← Портрет Михайла Миклашевського. 1705 р.

іконостас, виконаний з групою помічників у 1698–1705 рр. для церкви Воздвиження Чесного Хреста монастиря Скит Манявський на Прикарпатті (нині Івано-Франківська обл.).

Упродовж другої половини XVII – XVIII ст. особливо популярною в Україні стала ікона Покрову Богородиці. У нижній частині таких ікон подавали реалістичні зображення представників козацької старшини, кошових отаманів, гетьманів. Збереглася ікона Покрову Богородиці із зображенням Б. Хмельницького з Покровської церкви с. Дешки (Богуславський р-н Київської обл.).

Тогочасних історичних діячів можна побачити й на інших іконах доби. Так, на іконі «Розп'яття» є портрет лубенського полковника Л. Свічки.

Розвивався і світський портретний живопис. Портрети замовляли представники козацької старшини, власне, тому їх і називають козацькими. Чудовим зразком такого портрета є зображення державного й військового діяча другої половини XVII ст. Г. Гамалії та стародубського полковника М. Миклашевського.

3. Освіта і книговидання в Україні. Києво-Могилянська академія

Попри несприятливі соціально-політичні умови розвитку, освіта на українських землях залишалася на доволі високому рівні. Нижчою ланкою в системі освіти були початкові школи. Їхня кількість протягом XVIII ст. невпинно зростала. Так, у Слобідській Україні у 1732 р. було 129 шкіл, а в семи з десяти полків Гетьманщини тоді діяло 866 шкіл. Деякі полки мали школи і в селах. Сільські й міські школи утримували громади – усе доросле населення парафії, а отже, вони були справді народними. Подібні початкові школи існували і на західноукраїнських землях. Там ними опікувалися здебільшого братства.

Здібні й охочі до науки діти мали змогу продовжити освіту в колегіумах, які створювали за зразком Києво-Могилянської академії. До першої половини XVIII ст. на землях Лівобережної Гетьманщини й Слобожанщини діяли колегіуми – Чернігівський (1700), Харківський (1726) та Переяславський (1738). В українських колегіумах навчалися не лише діти священників, козацької старшини і шляхтичів, а й вихідці з селян і містян. Кількість студентів у колегіумах була значною: приміром, у Чернігові щороку навчалися 700–800 осіб.

↑ Будівля Чернігівського колегіуму. 1674–1702 рр. Сучасне фото

↑ Києво-Братський монастир з будівлями Києво-Могилянської академії. Гравюра XIX ст.

➔ Титульний аркуш «Синопису»

Вищим навчальним закладом в Україні, головним осередком науки й мистецтва залишалася Києво-Могилянська академія. Вона була одним із найавторитетніших вищих навчальних закладів у Східній Європі. В академії навчалися студенти з Білорусі, Московії, Молдови, південнослов'янських країн. Після Полтавської битви справи української освіти підпали під контроль царського уряду: за царським указом було скорочено кількість студентів (у 1710 р. з 2 тис. вихованців залишилося тільки 165), від викладання усунули осіб, які, на думку чиновників, були недостатньо відданими цареві.

Розвиток навчальних закладів та підвищення освіченості населення зумовили зростання попиту на книжки. У друкарнях Києва та Чернігова, окрім літургійних книг, видавали збірки проповідей і посібники з риторики, богословські трактати, духовну поезію, житійні твори, букварі, підручники. Найяскравішою рисою тогочасної світської літератури є насиченість античними мотивами як у сюжетах, так і в графічному оздобленні книг. У стінах Києво-Могилянської колеї 1674 р. було створено «Синопис» – стислий нарис з української та східноєвропейської історії. Це видання тривалий час слугувало підручником з історії.

4. Становище православної церкви

У другій половині XVII – на початку XVIII ст. різко погіршилося становище Київської митрополії. Одразу після смерті Б. Хмельницького царський уряд заходився підпорядковувати Київську митрополію Московському патріархатові. Проте, незважаючи на значний тиск, цього вдалося досягти лише тридцятьма роками пізніше. Нагодою стала поява кандидатури на пост найвищого церковного ієрарха, однаково зручного і для Москви, і для козацької верхівки. У травні 1686 р. Патріарх Константинопольський під тиском турецького уряду та за хабар ціною 200 золотих і 120 соболіних шкурок погодився надати Патріархові Московському право висвячувати митрополита Київського. Про передачу контролю над Київською митрополією не йшлося. Умови, які були прописані в акті 1686 р., Московський патріархат порушив доволі швидко. Згадування

під час богослужіння Вселенського Патріарха припинилося, привілеї Київського митрополита були скасовані.

У 1710 р. у Київській митрополії було запроваджено церковну цензуру. З українських церковних книжок вилучали слова, які здавалися московським духівникам еретичними. У 1722 р. вперше ієрархові Київської митрополії замість давнього історичного титулу «митрополит Київський, Галицький і всієї Русі» було надано титул архієпископа Київського та Малої Росії. Призначати його мав церковний Синод (орган управління православною церквою в Російській імперії) на чолі з царем у Петербурзі. Отже, Київська митрополія – центр східноєвропейського православ'я – перетворилася на звичайну єпархію Російської православної церкви.

Прочитайте текст джерела й, використовуючи здобуті знання, дайте відповіді на запитання. **1.** Коли на землях Русі-України поширилося християнство? На які території поширювалася духовна влада Київського митрополита? **2.** На які факти посилається Патріарх Константинопольський як на причину невизнання акта 1686 р.?

«...дослухаючись гучного голосу канонічного обов'язку, що накладає на нас Святіший Вселенський Престол піклування про Святі Православні Церкви, які знаходяться у скруті; вбачаючи, що й історія свідчить на користь зазначеного (бо ж написано, що відчуження від нашого Престолу Митрополії Києва й залежних від неї Православних Церков Литви та Польщі, а рівно ж прилучення їх до Святої Церкви Москви, з самого початку були здійснені зовсім не у згоді із законними канонічними приписами); також недотримано того, про що було спільно заявлено щодо повної церковної самодостатності Київського митрополита, який носив титул екзарха Вселенського Престолу...»

Патріарх Константинопольський Григорій VII.
«Томос про визнання Православної церкви в Польщі Автокефальною». 1924 р.

↑ Феофан Прокопович.
Гравюра XVIII ст.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Феофан Прокопович (1681–1736) – письменник, учений-енциклопедист, культурно-освітній діяч. Навчався в Київській академії, ректором якої згодом став. Залишив багату та різноманітну наукову й літературну спадщину. Автор першої історичної драми на теми вітчизняної історії «Володимир», яку в 1705 р. поставили студенти Києво-Могилянської академії. У 1716 р. за царським наказом Ф. Прокопович поїхав до Петербурга. Став одним із найближчих радників царя з питань церковної реформи (допоміг, зокрема, ліквідувати патріархію й створити підконтрольний царю Синод) та внутрішньої політики.

Руйнація української культури здійснювалася й іншими заходами: наприклад, чимало українських учених, богословів, письменників і педагогів переїхали з Києва до Москви й Петербурга. Посівши високі посади, вони усним і писаним словом славили царя та його політику, а І. Мазепу й усіх, хто подібно до нього зважувався виступати проти царату, всіляко паплюжили. Така доля

спіткала багатьох релігійних діячів, адже найвищі церковні достойники Російської імперії були українцями: єпископ Стефан Яворський став митрополитом Рязанським, президентом Синоду; ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович – новгородським архієпископом, заступником президента Синоду.

Від часів Петра I з України почали вивозити історичні пам'ятки, рідкісні книги тощо. У 1720 р. цар наказував, щоб «у всіх монастирях... оглянути й забрати давні жалувані грамоти та інші оригінальні листи (і також книги історичні, рукописні й друковані)».

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. на теренах України витворився архітектурний стиль, що увібрав у себе риси європейської культури та українські народні традиції – українське (козацьке) бароко.
- Наприкінці XVII ст. посилювався інтерес до гравюри. Релігійні сюжети залишалися основними в малярстві, проте вони наповнилися світськими рисами. Розвиток світського портретного живопису пов'язаний із замовленнями козацької старшини.
- Початкові школи залишалися основними освітніми закладами для широких верств суспільства. Функціонували також колегіуми та єзуїтські школи. Провідна роль у культурно-освітньому житті належала Києво-Могилянській академії.
- З початком Руїни на теренах України Московський патріархат здійснював спроби підпорядкувати собі Київську митрополію, проте духовенство чинило спротив таким намірам. Патріарх Константинопольський передав Москві право на висвячення Київського митрополита лише за умови збереження статусу митрополії. Ці умови було швидко порушено.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. За допомогою карти на с. 189 визначте, де розташовані архітектурні пам'ятки доби. Про що це свідчить?
2. Виберіть із переліку пам'ятки, створені наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Свій вибір поясніть.
Гравюри Л. Тарасевича для «Києво-Печерського патерика»; ікони М. Петраховича для Успенської церкви у Львові; Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві; Преображенська церква у Великих Сорочинцях; гравюри Львівського «Апостола»; портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії; мініатюри Пересопницького Євангелія.
3. Із запропонованого переліку виберіть колегіуми, які діяли в зазначений період на землях Лівобережної Гетьманщини й Слобожанщини.
Чернігівський; Львівський; Харківський; Переяславський; Одеський.
4. Використовуючи додаткову літературу та інтернет-ресурси, складіть повідомлення про особливості переходу Київської митрополії під владу Московського патріархату.
5. Порівняйте особливості розвитку української культури наприкінці XVI та наприкінці XVII ст. Що було спільного, а що відмінного? Чим були зумовлені відмінності?
6. Дайте відповіді на запитання.
▶ *Що характерно для розвитку архітектури цієї доби?* ▶ *Які особливості мав український живопис?* ▶ *Як розвивалося мистецтво гравюри?*

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ І ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.

► Чигиринські походи ► Андрусівське московсько-польське перемир'я ► Бахчисарайський мирний договір ► підписання Ю. Хмельницьким Переяславських статей ► підписання Д. Многогрішним Глухівських статей ► підписання Карловицького миру ► повстання С. Палія.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «Я йшов, щоб звільнити з облоги пана Гуляницького, неспішно, чекаючи на хана, і тільки-но той прибув, ми поквапилися і дня 29 червня, в день св. Петра й Павла, ставши біля Соснівської переправи, застали там п'ятнадцять тисяч москви, котра боронила одну переправу. Друга частина [москви] стояла напоготові. Її [наші] драгуни відбили від переправи, а потім [наша] кіннота переправилася і затримала їх герцями. Орда ж, примчавши з тилу, так їх змішала, що, майже не ставши до ладу, вони почали втікати, а ми на їхніх плечах гнали їх півтори милі... і мало хто з них утік до [московських] таборів, як ствердили взяті нами язики».

Б. «Ось недавно вчинили договір з поляками на нашу згубу; розірвали надвоє і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викорінити... Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, в які уступити, а тим часом ці міста дісталися вам не вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю та відвагою. Часто від ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче мати віру у своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьольи. Але хай так не буде! Не допустив нас Господь у таку неволю. Знає король, що предки наші, як рівні з рівними, як вільні з вільними, в одне тіло з'єдналися з поляками під єдиним государем, добровільно обраним і запряженим. А того ярма ані ми, ані батьки наші носити не звикли».

В. «Турецький султан... ще більші свої турецькі й татарські сили зібрав і послав з поганим візиром своїм, на ім'я Мустафа, і з багатьма пашами під Чигирин доставати його. Ті бусурманські сили, прийшовши місяця липня числа 8 до Чигирин, доставали його різними способами, приступами, страшною вогняною стрільбою, гранатами, підкопами й усякими наговорами, протягом довгого часу силкуючись злий намір свій виконати, але велику загибель собі там знайшли».

Г. «Турецькі клейноди, котрі вдруге турецький султан прислав... на гетьманство українське, тепер після піддання його з Військом прислані московському цареві і публічно та демонстративно на очах народу тріумфально були віддані в столиці...: золота булава велика, обсаджена дорогоцінним камінням; друга булава позолочена, дорожчою камінням обсаджена, майстерно зроблена; дві червоних корогви; два волосяних бунчуки; п'ять турецьких листів несли в руках, на сажень золотими літерами пописаних і дуже велику печатку турецького султана квадратну, при котрій висів і золотий шнур».

Д. «До нас надійшли повідомлення із табору російської армії в Україні, що граф Мазепа, головнокомандуючий козацькими військами, перейшов на сторону Короля Швеції, але з собою він привів усього трьох полковників, позаяк інші заявили, що залишаються вірними цареві. Через кілька днів після приєднання козацького головнокомандуючого до шведів князь Меншиков на чолі численного війська і артилерії пішов на Батурич, резиденцію

гетьмана Мазепи, яку охороняли 6000 козаків особистої варти. Здобувши місто силою, Меншиков віддав усе живе мечу та вогню. Як повідомляють, московітам згодом удалось більшістю голосів вибрати нового гетьмана – Скоропадського...»

ІСТОРИЧНА ОСОБИСТІТЬ

3. Підготуйте розповідь про одного з гетьманів на вибір (І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, І. Брюховецький, П. Дорошенко, Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик), використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особи (с. 5).

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

4. Поясніть поняття й терміни і складіть із ними речення.
Лівобережна Гетьманщина; Руїна; Слобожанщина; Чортомлицька Січ; козацьке бароко; Малоросійська колегія; бунчукове товариство; компанійські полки.

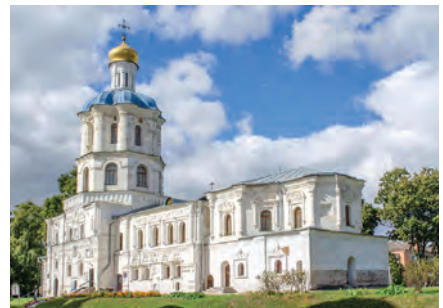
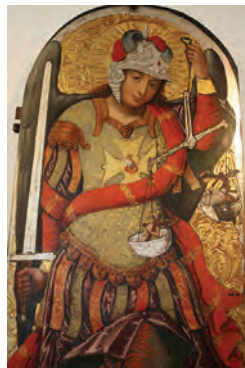
ПРИЧИНОВО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і встановіть причиново-наслідковий зв'язок.

Причина	Подія	Наслідок
	1658 р., м. Гадяч 1663 р., м. Ніжин 1686 р. 1709 р., м. Полтава 1710 р.	

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Використовуючи подані пам'ятки, схарактеризуйте досягнення культури України тієї доби.

§ 30 Гетьманщина в 20–40-х роках XVIII ст.

1. Гетьманування Івана Скоропадського. Діяльність Першої малоросійської колегії

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Гетьман Лівобережної України Іван Скоропадський. Невідомий художник. XVIII ст.

Іван Скоропадський (близько 1646–1722) – гетьман Лівобережної України (1708–1722). Народився в м. Умані. Обіймав посади чернігівського полкового писаря, генерального бунчужного та осавула, стародубського полковника. Брав участь у боротьбі проти турецьких і татарських військ під час Московсько-турецької війни 1676–1681 рр. і Кримських походів 1687 і 1689 рр. Після переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII обраний гетьманом на старшинській раді в Глухові 1708 р. Не раз звертався до московського царя Петра I із проханням про поліпшення становища українського народу. Для контролю за діяльністю гетьманського правління цар призначив свого резидента. І. Скоропадський був найбільшим землевласником у Гетьманщині.

Гетьманування І. Скоропадського, за традицією, мало розпочатися з підписання статей. Але Петро I відмовився зробити це, пояснивши таке рішення війсьними обставинами. Після Полтавської битви, 17 липня 1709 р., І. Скоропадський, перебуваючи з козацьким військом у таборі під Решетилівкою, звернувся до царя з 14 пунктами статей. У них він просив підтвердити права й вольності Гетьманщини та вирішити чимало важливих державних справ.

У відповідь Петро I 1709 р. надіслав іменний указ, що аж ніяк не нагадував міждержавні договірні статті. Права і вольності підтверджувалися в тому вигляді, який відповідав інтересам Московії. Згодом було обіцяно надати й статті.

Рішительний указ Петра I на Решетилівські статті І. Скоропадського

- Воєводи сидітимуть в українських містах, у місцеві справи не втручатимуться, крім таких «державних», як «зрада» (під «зрадою» розумілися будь-які дії, що суперечили бажанням царя).
- Установлено контроль Московії за збиранням податків в Україні і їх своєчасним надходженням до царської казни.
- Значно збільшено кількість московських залог на території Лівобережної України.
- При гетьманові введено посаду міністра-резидента, який мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду і своєчасно надавати інформацію Петру I.
- Прийняття гетьманом іноземних послів (особливо з Криму, Османської імперії, Речі Посполитої та Швеції) мало відбуватися виключно у присутності царського представника.

Своєрідним додатком до указу були явні й таємні статті міністру-резиденту А. Ізмайлову. Ці статті називали землі Війська Запорозького «Малоросійським краєм», у якому царський резидент спільно з гетьманом мав утримувати все населення, зокрема бунтівників-запорожців, «у тиші й покорі великому государю». Наказувалося «своєвольців викорінювати», не дозволяти їм селитися в одному місці, особливо на Січі. Окрім того, резидент мусив стежити, аби гетьман без дозволу царя не змінював структуру посад у Генеральній канцелярії, не призначав нових полковників, не відбирав і не давав нікому маєтностей.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які обов'язки царського резидента ви дізналися з документа? **2.** Чи вважаєте ви, що таємні настанови резидентів є виявом політики, основний принцип якої – «розділяй і володарюй»? Доведіть свою думку.

«Перебуваючи при гетьманові Скоропадському, пильно стежити, щоб ні він, гетьман, ні старшина, ні полковники не мали ніякої схильності до зради й до підбурювання народу; щоб не було й листів до них з Туреччини, від татар, з Польської чи Шведської сторони, від зрадників донських козаків, а також від усіх, хто схильний до подібної зради; розвідувати про те різними шляхами, а дізнавшись, всіляко запобігати, для чого під його орудою наказано перебувати піхотним полкам, які раніше, за колишнього гетьмана, до тої його зради, перебували при ньому. Про все те писати Великому Государеві в Посольську похідну канцелярію... Дізнатися достеменно, таємним способом, скільки за колишнього гетьмана... збиралося всіляких прибутків з усього Малоросійського краю та скільки збиратиметься тепер; довідатися також, які прибутки мають генеральна старшина й полковники. Дослухатися розмов і довідуватися з них та з учинків, хто зі старшини та козаків прихильний до Велико-го Государя і якого уряду гідний».

«Таємні статті Його Царської Величності ближньому стольнику, панові Ізмайлову». 1709 р.

Наступ Петра I на автономію Гетьманщини за правління І. Скоропадського супроводжувався встановленням різноманітних економічних обмежень і заборон. Перший тягар, який ліг на плечі місцевому населенню, – обов'язок утримувати 8–10 полків царського війська, які постійно перебували на території Гетьманщини для «збереження тиші й кордонів». Крім того, населення було обкладене виснажливими як грошовими, так і натуральними податками. Петро I

видав указ про заборону вивезення з Гетьманщини багатьох стратегічно важливих товарів, які слід було здавати до казенних складів (коноплі, віск, селітра, збіжжя та ін.). Щодо решти товарів існувала обов'язкова вимога експортувати їх лише через московські порти, що збільшувало видатки на транспортування товарів і майже не приносило прибутку. Встановлювалися також обмеження на ввезення закордонної продукції. Це негативно позначилося на добробуті міст, які мусили переорієнтуватися на внутрішній ринок. Відбулися негативні зміни й у соціальному становищі козацтва. За гетьманування І. Скоропадського козаки мали, зокрема, працювати на будівництві Ладозького каналу.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання.

1. Про що йдеться у джерелі?
2. Про що свідчить повинність

козаків вирушати на будівництво каналу? Як гадаєте, чи обмежував цей обов'язок свободу козаків? Чи мав цар право відправляти на роботи українців? З якою метою він це робив?

«І як туди йдучи, так назад повертаючи, купували сіно й овес дорогою ціною, бо ніде сіна без грошей не давали, від чого багато коней пропало, і зброю, а також одяг козаки позбували за безцінок, харчуючи коней у тій дорозі, ще на канал ідучи. І, не дійшовши Вишнього Волочка, Сулима, хорунжий генеральний, помер; козаків теж рядових, з числа 10-тисячного, не повернулися в дома – померло 3 тисячі».

«Чернігівський літопис». Кінець XVII – XVIII ст.

↑ Будівництво Ладозького каналу. Художник А. Моравов, видавець І. Ситін. 1910 р.

СЛОВНИК

Апеляція – оскарження якої-небудь постанови перед вищою інстанцією, яка має право переглянути справу.

квітня 1722 р. Петро I повідомив І. Скоропадському про створення у гетьманській столиці російської інституції – Першої малоросійської колегії. До складу колегії входило шість російських офіцерів із полків, розміщених в Україні, на чолі з С. Вельяміновим. Гетьманщину виводили з підпорядкування колегії закордонних справ і підпорядковували сенатові як звичайну провінцію імперії.

ЗАУВАЖТЕ

Малоросія (від Мала Русь) – термін, який почали вживати з XIV ст. У першій половині XVII ст. його використовували на позначення території Київської митрополії, аби підкреслити відокремленість від Московського патріархату. Із

середини XVII ст. застосовували щодо Гетьманщини, пізніше – Наддніпрянської України, без прив'язки до певного етносу. Як історико-географічне поняття вживали російські та частково українські історики кінця XVIII – початку XX ст.

ПОВНОВАЖЕННЯ ПЕРШОЇ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ

- Контроль установаження і стягнення податків до царської казни, розквартирування російських солдатів і офіцерів в Україні.
- Нагляд за діяльністю Генеральної військової канцелярії, контроль за розподілом земельних володінь між офіцерами.
- Малоросійська колегія була найвищою апеляційною установою.
- Нагляд за діяльністю гетьмана, генеральної та полкової старшини.
- Вельяминов мав право втручатися в будь-яку сферу українського життя як повноправний господар краю.

С. Вельяминов прибув до Глухова в липні 1722 р. На очолювану ним Малоросійську колегію було покладено надзвичайно широкі повноваження. Колегія перебрала на себе все адміністративне управління Лівобережною Україною.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про які обмеження, встановлені Петром I щодо українців, ідеться у джерелі? **2.** З якою метою цар намагався обмежити друк книг українською мовою? **3.** Поміркуйте, як подібні укази царату вплинули на сучасне становище української мови в нашій державі.

«Церковні старі книги слід узгоджувати з такими самими великоросійськими церковними книгами і порівнювати перед друком. З тими великоросійськими друками, щоб ніякої різниці і особливого наріччя (української мови) там не було. А інших жодних книг, ні старих, ні нових видань, не поширювати, не взявши дозволу в тих монастирях на друк, щоб не могло у таких книгах жодної відмінності з великоросійським друком відбутися».

З указу Петра I про встановлення цензури над друкованими церковними книгами в Україні. 1720 р.

2. Наказний гетьман Павло Полуботок

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Павло Полуботок. Невідомий художник. Кінець XVIII – початок XIX ст.

Павло Полуботок (близько 1660–1724) – чернігівський полковник, наказний гетьман Лівобережної України (1722–1724). Народився в заможній козацько-старшинській родині, освіту здобував у Києво-Могилянській колегії. Із початку 80-х років XVII ст. служив у Війську Запорозькому, перебував під опікою гетьмана І. Самойловича. У 1705 р. за згодою І. Мазепи був обраний чернігівським полковником. Не підтримав виступу І. Мазепи і на генеральній раді у листопаді 1708 р. був одним із найбільш реальних претендентів на гетьманство. Його кандидатуру відхилив цар Петро I. Очолював 10-тисячний козацький корпус, відправлений за наказом царя Петра I на спорудження Ладозького каналу. Після смерті Скоропадського 1722 р. обраний наказним гетьманом.

Царський указ про утворення Малоросійської колегії вразив І. Скоропадського. В Україну гетьман повернувся з Петербурга вкрай хворим. Відчуваючи близьку смерть, він доручив гетьманські обов'язки чернігівському полковнику П. Полуботку, який заміщав його на час відрадження.

Наказний гетьман розгорнув активну діяльність, спрямовану на відновлення козацьких порядків, та під різними приводами не виконував накази Малоросійської колегії. Однак Петро I у квітні 1723 р. надав Малоросійській колегії надзвичайні повноваження.

Український уряд з Генеральною військовою канцелярією було підпорядковано Малоросійській колегії. Численні клопотання, що містили основну українську вимогу – обрання нового гетьмана, цар відхилив.

У травні 1723 р. П. Полуботка разом із генеральними писарем і суддею було викликано до Петербурга. Проте наказний гетьман зволікав із від'їздом, готуючи нові документи з проханням про відновлення державних прав України. У серпні П. Полуботок дістався Петербурга.

Після від'їзду наказного гетьмана рух за розширення автономії козацької держави очолив миргородський полковник Данило Апостол. Він, зокрема, домігся укладення *Коломацьких чолобитних*. Ці статті в середині серпня – на початку вересня 1723 р. на р. Коломак, що на Полтавщині, підписали представники козацької старшини. У них, як і в попередніх статтях, старшина скаржилася на зубожіння козаків і селян через військові повинності, неврожаї та обтяжливі побори. Статті вкотре порушували питання про звільнення маєтків старшини від податків. Насамкінець старшина просила дозволу обрати гетьмана.

Підписані Коломацькі чолобитні Д. Апостол подав до Генеральної військової канцелярії. Урядовці, втаємничені в плани П. Полуботка, вирішили терміново надіслати до російської столиці посольство й передати статті. Проте козацьких посланців затримала Малоросійська колегія. Тоді до Петербурга було таємно відправлено військового канцеляриста Івана Романовича. 10 листопада 1723 р. він передав Коломацькі чолобитні особисто імператорові Петру I.

Існує легенда. П. Полуботок тяжко захворів у казематах Петропавлівської в'язниці. Відчуваючи наближення смерті, попросив тюремного наглядача зустрітися зі священником, аби той його висповідав. Натомість у камеру зайшов сам цар. Полуботок сказав цареві: *«Я ненависті до тебе ніколи не тримав і не тримаю, а помираю як християнин.*

Вірю без сумніву, що за невинне страждання моє та моїх близьких постанемо перед загальним судом єдиного і нелицемірного судді нашого, Всевишнього Бога, і скоро перед ним обидва престанемо, і Петро з Павлом там розсудяться». Невдовзі гетьман відійшов у засвіти. Трохи більше ніж за місяць помер і Петро I.

Понад рік тривали допити української старшини в Петербурзі. Проти наказного гетьмана було розпочато судову справу за звинуваченням у державній зраді – таємних зв'язках з П. Орликом. Однак судовий процес так і не відбувся, бо 18 грудня 1724 р. в Петропавлівському казематі П. Полуботок помер.

↑ Петро I відвідує в тюрмі наказного гетьмана України П. Полуботка в 1724 р. Художник В. Волков. Копія художника Я. Вінгльянського. 1911 р.

Роздивіться зображення, прочитайте текст до нього й дайте відповіді на запитання. **1.** Поміркуйте, чи має ця легенда історичне підґрунтя. **2.** Чи міг російський імператор особисто відвідати гетьмана? Якщо так, з якою метою? **3.** Яка атмосфера панує на картині? **4.** Як гадаєте, які емоції присутніх персонажів намагався передати художник?

3. Відновлення гетьманства на Лівобережжі. «Рішительні пункти» 1727 р.

Деяке пом'якшення політики царату щодо України було пов'язане зі смертю Петра I в січні 1725 р. Імператриця Катерина I звільнила з-під варти тих українських старшин, яких було ув'язнено разом із П. Полуботком.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Данило Апостол. Художниця О. Мордвинова. 20–40-ві роки XX ст.

Данило Апостол (1654–1734) – гетьман Лівобережжя (1727–1734). Походив із відомого козацького роду. До 1727 р. обіймав посаду миргородського полковника. Брав участь у Північній війні. Восени 1708 р. разом із гетьманом І. Мазепою перейшов на бік Карла XII. Проте невдовзі залишив шведський табір і прибув до військ Петра I. У роки правління Малоросійської колегії обстоював автономні права Гетьманщини. На початку 1724 р. за участь в опозиційному русі за наказом Петра I його заарештовано і відправлено в ув'язнення до Санкт-Петербурга. Звільнено з-під варти на початку 1725 р. У 1727 р. обрано гетьманом Лівобережної України.

Улітку 1727 р. зростає напруженість у російсько-турецьких відносинах. Росія розпочала підготовку до нової війни. За таких обставин уряд Петра II, розраховуючи на військову допомогу козаків, прагнув залучити на свій бік козацьку старшину. Було ліквідовано Малоросійську колегію й дозволено

вибори гетьмана. У ситуації, що склалася, єдиним і незаперечним претендентом на гетьманство був Д. Апостол. На виборах, що відбулися 1 жовтня у Глухові та нагадували церемонію присяги, за 73-річного Д. Апостола проголосували одноставно.

Лише в серпні Д. Апостол отримав як відповідь на свої пропозиції царському урядові «Рішительні пункти». Вони мали форму царського указу гетьманові.

Порівняйте зміст «Рішительного указу» Петра I (на с. 212) і «Рішительних пунктів» Петра II. Виділіть спільне та відмінне в цих документах. Який із документів був вигіднішим для українців Гетьманщини? Відповідь обгрунтуйте.

Умови «Рішительних пунктів»

- Скасовано заборону росіянам купувати землі в Україні, хоча й зазначено, що нові землевласники муситимуть підпорядковуватися українській адміністрації.
- Гетьмана позбавлено права вести переговори з іншими державами. Дозволено лише розв'язувати прикордонні проблеми з Польщею і Кримом, але під наглядом російського резидента.
- На військові посади дозволено обирати осіб зі старшини, однак затверджував їх цар. Нижчу старшину затверджував гетьман.
- Найвищою судовою інстанцією став Генеральний суд. Він складався з трьох росіян і трьох українців, його очолював гетьман, але «головним суддею» вважався цар.

4. Реформи Данила Апостола

Д. Апостол узявся за здійснення реформ, спрямованих на впорядкування внутрішнього життя Гетьманщини: у судочинстві, фінансах, земельних справах, торгівлі тощо. З метою врегулювання земельних справ гетьман протягом 1729–1731 рр. провів «Генеральне слідство про маєтності». Як наслідок, у державне користування було повернуто чимало земель, захоплених російськими дворянами.

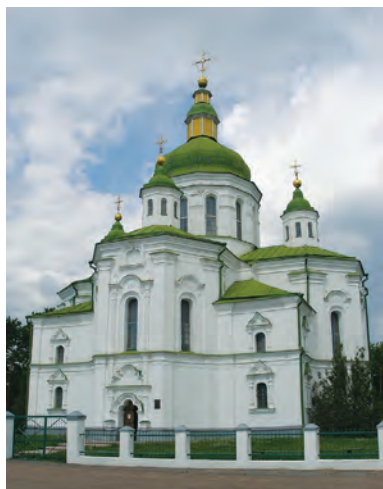
Значних зусиль докладав Д. Апостол для поживлення української торгівлі. Гетьман зумів домогтися скасування багатьох обмежень та утисків, запроваджених Петром I. Так, українським купцям повернули право вивозити товари на західноєвропейські ринки, було відновлено торговельні зв'язки з Кримом тощо.

Здійснюючи реформу фінансів, Д. Апостол уперше встановив точний державний бюджет; при цьому з-поміж видатків виокремив ту частину, що мала бути використана на утримання козацької адміністрації, найманого війська, артилерії тощо. Було визначено джерела наповнення державної скарбниці Гетьманщини. Зміни в судочинстві стосувалися

← Обкладинка збірки «Права, за якими судиться малоросійський народ»

→ Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях на Полтавщині, збудована коштом Д. Апостола. 1732 р.

реформування судів. Було розпочато роботу зі зведення до одного збірника законів, що використовувалися в українському судочинстві («Права, за якими судиться малоросійський народ»).

Д. Апостол відновив право гетьмана призначати генеральну старшину і полковників.

Отже, Д. Апостол спромігся тимчасово пригальмувати процес перетворення Гетьманщини на адміністративну одиницю Російської імперії, втримати на деякий час ті права й свободи, які ще лишалися в українців.

Прочитайте уривок із праці історика М. Грушевського й дайте відповіді на запитання. **1.** Чи погоджуєтеся ви з думкою вченого? Обґрунтуйте свою позицію на підставі тексту параграфа. **2.** Як гадаєте, про які «нові покоління» говорить автор?

«Без сумніву, він (Д. Апостол) щиро бажав добра своїй Україні і вмів працювати для цього добра... Коли його політика похила і покірна може вражати неприємно, то треба пам'ятати, як трудно було здобутися йому на яку-небудь твердшу політику, маючи навколо себе нові покоління українського громадянства, виховані в московській школі, зневірені в можливості не то що боротьби, а й просто якогось гідного поведіння, призвичаєні запобігати передусім московської ласки – та всяких пройдисвітів, ні з чим не зв'язаних з українським народом і Україною, що з ласки царських близьких позасідали на різних визначних урядах і не мали перед собою іншої мети, як збагачення своє і своєї сім'ї».

М. Грушевський. «Ілюстрована історія України»

5. Діяльність Правління гетьманського уряду

Після смерті Д. Апостола 1734 р. вибори нового гетьмана не відбулися. Російський уряд, обмежуючи державність України, надав право здійснювати владу в Гетьманщині Правлінню гетьманського уряду. Складалася ця установа із шести осіб – трьох українців і трьох росіян, проте вся повнота влади належала російському князеві О. Шаховському.

Правління гетьманського уряду повинно було керуватися «Рішительними пунктами». За царською грамотою, ця установа мала діяти до обрання нового гетьмана. Щоправда, на коли саме призначалися вибори гетьмана, у документі не вказувалося. Натомість О. Шаховський, за традицією, отримав таємну інструкцію: досягти зближення української старшини з росіянами, сприяти змішаним шлюбом, а з іншого боку – не допускати зближення і шлюбів українців з білоруською, а також із польською та українською – правобережною – шляхтою. Крім того, О. Шаховському було доручено поширювати серед населення

чутки, що всі неполадки, утиски, податкові тягарі, кривди походять від гетьмана і що без гетьмана буде краще. О. Шаховському таємно доручалося наглядати за українськими членами правління, і якщо за ними виявиться щось підозріле, то заарештувати їх і на їхнє місце призначити людей, прихильних до російського уряду.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Гетьманування І. Скоропадського супроводжувалося наступом російського царату на автономію Гетьманщини.
- У 1722 р. Петро I створив Першу малоросійську колегію, завданням якої стало обмежити повноваження гетьмана та козацької старшини, перебравши вирішення всіх важливих державних справ під свій контроль.
- Козацька старшина на чолі з чернігівським полковником П. Полуботком намагалася протидіяти заходам Малоросійської колегії та відновити виборність посади гетьмана в Україні.
- У 1727 р. посаду гетьмана було відновлено, обійняв її Д. Апостол. Гетьман мусив керуватися наказними «Рішительними пунктами» Петра II, проте спромігся здійснити в Гетьманщині низку ефективних реформ.
- По смерті Д. Апостола російський уряд вирішив вибори гетьмана не проводити, передавши Гетьманщину у підпорядкування Правлінню гетьманського уряду.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Хто з відомих вам історичних діячів міг сказати такі слова? Свою думку аргументуйте. *«Ніколи не перестану шукати всіх легальних засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну»; «Ні, государю, ти не в силах уже повернути мені життя, яке загасає. Скоро Петро і Павло стануть на одній дошці перед Богом. Він розсудить їх діла».*
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
► Початок діяльності Першої малоросійської колегії ► обрання П. Орлика гетьманом в еміграції ► гетьманування Д. Апостола ► арешт П. Полуботка.
3. Із запропонованого переліку історичних діячів виберіть тих, хто був сучасником П. Полуботка.
І. Мазепа; П. Орлик; Петро I; Б. Хмельницький; Карл XII; М. Кривоніс; І. Скоропадський; Д. Апостол; П. Конашевич-Сагайдачний.
4. Дайте відповіді на запитання.
► Які особливості гетьманування І. Скоропадського? ► Які наслідки для України мало утворення Першої малоросійської колегії? Які функції покладалися на неї? ► Якою була причина виклику П. Полуботка до Петербурга та його ув'язнення? ► За яких обставин 1727 р. було відновлено гетьманство? ► Що передбачали «Рішительні пункти»? ► Які реформи було здійснено за Д. Апостола? У чому полягало їхнє значення?
5. Поміркуйте, чому, на думку істориків, Малоросійська колегія поклала початок ліквідації української державності. Чому П. Полуботок і козацька старшина так наполегливо домагалися офіційного обрання гетьмана?
6. Загальновідома характеристика, яку дав Петрові I Тарас Шевченко: «Це той первий, що розпинав нашу Україну». Чи погоджуєтеся ви з думкою Кобзаря, чи вважаєте її хибною? Відповідь обґрунтуйте, спираючись на матеріал параграфа.

Ліквідація гетьманства Катериною II

Діяльність Другої малоросійської колегії на чолі з П. Румянцевим

1750

1764

1765

1781

1783

1786

Гетьманування К. Розумовського

липень – ліквідація полкового устрою на Слобожанщині

Ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережжі

Закріпачення селян на Лівобережжі й Слобожанщині; перетворення козацьких полків на регулярні частини російської армії

§ 31 Гетьманщина та Слобідська Україна в другій половині XVIII ст.

1. Гетьманування Кирила Розумовського

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Кирило Розумовський. Художник Л. Токк. 1758 р.

Кирило Розумовський (близько 1728–1803) – останній гетьман України (1750–1764), граф Російської імперії, президент Петербурзької академії наук. Народився в с. Лемеші (нині село в Чернігівській обл.) в козацькій сім'ї Розумів. 1742 р. переїхав до царського двору, де перебував під опікою старшого брата Олексія. У 16-річному віці отримав титул графа і згодом вирушив в освітню подорож до Німеччини, Франції та Італії. У лютому 1750 р. на козацькій раді в Глухові 20-річний К. Розумовський був обраний гетьманом України. Намагався бути самостійним у питаннях внутрішньої політики. У 1794 р. назавжди переїхав в Україну, у свій маєток Батурин.

Ситуація в Лівобережній Україні трохи поліпшилася, коли в листопаді 1741 р. унаслідок палацового перевороту в Росії дочка Петра I, Єлизавета, посіла імператорський трон. Улюбленцем імператриці був українець Олексій Розумовський. При дворі Єлизавети усталилася мода на все українське: було там чимало українських співаків і бандуристів, на бенкетах подавали українські страви тощо.

Під час перебування імператриці в Києві 1744 р. козацька старшина звернулася до неї з проханням дозволити вибори гетьмана. У 1746 р. Єлизавета оголосила про намір відновити в Україні гетьманську форму правління. Економічно-стратегічний потенціал України прагнули використати в майбутніх війнах проти Туреччини та Пруссії.

Кандидатом на гетьманство цілком прогнозовано імператриця Єлизавета висунула молодшого брата свого фаворита – Кирила Розумовського. Вибори

було призначено на 22 лютого 1750 р. Церемонія, що відбувалася в Глухові, не мала нічого спільного з традиційними козацькими виборами, хоч обставлена була урочисто, навіть помпезно. Лише в середині липня наступного року новообраний гетьман прибув до Глухова.

Зносини з Лівобережною Україною знову було покладено на Колегію закордонних справ. Гетьману, хоча й недовго, але вдалося без погодження з російськими урядовцями призначити полковників і роздавати землі. Посилилися позиції козацької старшини, якій було надане право керувати Гетьманщиною за відсутності К. Розумовського. Регулярним стало скликання у Глухові старшинської ради, на засідання якої виносили найважливіші питання державного життя.

К. Розумовський удався до заходів, що обмежували сваволу російських чиновників, які перебували в Україні. Самостійні дії гетьмана суперечили планам імперського уряду, який аж ніяк не прагнув посилення української автономії. Тому, незважаючи на великий вплив К. Розумовського при дворі імператриці, 1754 р. з'явилася низка указів, що обмежували владу гетьмана. Останньому було дозволено не призначати полковників, а лише пропонувати кандидатів. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні зносини Лівобережної Гетьманщини К. Розумовський дістав категоричну відмову. Особливому контролю підлягали фінансові справи Гетьманщини.

↑ Олексій Розумовський

Роздивіться зображення, прочитайте текст до нього. Дайте відповіді на запитання. 1. Поміркуйте, чому автори композиції відтворили постаті саме цих гетьманів. 2. Висловіть припущення, чому гетьмани вивчають карту України. 3. Що символізує фігура Божої Матері?

→ Гетьмани. Молитва за Україну. Скульптори М. Мазур, Б. Мазур. Батурин. 2009 р.

Пам'ятник у Батурині був урочисто відкритий у День соборності України 22 січня 2009 р. за участі Президента України В. Ющенка. Це скульптурна група з п'яти постатей українських гетьманів, за яких Батурин був столицею України, – Д. Многогрішного,

І. Самоїловича, І. Мазепи, П. Орлика та К. Розумовського. Фігури згруповані навколо столу і схилені над мапою України. Скульптурну композицію доповнює фігура Божої Матері, розташована над усіма іншими фігурами.

Незважаючи на встановлення царською владою заборон щодо самостійної політики, найрішучіші заходи К. Розумовського, спрямовані на оновлення життя Гетьманщини, було здійснено у 60-ті роки XVIII ст.

Було реорганізовано Генеральний військовий суд. Він став найвищим судовим органом, здійснював нагляд за місцевими судами і мав право судити козацьку старшину. Генеральну військову канцелярію було позбавлено судових повноважень. Гетьманщину поділили на 20 судових повітів, у кожному з яких було засновано земський суд (для розв'язання цивільних справ) і суд підкоморський (для земельних справ).

↑ Козацький однострій згідно з реформою К. Розумовського

Гетьман домігся дозволу на зовнішню торгівлю українських купців за межами Російської імперії. У 1761 р. видав універсал, за яким займатися винокурінням дозволялося лише старшинам і козакам, що мали земельні й лісові угіддя. Водночас заборонялося мати в Гетьманщині винокурні й шинки російським поміщикам, а також вихідцям з інших регіонів і країн.

К. Розумовський провів модернізацію армії. Козаків було вдягнуто в уніформу – синій мундир із червоним коміром, білі штани, а також озброєно рушницею, шаблею та списом. Відбулося упорядкування артилерії.

У 1760 р. гетьман видав універсал, яким обмежив право селян переходити на нові місця, а також забирати при цьому своє майно без письмового дозволу попереднього землевласника. Універсал у 1763 р. підтвердив указом царський уряд.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про що свідчить встановлення обмежень щодо переходу селян на інші території? **2.** Припустіть, як цей документ вплинув на зміну становища українського селянства Гетьманщини. **3.** Поміркуйте, чиї інтереси обстоював гетьман К. Розумовський, видаючи цей універсал. Чому ви так вважаєте?

«...Наказуємо оголосити по всій Малій Росії, щоб посполитий народ (селяни), переходячи з одного володіння в інше, не забирав нажитого ним на землях володільців (власники) майна й цим не завдавав збитків зазначеним володільцям. Так само й володільці, приймаючи до себе посполитих, із чужих володінь не приймали б майна, нажитого в іншому володінні, а хто буде в цьому викритий, матиме право той володільць, від якого посполитий перейшов із нажитим майном до іншого володільця і там його прийнято без письмового дозволу, шукати від того володільця слушного вдоволення та винагороди».

Універсал К. Розумовського. 22 квітня 1760 р.

Великі задуми виношував гетьман щодо культури й освіти. Він надавав значну підтримку Києво-Могилянській академії: про це свідчать укладені ним

інструкції, покликані осучаснити зміст її навчального плану. Проте за ініціативи російської влади академія мала перетворитися на духовний заклад, де світським дисциплінам не було місця. Тож К. Розумовський перейнявся ідеєю створення цілком нової світської системи європейської освіти в Україні, яка складалася б з гімназій та університетів. Гетьман створив проект заснування університетів у Батурині та Києві на базі Києво-Могилянської академії, відкриття друкарень при них. Однак цим задумам не судилося бути втіленими в життя.

↑ Палац Кирила Розумовського в Батурині

Неабиякі плани К. Розумовський мав щодо розбудови гетьманської резиденції в Батурині. Тут на замовлення гетьмана англійський архітектор Ч. Кameron збудував розкішний палац у стилі класицизму, а італієць А. Ріналді заклав довкола нього парк. У Батурині К. Розумовський зібрав одну з найкращих у Російській імперії бібліотек.

2. Ліквідація гетьманства. Діяльність Другої малоросійської колегії

Започатковані К. Розумовським перетворення, як і в цілому його політичний курс на збереження державно-політичної автономії Гетьманщини, спричинили різке невдоволення царського уряду, насамперед Катерини II.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Які завдання щодо українських земель ставила російська цариця перед чиновником найвищого рангу – генерал-прокурором Сенату? **2.** Як ці настанови слід було втілювати в життя? **3.** З якою метою імперський уряд провадив таку політику?

«Треба викоренити звихнену думку (українців), за якою вони вважають себе окремим народом, іншим від тутешнього (московського). Мала Росія, Лівонія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі дарованих їм привілеїв; порушити ж їх, раптом відмовившись од них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитися з ними на такій самій основі було б більше ніж помилкою, можна сказати певно – безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на лис. Домогтися цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли.»

Із настанови Катерини II князю О. Вяземському. 1764 р.

Як привід до рішучих дій було використано підписану наприкінці 1763 р. більшістю присутньої на раді в Глухові старшини чолобитну до цариці, де містилося прохання про повернення Гетьманщині «прав, вольностей і привілеїв»,

Роздивіться карту, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.
1. Установіть територію Гетьманщини за К. Розумовського. **2.** Порівняйте територію, на які поширювалася влада К. Розумовського, з територіями, підконтрольними попереднім гетьманам Лівобережної Гетьманщини. Які відбулися зміни?

↑ Українські землі в другій половині XVIII ст.

а також про дозвіл на встановлення спадкового гетьманства Розумовських. Царським маніфестом від 10 листопада 1764 р. і сенатським указом від 17 листопада 1764 р. К. Розумовський був усунутий від гетьманства, підписавши «добровільне зречення», а сама посада гетьмана України була скасована. Для управління Україною створювалася Малоросійська колегія. Вона складалася з чотирьох російських чиновників і чотирьох українських старшин, а очолював її граф Петро Румянцев. В Україні він провів наступні 25 років і успішно виконав покладені на нього завдання ліквідації залишків української державності.

↑ Петро Румянцев.
Художник В. Суріков

За Румянцева було здійснено перепис населення, описано земельну власність, кількість дворів, ґрунтів, виявлено ступінь заможності кожного окремого господаря тощо. Перевірка тривала протягом 1765–1767 рр.

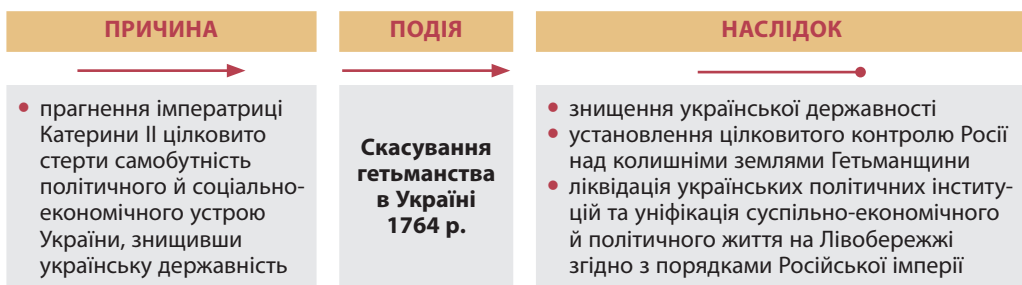
Здійснюючи ревізію, П. Румянцев неухильно виконував настанови імператриці – всіляко обмежувати вільні переходи селян. Тож вільних селян дедалі меншало. Радикальних змін зазнали органи управління. Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд та інші установи були підпорядковані Малоросійській колегії й перетворювалися на її департаменти (підрозділи). Проте початок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. трохи загальмував реформаторські ініціативи П. Румянцева.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** У чому російська цариця вбачала основне завдання малоросійського генерал-губернатора? **2.** Якими методами слід було здійснювати це завдання?

«Поряд з іншими виправленнями необхідно, під будь-якою назвою, крім подушного, поширити на тамтешній народ і одержувати від нього в казну нашу, за обов'язком і справедливістю, та й за самими умовними пунктами гетьмана Богдана Хмельницького, нам беззаперечно належні прибутки. З цього всього ви самі можете зробити висновок, як потрібна для цього і цілком певна відомість про кількість малоросійського населення... А також про їхні права і про справжні, а не самовільно присвоєні собі привілеї... В однаковій мірі вам слід прагнути розібратися в заплутаному і перемішаному там військовому та цивільному правлінні... За численністю непорядків, які вимагають виправлення і інших кращих запроваджень, уявляємо ми собі і ті турботи, яких вам буде коштувати виконання вашої посади... не завжди треба діяти силою довіреної вам влади, більше різноманітними засобами ласки і поблажливості і, таким чином, вміло треба викручуватися. До цього треба додати, що в таких випадках треба мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст».

Таємна настанова Катерини II П. Румянцеву.
Листопад 1764 р.

3. Ліквідація решток автономного устрою Лівобережної України та Слобожанщини

Остаточне скасування полкового устрою Слобожанщини збіглося в часі з ліквідацією гетьманства на Лівобережній Україні. Улітку 1765 р. Катерина II підписала маніфест про скасування на Слобожанщині козацького устрою. Слобожанщина перетворювалася на Слобідсько-Українську губернію, поділену на п'ять провінцій, з адміністративним центром у Харкові. Головним органом управління стала губернська канцелярія. Козацькі полки було реорганізовано на гусарські, до яких на добровільних засадах могли записуватися колишні козаки, яких тепер називали «військовими обивателями».

У 1781 р. на землях Лівобережної Гетьманщини було ліквідовано полково-сотенний козацький устрій і утворено Малоросійське генерал-губернаторство, що складалося з трьох намісництв (згодом губерній) – Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської. Кожна губернія поділялася на повіти. Глухів утратив статус столиці. У губернських і повітових містах постали такі самі адміністративні та судові установи, які діяли скрізь у Російській імперії. У 1786 р. Малоросійську колегію, Генеральний суд, полкові і сотенні управління було скасовано.

Спеціальним указом від 1783 р. було ліквідоване козацьке військо. Десять козацьких і три компанійських полки перетворилися на десять регулярних кінних (карабінерних) полків російської армії. Реорганізовані козацькі полки й надалі мали формуватися з українських козаків, які утворили окремий стан населення – «казенних селян», зобов'язаних до військової повинності на засадах рекрутування. На відміну від звичайних селян, вони не були кріпаками, а мусили відбувати військову службу в регулярній російській армії. Рекрутами-солдатами ставали троє козаків із кожних 500 душ населення. Військова служба тривала шість років. Старшина, яка також підпадала під дію цього указу, отримувала російські «табельні чини». До 1784 р. абсолютна більшість козацької старшини мала табельні чини, урівнявшись у правах із російським дворянством.

У 1783 р. вийшов імператорський указ, який прикріплював усіх українських селян до того місця, де вони були записані під час останнього перепису, й забороняв переходити на нові місця. Цим указом у Лівобережній та Слобідській Україні запроваджувалося кріпацтво.

СЛОВНИК

Табельні чини – єдина система звань, чинів та рангів у військовій, цивільній (статській) і придворній службі в Російській імперії. Табельні чини надавали можливість отримати російське дворянство.

З-поміж інших заходів, що визначали українське життя за російським імперським взірцем, було оголошення «Жалуваної грамоти дворянству» від 1785 р., яка гарантувала недоторканність особи, майна і честі, право на місцеве самоврядування, а також вільне пересування по країні та за її межами особам дворянського походження. Українській козацькій старшині слід було формально довести своє знатне походження, що передбачало надання документів на доказ того, що хтось із предків кандидата на дворянство належав до старшини або походив із польської шляхти.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- З установленням правління Єлизавети Петрівни в Російській імперії на території Лівобережжя було відновлено посаду гетьмана, яку обійняв К. Розумовський. Він здійснив низку реформ, спрямованих на відновлення автономного устрою, поживлення економічного та культурного життя Гетьманщини.
- Одним із перших державних заходів імператриці Катерини II стала ліквідація гетьманства та знищення залишків української державності.
- Друга малоросійська колегія упродовж більш як 20 років втілювала в життя заходи, спрямовані на скасування полково-сотенного устрою на Лівобережжі та Слобідській Україні, ліквідації козацького стану та закріпачення українського селянства.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Уривки з яких документів / джерел наведено? Визначте історичне значення подій, про які йдеться.
  - А. *«Після всемілостивішого від нас звільнення графа Розумовського, на його прохання, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам».*
  - Б. *«Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселенців залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією, за винятком тих, які відлучилися до оголошення цього нашого указу».*
2. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - ▶ Ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні ▶ указ про перетворення лівобережних козацьких полків на регулярні полки російської армії ▶ ліквідація полкового устрою на Слобожанщині та утворення з козацьких п'яти гусарських полків ▶ початок гетьманування К. Розумовського.
3. Які зміни в територіально-адміністративному устрої Лівобережної та Слобідської України відбулися в другій половині XVIII ст.?
4. Дайте відповіді на запитання.
  - ▶ За яких обставин було відновлено гетьманство в 1750 р.? ▶ До яких заходів удався К. Розумовський для відновлення самостійної роботи державно-адміністративних органів Гетьманщини? ▶ Яку політику здійснював в Україні П. Румянцев? У чому вона проявлялася? ▶ Як змінився статус козацької старшини, рядового козацтва та селянства за часів діяльності Другої малоросійської колегії?
5. Поміркуйте, чи мала Українська козацька держава – Гетьманщина – шанси на збереження своїх автономних прав у складі Російської імперії. У чому полягає історичне значення Української козацької держави?

§ 32 Ліквідація козацького устрою в Україні. Підкорення Кримського ханства. Колонізація Півдня України

1. Заснування Нової (Підпільненської) Січі

Поразка українсько-шведського війська під час Полтавської битви в червні 1709 р. мала тяжкі наслідки для січового товариства. Зруйнування Чортомлицької Січі, розправа з прибічниками І. Мазепи були лиховісним застереженням: у рідному краї на запорожців чатувала небезпека. Підтвердженням цього був царський маніфест, який зобов'язував усіх запорозьких козаків, які не склали добровільно зброю і не зреклися своїх козацьких прав, затримувати, ув'язнювати та страчувати. Тож вони були змушені податися на землі, порубіжні з володіннями кримського хана Девлет Гірея II – васала турецького султана. У верхній течії р. Кам'янки, правої притоки Дніпра, було засновано Кам'янську Січ. У 1711 р. війська П. Бутурліна та І. Скоропадського рушили на Січ, а запорожці відійшли на південь, до урочища Олешки (нині м. Олешки Херсонської обл.) – на території, підвладні кримському хану. Так постала Олешківська Січ.

Кримське ханство та Османська імперія були зацікавлені в тому, аби запорозьке козацтво не воювало з ними, а було союзником. Тому хан зустрів звістку про переселення запорожців на підвладні йому землі спеціальним ярликом до січового товариства. Запорожцям як людям лицарського стану було надано різноманітні пільги, дозволено володіти землею, їх було звільнено від сплати податків. Кам'янська та Олешківська Січі відрізнялися від попередніх. Особливістю було те, що вони розташовувались у мало захищених природою місцях, серед пісків. З огляду на нетривалий час існування запорожці не встигли спорудити там належних укріплень.

Життя запорожців на землях Кримського ханства ставало дедалі тяжчим. Козаків утягували в усобиці різні політичні угруповання. Хани вимагали від запорожців участі в походах на Північний Кавказ. Та найбільше дошкуляли утиски православної віри. Зрештою, це спричинило посилення поміж запорожцями проросійських настроїв. Давалася взнаки й активна дипломатична діяльність царського уряду, який напередодні нової російсько-турецької війни

прагнув залучити запорожців на свій бік. 1728 р. козаки залишили Олешківську Січ, повернувшись на місце Кам'янської. Урешті, у квітні 1734 р. понад 30 тис. запорожців на чолі з отаманом Іваном Білицьким повернулися на Запорожжя й за 7 км від колишньої Чортомлицької (Старої) Січі заклали Нову Січ. Вона стояла на берегах р. Підпільної, що впадала в Дніпро поряд із Чортомликом. Ось чому цю Січ називають іще *Підпільненською*.

2. Адміністративно-територіальний устрій запорозьких земель

СЛОВНИК

Для періоду Нової Січі (1734–1775) характерним став швидкий розвиток **паланок**. Спочатку паланок було п'ять, потім – вісім.

Загалом володіння Війська Запорозького охоплювали величезні терени степової України. Нині це територія майже всієї Дніпропетровської області, а також значні частини Донецької, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської та Херсонської областей. У містах – центрах паланок містилися органи влади, що їх обирала паланкова рада, суд, церкви, ремісничі майстерні. Діяли річкові поромні переправи, проводилися ярмарки тощо. Адміністративний апарат паланок був невеликим: полковник, писар, суддя, осавул, а також отамани слобід, що входили до тієї округи. Старшина виконувала адміністративно-фінансові та військові функції, відала податками, судочинством. У паланках поряд із козаками жили й селяни, які мали право обирати власних отаманів. Кожна паланка мала власний герб, особливу печатку. Прикметна риса

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця на Запорожжі в період Нової Січі, центром якої була слобода, де містилася невелика залога й мешкала паланкова старшина на чолі з полковником, яка здійснювала адміністративну, військову, судову і фінансову владу.

Запорожжя часів Нової Січі – велика кількість населення. Напередодні ліквідації Запорозької Січі на її землях мешкало близько 200 тис. осіб.

Господарювали козаки в *зимівниках*. Здебільшого це були великі господарства, у яких розвивалося не тільки рільництво, а й скотарство, рибальство, бджільництво, мисливство, гончарство тощо. За часів Нової Січі козацький зимівник – це велика садиба з кількома житловими й господарськими будівлями: будинками власника й господаря-управителя, хатами наймитів. Зимівник являв собою головну форму землеволодіння на Запорожжі.

↑ Печатки Війська Запорозького та паланок

↑ Макет фортеці Святої Єлисавети. Кіровоградський обласний краєзнавчий музей

ши діяльність не на військовій справі, а на господарському розвитку краю.

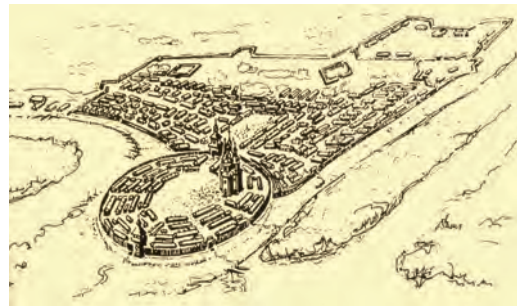
Останні десятиліття XVIII ст. були часом інтенсивної колонізації Півдня України й появи нових міст. Козаки перетворили ці терени на край квітучої економіки – завдяки господарському освоєнню степів на засадах вільного підприємництва, широкому використанню найманої праці, бурхливому товарообміну й чималому грошовому обігу. Цьому сприяв притік у слободи селян, що вважалися підданими Війська Запорозького. На місцях розташування давніх козацьких зимівників або поблизу них згодом були засновані міста і фортеці. Так у 1754 р. постала фортеця святої Єлисавети (нині Кропивницький). У 70-х роках XVIII ст. на колишніх козацьких землях з'явилася Олександрівська фортеця (нині Запоріжжя), а на місці давніх козацьких поселень – Катеринослав (сучасне м. Дніпро). Протягом 70–90-х років XVIII ст. на освоєних запорозьцями землях узбережжя Чорного й Азовського морів виникли міста-порти Херсон, Миколаїв, Маріуполь. У 1794 р. на місці старої османської твердині постала Одеса.

Прочитайте текст джерела, роздивіться реконструкцію та дайте відповіді на запитання. **1.** Які особливості організації влади Нової Січі відрізняють її від попередніх Запорозьких Січей? **2.** Порівняйте наведену реконструкцію з реконструкцією на с. 181. Що між ними спільного, а що відмінне? Чому?

«При Запорозькій Січі завжди є військова старшина і кошовий отаман – 1, військовий суддя – 1, військовий писар – 1, військовий осавул – 1. При них є військові слуги: при кожному писарі писарчук – 1, при артилерії гармаш – 1, підосавул – 1, довбуш – 1.

Коли з їхнього складу старшин посилають у військові походи, тоді на їх місце вибирають від усього війська наказну старшину, яка і залишається на Січі. Також на річці Самарі знаходиться декілька тисяч чоловік запорозьких козаків і там над ними, на Січі, від усього війська вибирають старшин. При Запорозькій Січі у згаданих козаків є будівлі; у побудованому замку – церква

↑ Підпільненська Січ. Сучасна реконструкція

обряду грецької віри. У цьому замку куренів є 38, до них приписані всі запорозькі козаки, і при кожному курені мають визначених отаманів, тобто своїх командирів».

Опис Запорозької Січі невідомим сучасником. 1740 р.

3. Ліквідація Запорозької Січі

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Святий праведник Петро Калнишевський. Сучасна ікона

Петро Калнишевський (1690–1803) – останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового. Обіймав посаду «похідного полковника», військового осавула, військового судді, у 1762, 1765–1775 рр. – кошового отамана. Намагаючись уникнути залежності Січі від російської корони, дбав про колонізацію запорозької території, поширення хліборобства й торгівлі, опікувався культурним піднесенням краю. У ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. успішно керував збройними силами Запорожжя. Після зруйнування Січі засланий до Соловецького монастиря, де перебував ув'язненим до 1801 р. і доживав віку після звільнення. Там же й похований. Про нього кажуть, що своїм життям він поєднав три століття: народився в XVII ст., пережив XVIII й помер у XIX ст. – у віці 112 років. Прилучений до лику святих Православною церквою України.

Зростання економічної могутності Запорожжя, відсутність кріпацтва й демократичний устрій козацької республіки непокоїли царський уряд. У державі, яка жорстоко контролювала підданих, незалежне населення Січі спричиняло роздратування. Козацькі вольності дедалі обмежували, зменшувалися й землі Запорозьких вольностей. Через кілька років після будівництва Нової Січі всього за кілька кілометрів від неї з'явилася російська фортеця для контролю за козаками. Очевидно, що імперський уряд терпів козацьку вольність доти, доки запорожці були потрібні в ролі вартових південних кордонів.

У 1768 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна. Українська територія безпосередньо прилягала до театру воєнних дій, тому була використана російським командуванням для зосередження й розгортання військ. Крім того, в Україні формувалися місцеві військові полки – гусарські, пікінерські тощо. Під час війни тисячі людей з України залучали до різних допоміжних робіт – обслуговування транспортних засобів, будівництва укріплень, мостів, переправ та інших споруд.

Закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр., унаслідок якої Росія здобула вихід до Чорного моря, розв'язало імперським урядовцям руки й прискорило справу ліквідації козацького устрою на Запорожжі. 4 червня 1775 р. війська генерала П. Текелія раптово оточили Січ-столицю, де стояла невелика залага, й зажадали її капітуляції. Після бурхливої військової ради, зваживши на сили сторін (3 тис. запорожців проти 10 тис. царського війська), козаки вирішили скласти зброю. Тієї ж ночі значна частина запорожців на човнах спустилася Дніпром у ханські володіння, а звідти – за Дунай, під протекцію султана. Наступного дня за наказом П. Текелія із Січі було вивезено боєприпаси,

← Покров Богородиці. Січова ікона із зображенням останнього кошового П. Калнишевського, запорозької старшини, судді, писаря та ін. Копія 1836 р.

артилерію, скарб, архів, клейноди й прапори. Усі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували.

Від 25 травня до 8 червня 1775 р. російська армія повністю захопила запорозькі землі. Осереддя української державності й волелюбного духу було знищено. У червні 1775 р. вийшов сенатський указ, що поклав край надіям козаків на відродження Січі. Запорожцям пропонували записатися до селянського чи міщанського станів, чимало старшин зазнали переслідувань.

З-поміж тих, із ким розправилися найжорстокіше, були кошовий отаман Петро Калнишевський, військовий суддя Павло Головатий, військовий писар Іван Глоба. Останній кошовий

протягом 25 років відбував ув'язнення в Соловецькому монастирі, суддя і писар жили на засланні в Тобольську (сучасна Російська Федерація). У 1785 р. на козацьку еліту було поширено права російського дворянства. У XIX ст. воно стало вищою верствою українського суспільства. Нащадки козацької верхівки, зберігаючи інтерес до своєї історії, стали рушійною силою українського національного відродження.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Про яку подію йдеться в документі? З якою метою було оприлюднено маніфест? **2.** Як у документі роз'яснено причини події? Які з причин, на вашу думку, не названо і чому? **3.** У чому полягало основне звинувачення козаків? Поміркуйте, чому для Російської імперії таке було неприпустимим.

«Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданам цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь. Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими: ...привласнення собі земель Новоросійської губернії... Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали в козаки, але і людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії... Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням».

Маніфест Катерини II. 3 серпня 1775 р.

4. Російсько-турецькі війни та підкорення Кримського ханства

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. завершилася підписанням 10 липня 1774 р. Кючук-Кайнарджійського мирного договору. До Російської імперії відійшли східна частина Керченського півострова (зокрема фортеці Керч і

Єнікале), а також Азов із навколишніми землями, територія між Дніпром і Південним Бугом (уздовж нижньої течії до узбережжя Чорного моря) разом із фортецею Кінбурн. Росія одержала право вільного торгового судноплавства на Чорному морі. За умовами Кючук-Кайнарджійського миру Кримському ханству було надано незалежність від Османської імперії, фактично ж воно потрапило в залежність від Російської імперії. Договір зафіксував докорінні зміни в регіоні, проте він лише частково розв'язував проблему: Росія одержала обмежений вихід до Азовського моря і ще вужчий до Чорного.

У 1783 р. Катерина II видала маніфест «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамані і всієї Кубанської сторони під Російську державу». Останній хан Шагін Гірей зрікся престолу, Кримське ханство було ліквідоване й назавжди зникло з карти. Імперська влада формально зберегла місцеву владу за колишньою знаттю ханства. Проте її діяльність контролював командувач російських військ на півострові. Уже наступного року було створено Таврійську область, що фактично перетворювало колишні ханські володіння на звичайну адміністративну область Російської імперії.

Однак протистояння в регіоні не закінчилося, й 1787 р. знову розпочалася російсько-турецька війна. Російське командування поклало великі надії на колишніх козаків. На теренах козацьких полків Лівобережжя і Слобожанщини було сформовано регулярні полки імперської армії. Таким чином українці формували передові загони, прикривали рух головних сил та забезпечували розвідку. Протягом 1787–1791 рр. із колишніх запорозьких козаків було сформоване Військо вірних козаків (трохи згодом воно стало називатися Чорноморським). Козаки брали участь у багатьох битвах. Особливо вони відзначилися під час штурмів Очакова та о. Березань, Кінбурна, Ізмаїла. Останню фортецю турки вважали неприступною. Визначальну роль у її здобутті відіграла Чорноморська козацька флотилія із 100 човнів на чолі з А. Головатим, яка прорвалася до Ізмаїла з боку Дунаю й висадила десант. Загалом у штурмі Ізмаїла взяло участь понад 6 тис. чорноморців.

Російсько-турецька війна 1787–1791 рр. закінчилася укладенням Яського мирного договору, за яким до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, зокрема й Очаків. Османська імперія остаточно визнала підкорення Криму Росією. Так усе Причорномор'я, Приазов'я й Кримський півострів опинилися у складі Російської імперії. Політика останньої призвела до масової міграції населення з півострова. Ще у 1778 р. за наполяганням Петербурга Крим залишили християни – переважно греки та вірмени. Економіка півострова була послаблена, адже з Криму виїхали насамперед ремісники, рільники та садівники. Самі ж переселенці опинилися в іще гірших умовах – без даху над головою, господарства й умов для існування. Значна їх частина загинула дорогою. Не кращою була після 1783 р. доля кримських татар, які вимушено мігрували до турецьких володінь. До кінця XVIII ст. Кримський півострів загалом залишило близько 40 % його населення, тож значні зусилля були спрямовані на колонізацію краю переважно росіянами та українцями.

Прочитайте текст джерела на с. 234 й дайте відповіді на запитання. **1.** Про яку подію йдеться в документі? **2.** Коли, ким та за яких обставин його було створено? **3.** Як пояснено в документі причини ухвалення рішення? Чи справді вони мали місце?

«Порта Оттоманська починає відправляти верховну владу на землях татарських, а саме: на острові Тамані, де чиновник її, який прибув з військом, присланому до нього від Шагін Гірея хана з запитом про причину його прибуття, публічно голову відрубати повелів і жителів тамтешніх об'явив турецькими підданими; то поступок сей знищує попередні наші взаємні зобов'язання про вільність і незалежність татарських народів; доводить нам, що намір наш при укладенні миру, зробивши татар незалежними, не спрямовується до того, щоб через це знищити всі приводи до розбратів, які можуть відбуватися через татар, і ставить нас у всі ті права, які були набуті нашими перемогами в останню війну й існували в повній мірі до укладення миру, і для того, через обов'язок, який лежить на нас стосовно клопотів про благо і велич вітчизни, стараючись користь і безпеку встановити, як в рівній мірі вважаючи засобом назавжди віддалити неприємні причини, які підбурюють вічний мир, між імперіями Всеросійською та Оттоманською укладений, який ми назавжди зберегти щиро бажаємо, не менше ж і в заміну та задоволення збитків наших вирішили ми взяти під державу нашу півострів Кримський, острів Тамань і всю Кубанську сторону».

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Нова (Підпільненська) Січ значно відрізнялася від своїх попередниць. Їй було підпорядковано обширні території по обох берегах Дніпра з чітко визначеною адміністративно-територіальною структурою та управлінням.
- Запорожці відіграли ключову роль не лише в охороні прикордоння, а й у господарському освоєнні наданих їм земель. Завдяки українським козакам та селянам південні території були швидко перетворені на економічно розвинутий регіон.
- Із ліквідацією Запорозької Січі скінчилася важлива та яскрава сторінка в історії України. Запорозька Січ навіки залишилась у народній пам'яті, ставши уособленням духу свободи й боротьби українського народу.
- Підкорення Кримського ханства засвідчило новий період у розвитку Криму – його території перетворилися на регіон Російської імперії. Значна частина населення була вимушена тікати від імперської політики, решта – стала опорою нової влади.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - ▶ Остаточна ліквідація імперським урядом Запорозької Січі
  - ▶ заснування Нової Січі
  - ▶ Яський мирний договір між Росією і Туреччиною
  - ▶ підкорення Кримського ханства Російською імперією.
2. Які території увійшли до складу Російської імперії за Кючук-Кайнарджійським миром? Які – за Яським?
3. Дайте відповіді на запитання.
  - ▶ Як виникла Нова (Підпільненська) Січ?
  - ▶ Які особливості мав адміністративно-територіальний устрій запорозьких земель?
  - ▶ Як розвивалося господарство на Запорожжі?
  - ▶ Що спричинило остаточну ліквідацію Запорозької Січі царським урядом? Як це відбувалося?
  - ▶ Яку роль для України відіграла російсько-турецька війна останньої чверті XVIII ст.?
  - ▶ За яких обставин Причорномор'я, Приазов'я і Кримський півострів опинилися в складі Російської імперії?
4. Поміркуйте, яке значення для кримськотатарського народу мало підкорення Кримського ханства Російською імперією. Свою відповідь обґрунтуйте.
5. За допомогою додаткової літератури та інтернет-ресурсів підготуйте повідомлення про роль українців у заселенні Криму наприкінці XVIII ст.

1715

Перші згадки про гайдамаків

1768

травень – початок Коліївщини

1772

Перший поділ Польщі

1793

Другий поділ Польщі

1795

Третій поділ Польщі

§ 33 Правобережна Україна та західноукраїнські землі у другій половині XVIII ст.

1. Причини суспільного руху на Правобережній Україні у XVIII ст.

Війни, що без упину точилися протягом другої половини XVII ст., спустошили Правобережжя. Проте королівська влада не бажала втрачати родючі землі, сподіваючись завдяки їм відродити колишню велич держави. Польський уряд усіляко заохочував переселенців, звільняючи їх на певний час від податків і панщини. Утім терміни пільг швидко збігали. Основою господарського життя знову ставала фільварково-панщинна система з примусовою працею та кріпацтвом.

Рішення сеймів 1717 й 1733 рр. позбавили православних права брати участь у сеймових комісіях і трибуналах, ухвалили закриття всіх православних церков. Православні єпархії силоміць перетворювали на уніатські. У 60-х роках XVIII ст. у Київському й Подільському воєводствах залишалося всього 20 православних парафій.

Зростало магнатське землеволодіння. Та особливо тяжкі умови життя для українського населення склалися в господарствах, які безпосередні власники передавали в оренду третім особам: розміри всіх повинностей за таких обставин зростали в кілька разів. Становище ускладнювалося й тим, що після ліквідації козацтва в краї не було сили, здатної очолити боротьбу українців за поновлення прав і вольностей. У таких умовах на Правобережжі, а частково й Лівобережжі, набула розмаху *гайдамаччина*, центром якої стало степове Запорозжжя.

↑ Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». Художник О. Сластіон. 1886 р.

СЛОВНИК

Гайдамаки (від турецького «гайде» – гнати, нападати) – українські повстанці, провідна сила соціального руху на Правобережній Україні у XVIII ст. Уперше згадуються під 1715 р. З падіннями й піднесеннями гайдамацький рух тривав до кінця XVIII ст.

Учасниками цього соціального руху були переважно розорені селяни та міщани. Саме тому діяльність **гайдамаків** мала чітко виражений грабіжницький і розбійницький характер.

Гайдамацький рух із кожним роком зростав і поширився майже на всю Правобережну Україну, а частково й Лівобережну, то підіймаючись до могутніх повстань, то обмежуючись партизанськими діями в якомусь одному селі чи містечку.

2. Розгортання гайдамацького руху. Коліївщина

Для початкового етапу розгортання руху гайдамаччини характерними були соціальні вимоги. Вдаючись до стихійних протестів, гайдамаки виступали проти соціальної кривди – зубожіння одних і необмеженого збагачення інших, принизливого кріпацтва та обтяжливих повинностей.

Проте вже перше велике гайдамацьке повстання 1734 р. набуло й політичного змісту. Період безкоролів'я в Речі Посполитій активізував різні табори всередині країни. У цю боротьбу спробували втрутитися й російські урядовці. Вони підбурювали козаків виступити проти прихильників С. Лещинського. Невдоволені польським режимом об'єднувалися навколо Верлана, який стверджував, що є «виконавцем волі царського уряду». Повстання було придушене спільними зусиллями російської та польської армій. Нова хвиля гайдамацького руху припала на 50-ті роки XVIII ст. Численні загони гайдамаків діяли на Поділлі, Галичині, Підляшші й навіть у Білорусі. Зазнаючи невдач, повстанці відходили на територію Запорозжя, у степи й ліси Лівобережжя або до Молдови. Їхні лави постійно поповнювалися, тому остаточно придушити гайдамаччину поляки ніяк не могли.

Піднесення гайдамацького руху наприкінці 60-х років XVIII ст. було зумовлене ускладненням ситуації на Правобережжі. Варшавський сейм 1766 р. виніс ухвалу, за якою шляхтича, що обстоював права некатолицького населення, оголошували ворогом. Протистояння католиків і православних загострилося.

СЛОВНИК

Коліївщина – народно-визвольне гайдамацьке повстання на Правобережній Україні проти панування Речі Посполитої у 1768–1769 рр.

У **1768 р.** спалахнуло нове повстання, яке силою й розмахом перевершило всі попередні й нагадало польським можновладцям буремні роки Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. То була **Коліївщина**.

На початку 1768 р. між Річчю Посполитою й Російською імперією було укладено трактат про зрівняння православних і протестантів у політичних правах із католиками. Той трактат залишився на папері, бо проголосити рівність було значно легше, ніж домогтися її втілення. Проте частина польської шляхти й магнатів сприйняла польсько-російський трактат як зазіхання на їхні необме-

жені права. У лютому 1768 р. у м. Барі (Вінниччина) було утворено *конфедерацію* – військово-політичне об'єднання польської шляхти і католицького духовенства для протидії будь-яким поступкам не католиків у церковно-релігійному житті й для збереження необмежених привілеїв шляхетського стану.

Зібравши 10-тисячне військо, Барська конфедерація розпочала похід Правобережжям: переслідувань і репресій зазнавали православні селяни, містяни, священники, з жорстокістю придушувалися найменші прояви протесту чи невдоволення. Окрім того, конфедерати свавільно встановлювали податки, збільшували повинності на свою користь. Релігійний фактор використав царський уряд, аби збудити до виступу селян і козаків.

Навесні 1768 р. на Правобережжі почалася підготовка до великого повстання. У Холодному Яру біля Чигирини зібралося кілька сотень осіб, з яких почалося формування повстанського війська. За козацьким звичаєм, гайдамаки обрали собі полковника. Ним став Максим Залізняк.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Максим Залізняк. Невідомий художник кінця XVIII ст.

Максим Залізняк (близько 1740 – після 1769) – один із керівників Коліївщини. Здійснив велику організаторську роботу з підготовки повстання. З його початком на визволених територіях Правобережжя прагнув проводити справедливу соціальну політику, налагоджував нормальне господарське життя. Затриманий загоном російських військ, що перебували на Правобережжі у зв'язку з виступом Барської конфедерації. М. Залізняк зажив гучної слави завдяки народній творчості.

Похід гайдамацьких загонів під проводом М. Залізняка розпочався у травні 1768 р. Порівняно з попередніми виступами рух мав ширшу соціальну базу, вищий рівень організації (наявність єдиного керівного центру, поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічну спрямованість. Невдовзі повстанці визволили з-під польської влади Жаботин, Черкаси, Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку та багато інших міст, містечок і сіл. Їхні лави невпинно зростали за рахунок покочаних селян і містян. На визволеній території скасовували панські повинності.

Скрізь запроваджувалося козацьке врядування. З тогочасних джерел відомо, що М. Залізняк мав намір

↑ Гайдамаки біля Умані. Художник І. Бурачок. 1922 р.

оголосити визволені землі Гетьманщиною, де жителі «відбуватимуть саму лише козацьку службу».

М. Залізняк постійно звертався до мешканців Правобережжя з універсалами. У них ішлося про проєкт відновлення Гетьманщини і знищення станів, усі мали стати козаками. Це неабияк піднімало повстанський дух, тож створювалися нові й нові загони, які в червні – на початку липня визволили Канів, Ржищів, Фастів, Брусилів. Значною перешкодою на шляху подальшого просування повстанців була Умань – міцна фортеця з добре озброєною залогою.

↑ Іван Гонто

Охорону Умані її власник, граф С. Потоцький, поклав на жовнірський гарнізон і два полки надвірних козаків. Один із полків, очолений сотником Іваном Гонтою, перейшов на бік повстанців. Здобуття Умані повстанцями завершилося страшною різаниною, жертвами якої стали кілька тисяч євреїв, поляків та уніатів. Рада, що відбулася в таборі повстанців, проголосила М. Залізняка гетьманом, а І. Гонту – полковником.

Розмах повстання налякав польський уряд. Він звернувся по допомогу до російських військ, які прибули на Правобережжя, щоби підтримати ставленика Росії – польського короля – аби придушити виступ конфедератів. Втручання царських військ стало для повстанців згубою: сподіваючись на підтримку в боротьбі проти конфедератів, керівники гайдамаків повірили царським обіцянкам. Тим часом імператриця Катерина II в таємній інструкції командувачеві російських військ наказала допомогти війську короля у придушенні повстання. 26 червня 1768 р. М. Залізняк і І. Гонту схопили. 27 червня гайдамацький табір оточили. Ошукані повстанці майже не чинили опору. Тисячі гайдамаків було страчено. І. Гонту закатували. М. Залізняка як підданого Російської імперії засудили до жорстокого тілесного покарання й відправили на каторжні роботи до Сибіру. Незважаючи на страту ватажка й розгром основних сил, Коліївщина тривала до травня 1769 р.

Прочитайте тексти джерел і дайте відповіді на запитання. **1.** Як автор розповідає про події? Як ставиться до згаданих історичних діячів та подій (явищ), про які йдеться? Чому ви так вважаєте? **2.** Спробуйте пояснити, навіщо автор свідчить про ці

події. Чи є, на вашу думку, достовірною інформація, яку він наводить? **3.** Поміркуйте, чому смертну кару повстанцям було змінено на інше покарання.

«Головний цих розбійників начальник Максим Залізняка... Нинішнього року у квітні місяці... разом із 70 людьми-втікачами запорозькими козаками для викорінення у Польщі конфедератів поляків... пішов на містечко Жаботин, під яким розгромили конфедератів п'ятдесят чоловік... а потім пішли далі... до містечка Умані...»

3 містечка Умані сотник Іван Гонта... прибувши до нього, Залізняка, оголосив, що він: має козаків до чотирьохсот, і так з обох, погодившись з ним, Залізняком, в те містечко Умань сильно увійшли по настанню вже другого дня зранку... А при цій зраї, яка зібралася, визнався був він, Залізняка, полковником, у яке звання він тими запорозькими козаками, з якими була в нього згода...»

З документів Київської губернської канцелярії. 1768 (?) р.

«[...] Його, Залізняка, як головного порушника прикордонної тиші, колесувати і живого покласти на колесо, але замість цього скасувавши це, нині вживане до найважливіших злочинців покарання бити кнутом – дати сто п'ятдесят ударів і, вирізавши йому ніздрі і поставивши на лобі і на щоках указні знаки, заслати в Нерчинськ на каторжну роботу вічно.

2-е. Бувшим з ним, Залізняком, разом в спільництві розбійникам... за вчинені ними грабунки і смертні вбивства, в яких вони при слідстві і обвинувачувались, і за самовільну їх, без відома команд своїх відсутність, і за таємний прохід через кордон – в Польщу – відсікти голови, а замість цього бити їх кнутом – дати по сімдесят ударів кожному і, вирізавши ніздрі і поставивши указні знаки, заслати в Нерчинськ на каторжну роботу вічно».

Із рішення Київської губернської канцелярії. 1768 р.

3. Рух опришків. Олекса Довбуш

Не тільки Правобережжя здригалося від проявів народного протесту. Протягом кількох століть тривала боротьба народних месників у Галичині. Там їх називали **опришками**.

Загони опришків збиралися навесні, переховуючись у малодоступних гірських районах. У Карпатах перетиналися кордони трьох держав – Польщі, Угорщини й Молдови. Це давало змогу повстанцям вільно переходити з однієї країни до іншої та легко уникати переслідування. Найбільший розмах цього руху пов'язаний з іменем **Олекси Довбуша**. Його виступи тривали протягом 1738–1745 рр.

Своїми успіхами О. Довбуш завдячував передусім умілій організації загонів та міцному зв'язку з місцевими мешканцями. Основу загону становило збідніле українське населення.

Довбуш завжди проводив попередню розмову з новаком, якого докладно розпитував про колишнє життя, а також про причини, що спонукали людину податися в гори. Кількісний склад загону О. Довбуша часто змінювався, коливаючись у межах

↑ Олекса Довбуш

Слово «опришок» у перекладі з латинської означає «знищувач», «порушник». Історики по-різному трактують діяльність опришків. Одні вважають їх учасниками соціального і національно-визвольного руху. Інші вчені схиляються до думки про відсутність в учасників цього руху будь-яких національних чи

релігійних мотивів. Опришками ставали здебільшого селяни, які бралися за зброю, щоб позбутися визиску чужинців. Застосовуючи тактику партизанської війни, вони діяли невеличкими загонами в Галицькому Прикарпатті, на Буковині та Закарпатті. Перші свідчення про опришків подають джерела XVI ст.

10–50 осіб. Нечисленні ватаги опришків відзначалися маневреністю та мобільністю. Такі загони могли легко й надійно переховуватися. Багато залежало і від організації походів. Головними тактичними хитрощами О. Довбуша були несподіваність і блискавичність нападів. Швидка зміна місць розташування створювала враження, ніби діє не кілька десятків опришків, а цілий полк.

Для боротьби проти опришків галицька шляхта організовувала каральні загони з найманців. Крім того, опришків розшукували й підрозділи коронного війська. Проте переслідувати їх без підтримки населення було дуже складно. Щоб знешкодити О. Довбуша, по всіх галицьких селах оголосили, що той, хто спіймає чи вб'є О. Довбуша, буде звільнений від усіх повинностей. Загинув лідер опришків від руки заможного селянина, який повірив обіцянкам.

Одночасно із загonom О. Довбуша діяло чимало окремих ватаг у різних місцях Підкарпаття й Закарпаття. Не припинився рух опришків і після смерті О. Довбуша.

4. Поділи Речі Посполитої та українські землі

Унаслідок глибокої соціально-політичної кризи, економічного застою та ослаблення міжнародного впливу Річ Посполиту наприкінці XVIII ст. поділили між собою істотно сильніші сусіди – Королівство Пруссія, Австрійська імперія та Російська імперія. Опору Річ Посполита не чинила, а Сейм затвердив результати поділів. Позначилися вони й на українських землях, що перебували у складі Польщі. За Першим поділом, що відбувся у 1772 р., Руське (без Холмської землі), Белзьке (до Бугу на півночі) та західна частина Подільського воєводства (між лівими притоками Дністра – Збручем і Стрипою), а також південно-західна частина Волинського воєводства відійшли до Австрійської монархії (див. карту на с. 224).

На приєднаних землях австрійський уряд створив провінцію під назвою «Королівство Галіції (Галичини) і Лодомерії (Володимирщини)». Назва провінції мала доводити спадкові права Габсбургів на приєднані землі. Дві третини території королівства становили українські етнічні землі, західну її частину – польські території. У 1775 р. ці землі за Константинопольською конвенцією відійшли на «вічні часи» Австрії від Османської імперії. У 1786 р. до «Королівства Галіції і Лодомерії» як її 19-ту округу було приєднано Буковину. У складі Австрійської імперії перебувала й Закарпатська Україна.

Розгляньте картину, прочитайте текст до неї і дайте відповіді на запитання.

1. Поміркуйте, кого зображено на картині. Учасниками якої історичної події вони були? **2.** Про що свідчать емоції та настрої героїв картини? **3.** Уявіть себе учасником зображених подій. Як ви поставилися б до вчинку головного героя?

На картині відтворено момент, коли депутат від білорусько-литовського м. Новогрудка шляхтич Тадеуш Рейтан намагався зірвати сейм, щоб не допустити затвердження Першого поділу Речі Посполитої. Патріот не випускав депутатів із зали засідань – ліг перед виходом зі словами: «Убийте мене, не вбивайте Вітчизну!»

↑ Рейтан на сеймі 1773 року. Художник Я. Матейко. 1866 р.

Помітний вплив на долю західноукраїнських земель мали реформи австрійських монархів Марії-Терезії та її сина й наступника Йосифа II, які відбулися в 70–80-х роках XVIII ст. Указами Марії-Терезії з 5–6 до 3 днів на тиждень скорочено *панщину*.

За державний кошт почали відкривати світські школи, запроваджено *обов'язкову шкільну освіту* – у містах, містечках і селах на західноукраїнських землях з'явилися однокласні «парафіяльні» школи з навчанням рідною мовою, трикласні «тривіальні» та чотирикласні «нормальні» школи. У 1774 р. у Відні було засновано греко-католицьку семінарію для навчання руського духовенства («Барбареум»), у 1783 р. її було переведено до Львова.

Імператор Йосиф II (1780–1790) запровадив свободу віросповідання та зрівняв у правах греко-католицьке духовенство з римо-католицьким. Після ліквідації ордену єзуїтів 1773 р. було закрито єзуїтську академію у Львові, натовість 1784 р. відкрито Львівський університет. При ньому з 1784 по 1805 р. діяв Руський інститут («Студіум рутенум»), де навчалися студенти-русини. У 1782 р. Йосиф II скасував особисту залежність селян від землевласника, зробив спробу скасувати панщину й замінити її податками, щоправда, невдалу.

Після подій 1772 р. у Польщі розгорнули активну діяльність патріотично налаштовані сили. Було ухвалено конституцію та розпочато реформи з модернізації країни. Проте внутрішні чвари зводили нанівець такі перетворення. У 1793 р. стався Другий поділ Речі Посполитої, унаслідок якого території Київського, Брацлавського й Подільського та східна частина Волинського воєводства відійшли до Росії. Відповіддю на Другий поділ стало польське національне повстання під проводом Тадеуша Косцюшка, яке охопило й Правобережжя. За остаточним, Третім поділом 1795 р. до Росії було приєднано західну частину Волинського воєводства, східні частини Холмської землі й Белзького воєводства. Уся Правобережна Україна ввійшла до складу Росії. Річ Посполита не раз вирішувала долю України без її участі. Так само вчинили сильніші держави і з Річчю Посполитою, яка більше ніж на сто років зникла з карти Європи.

У 1795 р. на Правобережжі було створено Волинське, Брацлавське й Подільське намісництва. За наказом імператора Павла I у 1797 р. замість намісництв постали Київська, Подільська та Волинська губернії.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- У першій половині XVIII ст. соціально-економічні суперечності та релігійні утиски на Правобережжі посилювалися. У відповідь на дії польського уряду почали вибухати повстання, які дістали назву гайдамацьких.
- Найвищого розвитку гайдамацький рух досяг у 1768–1769 рр., коли розпочалося повстання, що мало єдиний організаційний центр, а повсталі сформулювали певну програму дій, – «Коліївщина».
- На західноукраїнських землях діяли загони народних месників – опришків. Вони не мали цілісної ідеї та конкретної мети, окрім боротьби з панамі. Специфічна форма опору та підтримка місцевих мешканців забезпечили тривале існування руху опришків.
- У другій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала занепад шляхетської демократії. Цим скористалися сильніші сусідні країни, що здійснили три поділи Польщі. Як наслідок, держава припинила існування, а українські землі опинилися у складі двох імперій – Австрійської та Російської.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Прочитайте текст джерела й визначте, ким та за яких умов воно було складене. До кого звертається автор? У чому полягає головний заклик автора? У чому полягає історичне значення подій, які можуть бути проілюстровані цим джерелом?
«Громадяни Корони, численні мешканці шляхетських, королівських і церковних маєтків! Уже настала пора вам визволитися від рабства, скинути ярмо й тягарі, які на вас накинули ваші безжалісні пани. Бог лагідно глянув з високого неба на ваші сльози й стогони, які линуть аж на край світу, і послав вам захисників, які відплатять за завдані вам кривди. Рушайте за ними, покинувши домівки, дружин і коханих діток своїх без жалю, бо скоро побачите, що Бог дасть нам, правовірним, перемогу».
2. Про що йдеться в тексті джерела?
«...У Львові як столиці Галичини вже існуючі і ті, що будуть відкриті в майбутньому, наукові інститути творитимуть разом університет з такими факультетами: богословським, правничим, філософським і медицини».
3. Установіть хронологічну послідовність подій.
▶ Утворення Брацлавської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії ▶ остаточна ліквідація гетьманства на Лівобережній Україні ▶ початок Коліївщини, Другий поділ Польщі.
4. За допомогою карти на с. 224 визначте, які території були охоплені гайдамацьким рухом у другій половині XVIII ст. На яких теренах розгорталася подія Коліївщини? Які землі перейшли під владу Росії, а які – під владу Австрії внаслідок трьох поділів Речі Посполитої?
5. Дайте відповіді на запитання.
▶ Чи можна назвати гайдамацький рух формою національно-визвольної боротьби українського народу? ▶ Ким та за яких обставин Коліївщину було придушено? Про що це свідчить? ▶ Що відомо про опришківський рух? ▶ Які держави розділили територію Речі Посполитої наприкінці XVIII ст.? Яке це мало значення для українських земель? ▶ У чому полягала суть реформаторської діяльності Марії-Терезії та Йосифа II?
6. Користуючись додатковою літературою та інтернет-ресурсами, складіть історичний портрет одного з лідерів повстанського руху в Україні у XVIII ст.

§ 34 Розвиток культури на українських землях у XVIII ст.

На кінець XVIII ст. терени України входили до складу Австрійської та Російської імперій. Імперські уряди здебільшого проводили колонізаторську політику, спрямовану на знищення української мови, культури й ідентичності. Проте, незважаючи на зовнішні впливи, у XVIII ст. спостерігалось культурне піднесення.

1. Розвиток освіти, природничих і математичних знань

Наприкінці XVIII ст. в Російській імперії було здійснено загальнодержавну реформу освіти. На Лівобережній та Слобідській Україні впроваджували нові типи шкіл – головні й малі народні училища. Чотирирічні головні народні училища, що їх відкрили в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Харкові, Катеринославі, мали навчати дворянських дітей. У повітових містах було створено дворічні малі училища. Унаслідок реформ освіта в Україні набула станового характеру. Школи царський уряд використовував як потужний засіб впливу на українське населення, адже навчання в них провадилося тільки російською мовою.

Головним осередком освіти, науки й мистецтва залишалася Києво-Могилянська академія. Проте у другій половині XVIII ст. її було перетворено на становий духовний навчальний заклад, а 1817 р. взагалі закрито.

Київська академія мала вирішальне значення для становлення і розвитку української науки, культури й літературного процесу в XVII–XVIII ст. У ній сформувався один із центрів філософської думки слов'янського світу. В академії навчалися літописці С. Величко, Г. Грабянка, історики М. Бантиш-Каменський, М. Берлінський, художники І. Мигура, Г. Левицький, Л. Тарасевич, композитори М. Березовський, А. Ведель, архітектор І. Григорович-Барський. Її вихованцями були гетьмани України. Академія сприяла становленню української літературної мови, тут склалася поетична школа. Професори академії написали десятки курсів поетики, у яких розробили теорію українського поетичного мистецтва. У Київській академії виник і розвивався український театр. Для нього писали драми, діалоги й інтермедії.

У XVIII ст. в Україні зростала зацікавленість природничими науками. Значну увагу приділяли фізиці, розділами якої були, зокрема, рух і космологія. З'явилися курси натурфілософії – попередниці природознавства. У другій половині XVIII ст. в академії було відкрито класи чистої математики (алгебра і геометрія), а також змішаної математики, де викладали цивільну й військову архітектуру, механіку, гідростатику, гідравліку, оптику, астрономію тощо.

На Правобережжі та західноукраїнських землях у селах і надалі працювали дяківські школи. Проте потужний наступ католицизму призвів до закриття більшості братських шкіл. Польська влада підтримувала лише єзуїтські та уніатські школи, що одержували фінансування від ордену єзуїтів. Під патронатом ордену діяли Львівський, Перемишльський та Кам'янецький колегіуми.

Діяльність Львівського університету (заснований 1661 р.) суворо контролювала польська влада, навчання велося латиною.

У 1787–1809 рр. при Львівському університеті діяв тимчасовий навчальний заклад – «Studium Rutenum» («Студіум рутенум»), який офіційно називався «Провізоричний науковий інститут у руській мові». Заклад було засновано указом австрійського імператора Йосифа II у 1787 р. Призначався він для підготовки греко-католицьких священників. Збільшення кількості студентів, що володіли латиною й могли навчатися у Львівському університеті, спричинилося до зниження зацікавленості молоді у «Studium Rutenum» та поступового його закриття.

Випускник Львівського університету Іван Франко писав, що *«на початку XIX ст. не всі студенти Галичини розуміли “язичіє” (тобто українську мову), саме вони й просили, аби їм викладали польською мовою»*, що і стало причиною закриття «Studium Rutenum». Поміркуйте, чому склалася така мовна ситуація на українських землях. Чим вона була спричинена? До яких наслідків могла призвести в майбутньому? Яку роль відігравав «Studium Rutenum» для збереження національної ідентичності українського народу?

2. Розвиток гуманітарних наук. Григорій Сковорода

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Григорій Сковорода (1722–1794) – видатний український філософ, богослов, поет, педагог. Навчався в Києво-Могилянській академії. Слухав лекції у кількох європейських університетах. Повернувшись в Україну, був домашнім учителем та викладачем Переяславського і Харківського колегіумів. У викладанні використовував найпрогресивніші європейські досягнення, які часто суперечили традиційним поглядам. Це викликало невдоволення керівництва колегіумів. Не бажаючи поступатися переконаннями, Г. Сковорода облишив викладання. Останні 25 років життя мандрував Україною, проповідуючи серед народу. Підсумовуючи побачене й пережите, Г. Сковорода заповів написати на своєму надгробку: *«Світ ловив мене, та не впіймав»*.

Розвиток природничих наук відбувався в тісному зв'язку з розвитком філософії. Усі відомі церковні діячі, учені, поети висловлювали філософські ідеї або у трактатах, або у творах інших жанрів. Найвидатнішим філософом України та поетом другої половини XVIII ст. був Григорій Сковорода.

Філософські ідеї Г. Сковороди втілені в його літературних творах, філософських трактатах. Для популярного викладу філософських ідей мислитель утілював їх у мистецькій формі – у віршах та байках. Збірник поезій Г. Сковороди «Сад божественних пісень» складається з 30 віршів. Байки зібрані в книгу «Байки харківські». Твори Г. Сковороди не були надруковані за його життя, проте їх знали українці, поширювали у списках, пісні співали кобзарі, а байки переказували.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Як Б. Хмельницький, на думку поета, прислужився утвердженню ідеалів свободи? **2.** Чому Г. Сковорода вважав свободу найбільшим щастям?

«Що є свобода? Добро в ній якеє?

Кажуть, неначе воно золотее?

Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,

Проти свободи воно лиш болото.

О, якби в дурні мені не пошитись,

Щоб без свободи не міг я лишитись.

Слава навіки буде з тобою,

Вольності отче, Богдане-герою!»

Г. Сковорода. «De libertate» («Що є свобода»)

Виходець із середовища козацької старшини, знаний поет і драматург Василь Капніст емоційно відреагував на ліквідацію козацького устрою та запровадження кріпацтва Катериною II «Одою на рабство» (1783). Автор не лише оплакав уярмлення Вітчизни, а й різко негативно висловлювався щодо політики царату в Україні.

Вершиною політичної думки XVIII ст. вважається твір невідомого автора «Історія Русів». Автор наголошував на історичній відмінності й протистоянні між Руссю та Московією, підкреслював історичну тяглість української нації від Руси-України й до козацької Гетьманщини. Окремо було підкреслено рівноправність руської й козацької еліти з польською шляхтою і російським дворянством. Наскрізною в «Історії Русів» є ідея, що найбільша цінність для народу – свобода.

↑ Василь Капніст

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** Чи погоджуєтесь зі словами автора? Чи вважаєте його думку хибною? Відповідь обґрунтуйте.

2. Чому автор перекладу вважав, що книга приходить до українців у вирішальні часи? **3.** Як гадаєте, чи актуальна ця праця для українського сьогодення? Чому?

«Історія Русів – це первісна частина ракети, яка запустила нас з вами в космічний безмір історії народів і держав. Дуже багато ми не знаємо про себе – ця книжка має властивість нам децю розтлумачувати. І вперше, і вдруге, і втретє. Ми гірші, аніж ми думали про себе в найприкріший час петрівчаної ночі, але ж ми і кращі, аніж видаємося собі в мить золоті ейфорії. Ми тверді, пружкі, відчайдушні, сентимен-

тальні і романтичні. Часом надто жорстокі, а часом слиняві лінхухи і надзвичайно безалаберні люди. Ця книжка для того, щоб ми стрепенулись. Вона приходить до українців завжди у вирішальні часи. Зайве твердити, що зараз саме така пора».

«Історія Русів». Переклад і передмова І. Драча. 1991 р.

↑ Титульний аркуш
«Літопису» С. Величка

тя – від 1660 до 1700 р., у четвертій містилися додатки – добірка тогочасних документів. Крім того, рукопис містить десять портретів гетьманів, у ньому використано безліч документів і поетичних текстів.

3. Розвиток музичної культури України

Навчання музики й співу вважалося в Києво-Могилянській академії обов'язковим предметом. Ще в 50-х роках XVII ст. тодішній ректор Лазар Баранович організував спеціальну музично-хорову школу. Хор студентів налічував близько 300 осіб і був найкращим київським хором.

↑ Дмитро Бортнянський

Видатним явищем історичної літератури першої половини XVIII ст. є козацькі літописи.

Одним із найдавніших серед козацьких літописів є «Літопис Самовидця». У ньому викладено події від 1648 до 1702 р. Переписувачі довели розповідь до 1734 р. Дослідження цієї пам'ятки дало змогу вченим установити ім'я автора: ним вважають Романа Ракуш-ку-Романовського, військового та політичного діяча часів Руїни.

Другим важливим твором був літопис гадяцького полковника (з 1730 р.) Григорія Грабянки. Його створено в м. Гадячі 1710 р. Літопис розповідає про події від найдавніших часів до 1709 р. – поразки І. Мазепи та початку гетьманування І. Скоропадського.

Найвизначнішим явищем козацького літописання став ґрунтовний «Літопис» Самійла Величка. Створено його 1720 р. Твір складався з чотирьох частин: перша – опис подій від 1648 до 1660 р., друга й третя – від 1660 до 1700 р., у четвертій містилися додатки – добірка тогочасних документів. Крім того, рукопис містить десять портретів гетьманів, у ньому використано безліч документів і поетичних текстів.

Музичні класи відкривали й у колегіумах. У 1729 р. вийшов указ про створення співацької школи у Глухові. Наступного року школа почала діяти. Це був перший спеціалізований заклад музичного профілю. За гетьманування К. Розумовського Глухів став музичною столицею України. Тут, при дворі гетьмана, діяли професійний оркестр та оперний театр, основу репертуару яких становили найкращі зразки західноєвропейської музики. Поширення музичних знань сприяло становленню української професійної музики.

Музичну культуру України неможливо уявити без імен Артема Веделя, Максима Березовського та Дмитра Бортнянського. Усі троє з раннього дитинства

виявили величезний музичний талант, мріяли про високе мистецтво, творили його, заживши найвищих оцінок слухачів. Проте лише один – Д. Бортнянський – не знав злиднів. Після навчання в Глухівській співацькій школі Д. Бортнянський потрапив до Петербурга. Удосконалював освіту за кордоном. Написав понад сотню творів хорової духовної музики, багато світських творів різних жанрів. Його музика завжди мала в собі українські мотиви.

М. Березовський після навчання потрапив до Болонської академії, невдовзі отримав там звання академіка-композитора і став членом Болонського філармонійного товариства. Перебуваючи в Італії, поставив оперу «Демофонт».

↑ Максим Березовський

Зовсім юний А. Ведель, навчаючись у Києво-Могилянській академії, був знаний як найталановитіший київський диригент і віртуозний виконавець музичних творів. Ще до закінчення академії його забрали до Москви. Протягом кількох років А. Ведель керував хором московського генерал-губернатора. Уславився як автор хорових церковних концертів.

4. Особливості розвитку архітектури

↑ Іконостас Спасо-Преображенської церкви в с. Великі Сорочинці

Українська архітектура середини – другої половини XVIII ст. розвивала надбаня попереднього періоду. Панівним архітектурним стилем на землях Лівобережної, Слобідської та Південної України залишалося козацьке бароко. Найвідомішою спорудою доби є збудована впродовж 1718–1730 рр. Спасо-Преображенська церква в с. Великі Сорочинці на Полтавщині, зведена коштом Д. Апостола. Це унікальна церква з семирусним іконостасом – єдиним збереженим на українському Лівобережжі. Іконостас займає всю ширину храму (23 м) і складається з головного іконостаса й двох іконостасів у бічних вівтарях, налічує понад 100 ікон.

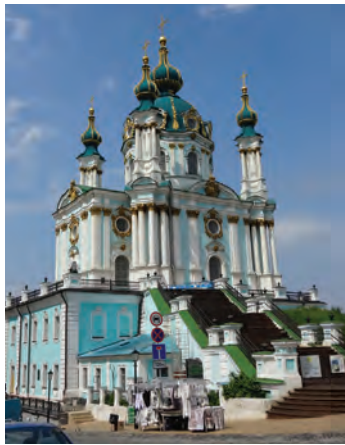
Неперевершеною пам'яткою дерев'яного храмового будівництва є Троїцька соборна церква у Самарі (сучасний Новомосковськ Дніпропетровської обл.). Це найбільша й найвища споруда XVIII ст. (близько 65 м), єдина збережена дев'ятизрубна церква з дев'ятьма банями в Україні. Будували її за проектом народного майстра Якова Погребняка на замовлення самарської старшини й духовенства.

У тогочасному церковному будівництві дерево й надалі залишалося основним матеріалом. І саме в дерев'яній архітектурі козацької України найяскравіше втілювався національний колорит. Тож зрозуміло, чому на початку XIX ст. її

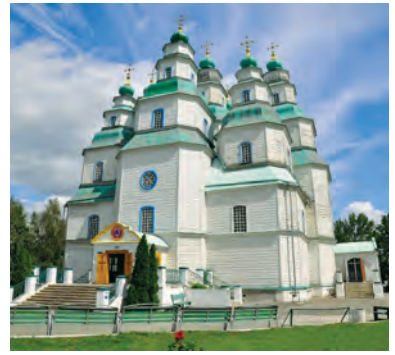
було заборонено в Російській імперії указом Синоду.

Мурована церковна архітектура Лівобережжя зазнала російського впливу. Відому Андріївську церкву в Києві збудовано за проектом петербурзького архітектора (за походженням – італійця) Бартоломео Растреллі, а церкву Різдва Богородиці в Козельці на Чернігівщині – петербурзьким майстром Андрієм Квасовим.

Серед українських майстрів найвизначнішим архітектором доби був Іван Григорович-Барський. Будівничий почав працювати наприкінці 40-х років XVIII ст., спроектувавши міський водогін на Подолі. Його центральною спорудою став павільйон-фонтан Феліціан (Самсон) на майдані перед будинком магістрату. У 60–70-х роках XVIII ст. І. Григорович-Барський був найпопулярнішим київським будівничим, без його участі не зводили жодної будівлі на Подолі. Він спорудив, зокрема, надбрамну церкву Кирилівського монастиря, Покровську церкву й церкву Миколи Набережного.

↑ Андріївська церква в Києві. Архітектор Б. Растреллі. 1747–1762 рр.

↑ Троїцька соборна церква в Самарі. Архітектор Я. Погребняк. 1773–1779 рр.

На Правобережжі й західноукраїнських землях архітектура розвивалася під впливом західноєвропейських традицій. У будівництві простежуються риси західноєвропейського бароко. Характерною пам'яткою такої архітектури є костел монастиря домініканців у Львові, споруджений 1745–1749 рр. за проектом Яна де Вітте.

Найвизначнішою пам'яткою церковного будівництва тієї доби став собор Святого Юра у Львові. Він є символом українського Львова. Храм закладено 1744 р. за проектом львівського будівничого – підприємця німецького походження Бернарда Меретина. Фундатором Святоюрського собору був греко-католицький митрополит Атанасій Шептицький.

Роздивіться зображення культових споруд на с. 249, що їх зводили на західноукраїнських теренах та у Гетьманщині, дайте відповіді на запитання. **1.** Поміркуйте, чому вони так різняться між собою. **2.** Чому на території Західної України не був поширений стиль козацького бароко? **3.** З чим була пов'язана мода на запрошення іноземців-архітекторів для спорудження будівель в Україні?

Відомою пам'яткою доби є також Успенська соборна церква (1771–1783) – головний храм і найвиразніша споруда архітектурного ансамблю Почаївської лаври (нині м. Почаїв Тернопільської обл.). Він споруджений у стилі європейського бароко за зміненим проектом Г. Гофмана. Собор і досі вражає величчю й монументальністю.

- ↑ Покровська церква на Подолі в Києві. Архітектор І. Григорович-Барський. 1766 р.
- ➔ Собор Святого Юра у Львові. Архітектор Б. Меретин. 1744–1762 рр.

В останні десятиліття XVIII ст. в Україні поширився стиль **класицизму**. Одним із перших (і водночас найвідоміших) класицистичних палацових комплексів був палац із парком у Качанівці на Чернігівщині.

У 1794 р. колишній гетьман К. Розумовський повернувся до Батурина, плануючи створити тут грандіозний палацово-парковий комплекс. Ансамбль мав складатися з палацу, двох флігелів та парку пейзажного типу.

ЗАУВАЖТЕ

Класицизм в архітектурі характеризується світлими барвами, строгими й чіткими формами, відмовою від пишного оздоблення. У його основі – регулярна система в забудові міст, стриманість і простота форм, наслідування художніх зразків античності.

← Качанівка. Сучасне фото

5. Розвиток скульптури

Скульптура – здебільшого дерев'яна, різьблена – прикрашала насамперед католицькі храми Правобережжя та Західної України. Найвідомішим скульптором другої половини XVIII ст. є Йоганн Пінзель. На жаль,

➔ Скульптурна група Св. Лева й Афанасія на фасаді собору Святого Юра у Львові. Скульптор Й. Пінзель

← Скульптурна композиція Святий Юрій Змієборець на фасаді собору Святого Юра у Львові. Скульптор Й. Пінзель

його творів, авторство яких документально підтверджено, збереглося дуже мало. Серед небагатьох збережених та задокументованих робіт митця є постаті святих Лева й Афанасія на другому поверсі фасадної стіни та скульптурна композиція Святий Юрій Змієборець на фасаді собору Святого Юра у Львові. Пам'ятка належить до найвизначніших зразків монументальної барокової скульптури. Кінна статуя Юрія Змієборця динамічна й емоційно виразна. Вершника зображено в нестримному русі. Він мчить, сповнений непохитної рішучості здолати зло, уособленням якого є повержений і простромлений списом змії.

6. Своєрідність образотворчого мистецтва

Переважна більшість пам'яток малярства другої половини XVIII ст., пов'язаних із творчістю майстрів Лівобережжя, втрачена. Серед уцілілих – ікони з Вознесенської церкви в селищі Березні на Чернігівщині, збудованої в 60-х роках XVIII ст.

Цікавими є кілька вцілілих миргородських ікон В. Боровиковського.

У світському малярстві розвивався портретний живопис. Найчастіше художники зображували меценатів Києва та Лівобережжя. До таких зразків належать портрети Івана та Якова Шиянів. Ці мистецькі традиції втілено й у портреті полтавського бургомістра П. Руденка роботи В. Боровиковського.

↑ Портрет Павла Руденка. Художник В. Боровиковський. 80-ті роки XVIII ст.

↑ Моління. Ікона з Вознесенської церкви в Березні. Близько 1762 р.

7. Церковне та релігійне життя

У XVIII ст. в Україні вся система релігійних організацій, православних і уніатських, залишалася фундаментом духовного життя українського народу. Водночас православна церква, підпорядкована російському царизму, поступово ставала знаряддям русифікації українців.

За вказівками російських імператорів було ліквідовано всі особливості української церкви (у звичаях проведення церковної служби, у святах, читанні богослужбових книг та ін.) – вона була уніфікована з російською. Майже всі українські богослужбові книги винищували, а друкарні українських монастирів мали друкувати книги за московським зразком. Було заборонено українські переклади Святого Письма, будівництво церков в українському стилі тощо. На високі церковні посади уряд намагався призначати лише росіян.

Водночас царизм погіршив і матеріальне становище української церкви. У 1786 р. за указом Катерини II уряд відібрав у монастирів маєтки та землі разом із прикріпленими селянами. Чимало монастирів було закрито, а решті уряд значно скоротив фінансування. Реформа негативно позначилася на шкільній справі та друкарстві, які були тісно пов'язані з монастирями. Це був дуже жорстокий удар по Києво-Могилянській академії, позбавленій відтоді матеріальної бази. Боляче вдарила реформа і по всій українській культурі.

Нестабільним було становище уніатської церкви на Правобережжі та в Галичині. Під керівництвом кількох енергійних єпископів греко-католицька церква склалася в окрему релігійну організацію, відмінну і від православ'я, і від католицизму. Почалося піднесення культурного рівня духовенства, розгорнулася його освітня діяльність. За короткий час населення Галичини звикло до унії, визнало її як національну церкву та захисника національних інтересів.

↑ Паїсій Величковський.
Невідомий художник

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Паїсій Величковський (1722–1794) – український церковний діяч, богослов, філософ, письменник. Навчався у Києво-Могилянській академії. Був гравером Києво-Печерської друкарні. 1743 р. помандрував у Молдову, а 1746 р. – на Афон, де жив майже 17 років. Проживаючи на Афоні, а пізніше – у Молдові, підтримував зв'язки з Кошем Запорозької Січі. Згуртував навколо себе освічених людей, які займалися перекладом і переписуванням книг, організував друкарню. За його ініціативи при монастирях було створено школи для підготовки перекладачів церковнослужбової і богословської літератури. Видав 1773 р. слов'янську граматику та «Медичні поради по людських хворобах» молдовською мовою.

Одразу після Першого поділу Польщі на Правобережжі розгорнулася боротьба за «повернення» населення у православ'я. Після Третього поділу Польщі Катерина II видала низку указів із вимогою переходу українців-уніатів у православ'я. У результаті у православ'я «добровільно» перейшли 2300 церков, було ліквідовано всі василіанські (уніатські) монастирі. На Правобережжі уряд майже не втручався у взаємини поміщиків та селян, віддавши останніх цілком на милість панів, які могли на власний розсуд карати й милувати кріпаків, зокрема і піддавати утискам на релігійному ґрунті.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ ЩОДО ЗАПРОПОНОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ

- Розвиток культури українських земель у XVIII ст. відбувався під впливом зовнішніх чинників унаслідок перебування українських земель у складі різних держав.
- Найбільшим осередком освіти й науки Наддніпрянської України залишалася Києво-Могилянська академія, яка виховала цілу плеяду відомих учених, політиків, культурних діячів.
- На Правобережжі та західноукраїнських землях вагомий внесок у розвиток освіти, науки, збереження української культурної спадщини зробив «Studium Rutenum».
- Розвиток української філософії у XVIII ст. пов'язаний з іменем Г. Сковороди, який обстоював ідеї гуманізму, свободи й рівності.
- Центром розвитку української музичної культури стало Глухівське музичне училище, вихованці якого прославляли український народ на найвідоміших сценах Європи.
- В архітектурі та скульптурі XVIII ст. й надалі домінував стиль бароко, маючи істотні відмінності на західноукраїнських теренах та землях Гетьманщини. У другій половині XVIII ст. в архітектурі та скульптурі зароджувалися риси класицизму.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Із запропонованого переліку діячів української історії виберіть тих, хто не був вихованцем Києво-Могилянської академії.
С. Величко; Л. Тарасевич; М. Березовський; А. Ведель; І. Григорович-Барський; В.-К. Острозький; П. Могила; Ю. Хмельницький; І. Виговський; П. Дорошенко; І. Самойлович; І. Мазепа; П. Орлик; П. Полуботок; Д. Апостол; К. Розумовський.
2. Як ви ставитесь до наведених висловлювань Г. Сковороди?
«Живуть на землі такі, що не мислять ні про що, крім збагатитися, наїстися, одягтися. В серці їхнім лихе сім'я, що приносить жовч і зміїну отруту, яка вбиває душу»; «Більше думай і тоді вирішуй».
Чому Г. Сковороду називають українським Сократом?
3. Із запропонованого переліку українських митців виберіть тих, хто творив у царині архітектури та образотворчого мистецтва.
А. Ведель; В. Боровиковський; Г. Сковорода; Д. Бортнянський; І. Григорович-Барський; Й. Пінзель; М. Березовський; С. Шалматов; Я. Погребняк.
4. Виберіть із переліку пам'ятки, створені в другій половині XVIII ст.
Палац Кирила Розумовського в Батурині; ікони М. Петраховича для Успенської церкви у Львові; Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві; Троїцька соборна церква в Самарі; ікони з Вознесенської церкви в Березні; портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії; собор Святого Юра у Львові.
Свій вибір поясніть.
5. Підготуйте проєкт-презентацію про життя і діяльність одного з українських культурних діячів XVIII ст. (на вибір учня / учениці).

§ 35 Уявна мандрівка до історико-культурних пам'яток України. Практичне заняття

Уявіть, що ви працюєте в агенції з організації екскурсій. Ви почали розробляти план / маршрут екскурсії вихідного дня в одному з регіонів України.

Використавши матеріали підручника та інформацію з додаткових джерел, розробіть маршрут за однією з тем (на вибір учня / учениці) або за темою на власний вибір.

- Мандрівка гетьманськими столицями.
- Стежками архітектурних пам'яток козацького бароко.
- Образотворче мистецтво доби бароко.
- Місця козацької слави.

Виконати проект вам допоможуть кілька порад.

1. Оберіть тему проекту.
2. Використавши додаткові ресурси / гугл-карти, складіть маршрут екскурсії, позначивши на карті визначні місця за вашою темою.
3. Організуйте мандрівку з розрахунку на два дні. Врахуйте при цьому:
  - потребу зупинитися на обіді (знайдіть на карті позначки ресторанів / кафе й визначте відповідні місця зупинки);
  - потребу зупинитися на ночівлю (знайдіть на карті позначки готелів з ресторанами / кафе й визначте відповідні місця зупинки).
4. Використайте додаткові ресурси і знайдіть:
  - фото та інформацію про історію створення пам'ятки;
  - персоналії видатних українців, причетних до створення пам'ятки;
  - інформацію про стан збереження пам'ятки; чи має вона статус пам'ятки історії та культури національного / місцевого значення;
  - інформацію про те, яку функцію пам'ятка виконує нині.
5. Проект оформіть у вигляді презентації або відеоролика екскурсії.

Перевірте, чого навчилися з теми

ДАТИ І ПОДІЇ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
  - ▶ Ліквідація полкового устрою на Слобожанщині та утворення з козацьких п'яти гусарських полків
  - ▶ утворення Брацлавського, Волинського та Подільського намісництва Російської імперії
  - ▶ остаточна ліквідація гетьманства на Лівобережній Україні
  - ▶ початок Коліївщини
  - ▶ ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні
  - ▶ ліквідація Нової Січі
  - ▶ Коломацькі чолобитні.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

2. Установіть, про що йдеться в текстах історичних джерел. Дайте історичний коментар за значенням подіям.

А. «Після всемілостивішого від нас звільнення графа Розумовського, на його прохання, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам... Повинен він чинити як губернатор, тобто як особливий нам довірений за нашої відсутності».

Б. «Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданам цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє і самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь».

В. «...Наказуємо оголосити по всій Малій Росії, щоб посполитий народ (селяни), переходячи з одного володіння в інше, не забирав нажитого ним на землях володільців (власники) майна й цим не завдавав збитків зазначеним володільцям. Так само й володільці, приймаючи до себе посполитих, із чужих володінь не приймали б майна, нажитого в іншому володінні, а хто буде в цьому викритий, матиме право той володільць, від якого посполитий перейшов із нажитим майном до іншого володільця і там його прийнято без письмового дозволу, шукати від того володільця слушного вдоволення та винагороди...»

Г. «Головний цих розбійників начальник Максим Залізняк... Народився він в польському містечку Медведівка, із мужиків, де і жив, а потім пішов у Запорозьку Січ, був там козаком років із п'ятнадцять, а із Січі Запорозької прийшов у Мотронинський монастир, який знаходиться у Польщі, на послушання. Нинішнього року у квітні місяці... разом із 70 людьми-втікачами запорозькими козаками для викорінення у Польщі конфедератів поляків... пішов із цього монастиря на містечко Жаботин, під яким розгромили конфедератів п'ятдесят чоловік... а потім пішли далі... до містечка Умані...»

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

3. Підготуйте розповідь про одного з видатних діячів доби, використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особи (с. 5–6).

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

4. Поясніть терміни й складіть з ними речення.
Малоросія; гайдамаки; опришки; Вольності Війська Запорозького; Підпільненська Січ; Задунайська Січ.

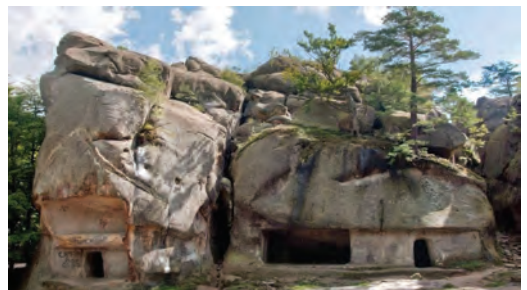
ПРИЧИНОВО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ

5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і установіть причиново-наслідковий зв'язок.

Причина	Подія	Наслідок
	1734 р. 1738–1745 рр. 1764 р. 1768–1774 рр. 1783 р.	

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Роздивіться сучасне фото історичної пам'ятки «Скелі Довбуша», дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. 1. Поясніть, з якими подіями в історії України пов'язана ця пам'ятка. 2. Роздивіться елементи на фото. Як ви гадаєте, з якою метою використовували опришки ці скелі? 3. Як фото може охарактеризувати спосіб життя і побут мешканців цих скель? 4. Як гадаєте, чому опришківський рух так довго проіснував?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ

Історія України в контексті епохи раннього нового часу

Історію України ранньомодерної доби зазвичай пов'язують із козацтвом, проте не слід обмежуватися лише його вивченням. Хоча ми звикли називати це явище суто українським, але схожі за внутрішнім устроєм, господарською та військовою організацією утворення існували й в інших європейських країнах. Згодом кожна з подібних суспільних груп розвивалася власним шляхом, однак саме українському козацтву вдалося досягти настільки високого рівня розвитку й вибудувати українську державність. На середину XVII ст. козацтво перетворилося на суспільний прошарок, інтересам якого було підпорядковано політику Гетьманщини.

У середині XVII ст. унаслідок Національно-визвольної війни виникло нове державне утворення – Гетьманщина. Подальші події показали, що зберегти самостійність української козацької держави – не менш складне завдання, аніж вибороти її.

Поява Війська Запорозького порушувала баланс сил у тогочасній Європі, що встановився після Тридцятилітньої війни підписанням Вестфальського миру (1648). Українське козацтво звитязно воювало в цій війні на боці католицької Речі Посполитої, та це не змінило ставлення до православних усередині самої Польщі. Укладений мир вирішував проблему взаємин католицьких і протестантських країн у Центральній Європі, натомість у Східній Європі тривала боротьба за існування православ'я.

Національний виступ середини XVII ст., як і всі попередні козацькі повстання XVI–XVII ст., мав різноманітні причини, серед яких незмінними залишалися релігійні та соціальні вимоги. У Західній Європі релігійне протистояння спалахнуло між католиками та протестантами, а порозуміння втілювалося у відомий принцип «чия влада, того й віра». Водночас на теренах України не вщухали суперечки між католиками та православними, а спробою порозуміння стало утворення греко-католицької (уніатської) церкви. Європейські реформаційні рухи не оминули й українських земель, на яких постали православні братства. Вони впливали як на релігійне, так і на політичне життя, опікувалися культурою та освітою.

Середина XVII ст. стала періодом значних змін не лише на сході, а й на заході Європи. В той час, як гетьман Богдан Хмельницький робив перші кроки в розбудові української держави, в Англії було повалено монархію та проголошено республіку на чолі з Олівером Кромвелем. Проте зберегти революційні досягнення не вдалося ані українцям, ані англійцям. У 1660 р. відбулася реставрація монархії в Англії, а у 1663 р. Гетьманщину було розділено на Правобережну та Лівобережну.

Ранньомодерна доба в Європі стала періодом видозміни еліти, яка протягом кількох століть була основою політичних і культурних процесів. Не стояла осторонь таких процесів і Україна, де формування політичної еліти розпочалося з перетворення козацьких загонів на реєстрове регулярне військо. На думку науковців, тісний зв'язок української шляхти з козацтвом породив чітке уявлення про лицарський характер козацької служби. Формування характерного козацького світогляду лише закріпило цей образ у вітчизняному фольклорі і в працях іноземних авторів. Козацтво почало відображати загальні тенденції та закономірності розвитку

українців як окремої етнічної спільноти. Опоетизований, утілений у фольклорній традиції образ козака як оборонця українського народу й православної віри став осердям національного відродження XIX ст., про яке ви дізнаєтеся вже у 9-му класі. Ідею козацької вольності упродовж двох століть розвивала українська інтелігенція. Її втілено навіть у тексті Державного Гімну України.

Саме за ранньомодерної доби у Європі виникли ідеї важливих суспільних перетворень, заснованих на демократичних поглядах та концепціях прав і свобод людини. Українська державність багато в чому втілила в життя теоретичні погляди, створивши у Східній Європі «козацьку республіку». Яскравим підтвердженням цього стало укладання у 1710 р. «Пактів і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...». Документ увібрав у себе досягнення та принципи багатьох поколінь європейських мислителів, його автори прагнули втілити на практиці концепцію договірної держави. Хоча реалізувати цей документ не вдалося через зовнішньополітичну ситуацію, в ньому були закладені ті самі прогресивні ідеї, які лягли в основу Конституції США (1787) та французької Декларації прав людини і громадянина (1789).

Складником культурних перетворень у Європі стало поширення на теренах України бароко. Цей мистецький стиль був не просто перейнятий вітчизняними митцями, але й набув власних неповторних рис. Поєднання загальноєвропейських барокових ознак з українськими традиціями, що сягають корінням іще Русі-України, сприяли появі козацького бароко.

Не минули українських теренів й економічні перетворення, що відбувалися в Європі. Економічні зрушення в Європі сприяли розвитку на українських землях фільваркової системи та посиленню панщини. Відповіддю на посилення економічного й соціального гноблення стало масове покозачення селян, які засновували на необжитих теренах Дикого Поля приватні господарства. Це прискорило економічний розвиток степових і лісостепових територій України.

Уже перші десятиліття XIX ст. засвідчили, що український народ не втратив ідеї власної держави, відчуття національної гідності та причетності до тисячолітньої історії своєї землі. Глибокий патріотизм Івана Котляревського, пристрасні Шевченкові молитви – ось віхи, що не лише пробуджували душі і серця, а й віщували українське відродження. Але про це – наступного року.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Використовуючи матеріали підручника, складіть у зошиті таблицю «Ранньомодерна доба в Україні».

Визначні постаті	Визначні події	Визначні документи	Визначні перемоги	Визначні поразки	Визначні досягнення

2. Використовуючи інформацію з розміщеної на форзацах підручника хронологічної таблиці, поміркуйте, які події з історії України відбулися під впливом подій європейської / світової історії. На перебіг яких сюжетів в історії інших країн могли вплинути події української історії?
3. Серед відомих вам постатей вітчизняної історії ранньомодерної доби оберіть одну / одного, які, на вашу думку, зробили найбільший внесок у розвиток європейської цивілізації. Свою відповідь обґрунтуйте.
4. За допомогою доступних вам джерел поцікавтесь, які події української історії цього періоду вивчають школярі та школярки інших країн. Чи підтримуєте ви такий вибір? Відповідь обґрунтуйте.